

CHRISTINE VAN PEER (RED.)

DE IMPACT VAN EEN (ECHT)SCHEIDING OP KINDEREN EN EX-PARTNERS

TEN GELEIDE

De maatschappelijke en wetenschappelijke belangstelling voor (echt)scheiding en de impact ervan op het leven van kinderen en ex-partners nam de laatste jaren gestaag toe.

Op vraag van de Vlaams minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin startte het CBGS (Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies)¹ in 2005 een onderzoeksproject op naar de impact van een (echt)scheiding op de leefsituatie van de kinderen en van de ex-partners. Dit onderzoek verliep onder leiding en coördinatie van Christine Van Peer en werd in de loop van 2006 verdergezet binnen de Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Een analyse van Rijksregistergegevens door Edith Lodewijckx leert dat een niet gering aantal kinderen in Vlaanderen ooit betrokken raakt bij een scheiding of echtscheiding: naar schatting 20 à 25% van de kinderen in Vlaanderen maakt een scheiding of echtscheiding van de ouders mee.

De voorliggende studie geeft een uitgebreid overzicht van de onderzoeksliteratuur inzake de effecten van een scheiding op het verdere leven van de betrokken gezinsleden. In grote mate betreft dit de Angelsaksische onderzoeksliteratuur – deze literatuur is namelijk het omvangrijkst –, maar daarnaast worden tevens de belangrijkste resultaten uit de Nederlands-Vlaamse onderzoeksliteratuur gepresenteerd.

In de loop van 2005-2006 werd door de Onderzoeksgroep Scheiding binnen het CBGS ook een pilootonderzoek opgezet naar de hulpverlening bij scheiding en echtscheiding. Het hulpverleningsaanbod in scheidingssituaties werd doorgelicht bij meer dan 200 hulpverleningsactoren in drie Vlaamse regio's; hierbij werd onder meer gepeild naar de visie van de actoren zelf over mogelijke verbeteringen in het hulpverleningsaanbod in scheidingssituaties, zowel voor kinderen als voor volwassenen. Dit onderzoek werd opgestart door het CBGS en later voortgezet in een samenwerking tussen het Kenniscentrum van het Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin en de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Over dit onderzoek

zal in de loop van 2007 worden gerapporteerd in een themanummer van het Tijdschrift voor Welzijnswerk. Een samenvatting zal te vinden zijn op de website van de Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Het voorliggend document is het resultaat van intens groepswork en van de inzet van velen. We danken de leden van de Onderzoeksgroep Scheiding: Joost Bronselaer, Valérie Carrette, Kim Craeynest (nu werkzaam bij het Kenniscentrum WVG), Benedicte De Koker (nu werkzaam bij UA), Martine Corijn en Christine Van Peer (nu werkzaam bij de Studiedienst van de Vlaamse Regering) voor hun inzet, dit niettegenstaande hun onderzoeksprogramma grotendeels door andere projecten in beslag werd genomen. In het kader van het project werd Marjolijn Plompen als jobstudente aangeworven; zij vervulde met grote toewijding en inzet haar opdrachten. We danken verder de collega's Edith Lodewijckx en Marc Callens voor hun tussentijdse adviezen.

Tevens danken we Leen Ackaert (Kinderrechtencommissariaat), Piet Bracke (Vakgroep Sociologie UGent), Ilse Sinnavee en Nicole Vettenburg (Vakgroep Sociale Agogiek UGent) voor hun bereidwillige commentaar op delen van dit document. Ook dank aan de leden van de voormalige CBGS-Redactieraad (Lieve Vanderleyden, Fred Deven, Ronald Schoenmaeckers en Martine Corijn) voor hun kritische commentaren op het ontwerpmanuscript.

Josée Lemaître

¹ In het kader van haar algemene bestuurlijke reorganisatie (BBB) besliste de Vlaamse Regering om het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies op te heffen. Sedert april 2006 is de expertise van het CBGS-personeel verdeeld over de *Studiedienst van de Vlaamse Regering en het 'Kenniscentrum' in het Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin*.

SAMENVATTING

Scheiding en echtscheiding zijn processen waarbij veel factoren en veel actoren betrokken zijn. Het denken over scheiding als de centrale oorzaak van een aantal negatieve gevolgen voor de betrokkenen evolueerde naar een denken waarin ook plaats was voor een veelheid van beïnvloedende factoren, die zowel vóór, tijdens als na de scheiding een rol kunnen spelen. Het belang van het zoeken naar de meest relevante factoren werd geleidelijk aan meer onderkend. De theorievorming rond scheiding en de impact ervan kende een grote evolutie sinds de jaren zestig tot nu.

In het inleidend hoofdstuk trachten we uit de verschillende theoretische benaderingen in de literatuur een onderzoeksmodel te synthetiseren waaraan de meerderheid van de resultaten kan worden opgehangen; dit model achten we tevens nuttig voor toekomstig onderzoek.

Het eerste deel van dit document geeft de onderzoeksliteratuur inzake de impact van een scheiding op kinderen weer. We bekijken de 'life outcomes' voor kinderen die een scheiding meemaakten op verschillende deeldomeinen: hun psychologisch welbevinden, mogelijke gedragsproblemen, hun schoolprestaties, hun sociale relaties en hun verdere relatie- en gezinsvorming. Conflictintensiteit en -frequentie tussen de scheidende ouders blijkt, over de verschillende 'life outcomes', telkens opnieuw een belangrijke factor te zijn die de gevolgen voor kinderen negatief beïnvloedt. De kwaliteit van het opvoedend handelen en van de ouder-kindrelatie vóór, tijdens en na de scheiding worden eveneens aangeduid als factoren die het welbevinden van kinderen op verschillende levensdomeinen sterk kunnen beïnvloeden. Ook persoonlijkheidskenmerken van de kinderen, psychologische problemen bij de ouders, economische achteruitgang van het gezin en het al dan niet aanwezig zijn van sociale steun door familie of vrienden van het kind hebben een invloed op het welbevinden van kinderen. Tot slot blijkt ook het ondergaan van meerdere opeenvolgende transities (op verschillende levensdomeinen) een impact te hebben op het functioneren van kinderen.

Het tweede deel presenteert de literatuur met betrekking tot de impact van een scheiding voor

de ex-partners. De 'life outcomes' voor volwassenen situeren zich deels op dezelfde domeinen als deze voor kinderen, deels op andere domeinen. Deeldomeinen die hier worden onderscheiden zijn het psychologisch welbevinden van partners na een scheiding, hun gezondheid en het gebruik van formele hulpverlening, hun sociale relaties en de impact op hun sociaal-economische positie. Volwassenen die een scheiding meemaakten hebben in vergelijking met gehuwde volwassenen meer kans op een verminderd psychologisch welbevinden, een slechtere fysieke gezondheidstoestand en een hoger sterfterisico; gescheiden volwassenen doen ook vaker een beroep op formele hulpverleners. Een scheiding heeft een onmiskenbare impact op het sociale en familiale netwerk van ex-partners. Vaders ervaren, veelal tot hun ontevredenheid, een verminderde contactfrequentie met hun kinderen na een scheiding. Niet in het minst ervaren volwassenen, vooral alleenstaande vrouwen en moeders, na een scheiding een terugval in sociaal-economische status. Ook dit deel wordt afgesloten met een hoofdstuk dat de verdere relatie- en gezinsvorming van gescheiden partners schetst.

Enkele deelthema's en hoofdstukken besteden minder aandacht aan Angelsaksische literatuur maar meer aan literatuur uit de ons omringende landen en Vlaams-Nederlandse literatuur: dit geldt met name voor de thema's rond sociaal-economische gevolgen van echtscheiding en rond de verdere relatie- en gezinsvorming na een scheiding. Ook de literatuur rond schoolprestaties is minder exhaustief wat de Angelsaksische literatuur betreft. Enerzijds is de economische context en de beleidscontext (inzake armoedebeleid, inkomensverdeling, sociale zekerheid, onderwijsbeleid,...) in deze zeer specifiek en bepalend, anderzijds bestaan er belangrijke culturele verschillen en verschillen in huwelijks- en scheidingsgedrag tussen bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Canada en ons land. In het slothoofdstuk gaan we in op de belangrijkste inhoudelijke conclusies en daaruitvolgende beleidsaanbevelingen; we gaan hier ook in op de methodologische diversiteit binnen het bestaande scheidingsonderzoek en formuleren enkele aanbevelingen voor toekomstig onderzoek.

TREFWOORDEN: scheiding, echtscheiding, kinderen, ex-partners

SUMMARY

Separation and divorce are processes that involve many factors and many actors. The reasoning about divorce as a central cause of a number of negative outcomes for the people concerned has evolved to a reasoning that gave prominence to a multitude of influencing factors possibly playing a role both before, during and after divorce. The need to search for the most relevant factors was gradually more acknowledged. Theory formulation on divorce and its impact knew an important evolution from the sixties until now.

The introductory chapter in this book presents a synthetical research model out of the different theoretical approaches that are encountered in literature. This model is deemed important for future research on the topic.

The first part of this book presents the research literature on the impact of divorce on children. We consider 'life outcomes' for children that went through a divorce in several fields: their psychological well-being, behavioural problems, their school performances, their social relations and their future entering into relationships and families. Over and over again it appears that the intensity and the frequency of conflict between the divorcing parents is an important factor that negatively influences the outcomes of the divorce process for children. Also, the quality of parental education and of the parent-child relationship before, during and after the divorce are found to be factors that can strongly impact the children's well-being in several areas of life. Furthermore, features of children's personalities, psychological problems of the parents, economic deterioration of the family and social support during and after the divorce are equally factors that influence the well-being of children. Finally, sequential transitions in different life areas can also impact the adequacy of children's further functioning.

The second part presents the literature with regard to the impact of divorce on ex-partners. 'Life outcomes' for adults considered are the psychological well-being of partners after divorce, their health status, their use of formal assistance, their social relations and the impact on their social-economic position. Compared to married adults, adults that went through divorce

encounter an increased risk to a lower psychological well-being, a poorer physical health and an increased risk of death; divorced adults more frequently call upon formal social workers. Divorce has an unequivocal impact on the social and family network. Particularly fathers experience a decreased frequency in contacts with their children after divorce. Last but not least, adults, especially women and mothers, often fall back into a lower social-economic status after divorce. This part of the book also concludes with a chapter on the future formation of new relationships and families of divorced partners.

Some subthemes pay more attention to Flemish-Dutch literature and less to Anglo-Saxon literature than other subthemes, e.g. the subthemes of social-economic consequences of divorce, demographic life courses of individuals after divorce and children's school performances. On the one hand the economic situation and the policy context (pertaining to poverty, income distribution, social security and education,...) is very country-specific and therefore determining people's life outcomes; on the other hand there are cultural differences and different patterns in marriage and divorce behaviour in for example the United States and Canada and our country.

The final chapter concludes with the most important findings and following policy recommendations; it also highlights the methodological diversity in current research on divorce and formulates some recommendations for further research into the topic.

KEYWORDS: separation, divorce, children, ex-partners

INHOUDSOPGAVE

TEN GELEIDE	2
SAMENVATTING	4
SUMMARY	6
HOOFDSTUK 1: VAN THEORETISCHE EN EMPIRISCHE DIVERSITEIT NAAR EEN ONDERZOEKSMODEL	13
CHRISTINE VAN PEER EN VALÉRIE CARRETTE	
1. Situering en context	13
2. Probleemstelling	18
3. Theoretische perspectieven	20
4. Beknopte historiek	24
5. Een geïntegreerd model voor onderzoek naar de impact van scheiding op kinderen en ex-partners	27
6. Structuur van het document	31
DEEL I: IMPACT VAN SCHEIDING OP KINDEREN	37
HOOFDSTUK 2: IMPACT OP HET PSYCHOLOGISCH WELBEVINDEN VAN KINDEREN	38
VALÉRIE CARRETTE	
1. Inleiding	38
2. Scheiding en het psychologisch welbevinden van kinderen	39
2.1 Depressie, angst- en stemmingsstoornissen	40
2.2 Eigenwaarde en zelfbeeld	41
2.3 Zelfdoding en poging tot zelfdoding	42
3. (Inter)mediërende factoren: variabiliteit in de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden	43
3.1 Kindkenmerken	43
3.1.1 Leeftijd en geslacht	43
3.1.2 Temperament	45
3.1.3 Copingstrategieën	45

3.2	Kenmerken van het gezinsfunctioneren	48
3.2.1	Ouderlijke conflicten	48
3.2.2	Het opvoedend handelen en de ouder-kindrelatie	53
3.3	Sociaal-economische omstandigheden van het gezin en economische deprivatie	57
3.4	Mentale gezondheid van ouder(s)	58
3.5	Aantal transities in de levensloop van kinderen	59
3.6	Sociale ondersteuning	60
4.	Methodologische kanttekeningen	60
5.	Besluit	62

HOOFDSTUK 3: IMPACT OP GEDRAGSPROBLEMEN BIJ KINDEREN 70

JOOST BRONSELAER

1.	Inleiding	70
2.	Scheiding en gedragsproblemen bij kinderen	70
3.	Een theoretische verklaring	73
4.	(Inter)mediërende factoren: variabiliteit in de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen	74
4.1	Het geslacht, de leeftijd en de persoonlijkheidskenmerken van kinderen	75
4.2	Dimensies van het welbevinden van kinderen	77
4.3	Kenmerken van de inwonende ouder	77
4.4	De ouder-kind relatie	79
4.5	De steun ervaren door anderen	81
4.6	Ouderlijke conflicten	81
4.7	De sociaal-economische status van het gezin	83
4.8	De sociale en maatschappelijke context	85
4.9	De tijd verstreken sinds de scheiding	86
4.10	Hertrouw en het aantal familiale transities	87
5.	Methodologische kanttekeningen	88
6.	Besluit	90

HOOFDSTUK 4: IMPACT OP HET SCHOOLS FUNCTIONEREN VAN KINDEREN	98
KIM CRAEYNEST	
1. Inleiding	98
2. Scheiding en het functioneren op school	98
3. (Inter)mediërende factoren: variabiliteit in de impact van een ouderlijke scheiding op het schools functioneren	100
3.1 Kenmerken van het kind	102
3.1.1 Geslacht	102
3.1.2 Leeftijd	102
3.2 Gezinskenmerken	103
3.2.1 De sociaal-economische status van het gezin	103
3.2.2 Het opvoedend handelen van ouders	104
3.2.3 Ouderlijke conflicten	105
3.2.4 Gezinsstructuur en kwaliteit van het gezinsleven na de scheiding	105
3.3 Kenmerken van de school(context)	106
3.3.1 Kenmerken van de school en de leerlingenpopulatie	106
3.3.2 Vooroordelen	107
3.3.3 Ondersteuning door de school	108
4. Methodologische kanttekeningen	109
5. Besluit	109
HOOFDSTUK 5: IMPACT OP DE SOCIALE RELATIES VAN KINDEREN	113
JOOST BRONSELAER	
1. Inleiding	113
2. Kenmerken van sociale relaties en netwerken	113
3. Scheiding en sociale relaties van kinderen	114
3.1 De relaties met de ouders	114
3.2 De relaties met de broers en zussen	119
3.3 De relaties met de grootouders	121
3.4 De vriendschapsrelaties van de kinderen	122
4. Methodologische kanttekeningen en besluit	125
HOOFDSTUK 6: IMPACT OP DE VERDERE RELATIE- EN GEZINSVORMING BIJ KINDEREN	130
MARTINE CORIJN	
1. Inleiding	130
2. Leefvormen na de echtscheiding	132
3. De eigen relatie- en gezinsvorming	136
4. De eigen relatie- en gezinsontbinding	141
5. Methodologische kanttekeningen en besluit	145

DEEL II: IMPACT VAN SCHEIDING OP EX-PARTNERS 149

HOOFDSTUK 7: IMPACT OP HET PSYCHOLOGISCH WELBEVINDEN VAN EX-PARTNERS 150

BENEDICTE DE KOKER

1. Inleiding	150
2. Scheiding en het psychologisch welbevinden: bevindingen	150
3. Verklaringen	152
3.1 Selectie- versus causatiehypothese	152
3.2 Effecten op korte en/of lange termijn	153
3.3 (Inter)mediërende factoren: variabiliteit in de impact van een scheiding op het psychologisch welbevinden	155
3.3.1 Individuele kenmerken	156
3.3.2 Huwelijks- en scheidingsgerelateerde factoren	159
3.3.3 Veranderingen in de leefsituatie	161
4. Methodologische kanttekeningen	165
5. Besluit	166

HOOFDSTUK 8: IMPACT OP DE FYSIEKE GEZONDHEID VAN EX-PARTNERS EN HET GEBRUIK VAN FORMELE HULPVERLENING 171

JOOST BRONSELAER

1. Inleiding	171
2. Gezondheid(sgedrag), ziekte en sterfte	171
3. Een selectie in en uit het huwelijk op basis van gezondheid(sgedrag)	175
4. (Inter)mediërende factoren: variabiliteit in de impact van een ouderlijke scheiding op de fysieke gezondheid	176
4.1 Geslacht en leeftijd	176
4.2 Het gezondheidsgedrag	178
4.3 De sociaal-economische status	179
4.4 De huwelijkskwaliteit	180
4.5 Informele hulp en steun	181
4.6 Het gebruik van formele hulp- en dienstverlening	182
5. Methodologische kanttekeningen en besluit	184

HOOFDSTUK 9: IMPACT OP DE SOCIALE RELATIES VAN EX-PARTNERS 188

BENEDICTE DE KOKER

1. Inleiding	188
2. Begrippenkader	189
3. Scheiding en de omvang en samenstelling van het sociale netwerk	190
4. Scheiding en frequentie van de contacten en kwaliteit van de relaties	194
5. (Inter)mediërende factoren: variabiliteit in de impact van een scheiding op de sociale relaties	199
6. Methodologische kanttekeningen	200
7. Besluit	201

HOOFDSTUK 10: IMPACT OP DE SOCIAAL-ECONOMISCHE POSITIE VAN EX-PARTNERS	204
MARTINE CORUN	
1. Inleiding	204
2. Gezinsinkomen	206
3. Tewerkstelling	210
4. Methodologische kanttekeningen en besluit	212
HOOFDSTUK 11: IMPACT OP DE VERDERE RELATIE- EN GEZINSVORMING VAN EX-PARTNERS	215
MARTINE CORUN	
1. Inleiding	215
2. Reden voor, initiatief bij en verhuis na de (echt)scheiding	216
3. Samenwonen met een nieuwe partner	217
4. Herhuwen	222
5. Samenwonen met kinderen	223
6. Gezamenlijke kinderen na de echtscheiding	224
7. Een stiefgezin	225
8. Opnieuw scheiden	226
9. Methodologische kanttekeningen en besluit	227
HOOFDSTUK 12: DE IMPACT VAN EEN SCHEIDING OP KINDEREN EN EX-PARTNERS: LESSEN UIT HET SCHEIDINGSONDERZOEK	230
VALÉRIE CARRETTE EN CHRISTINE VAN PEER	
1. Een overzicht van de belangrijkste onderzoeksresultaten	230
1.1 De impact van een scheiding op kinderen	230
1.2 De impact van een scheiding op ex-partners	237
2. Beleidsaanbevelingen	241
3. Methodologische bedenkingen en aandachtspunten voor toekomstig onderzoek	254
3.1 Een verbreding van het onderzoeksspectrum en de evolutie in het denken over scheiding: een wederzijds verband	254
3.2 Methodologische bedenkingen en aanbevelingen	255
LIJST VAN TABELLEN EN FIGUREN	
Figuur 1. Cumulatief aandeel huwelijken door echtscheiding ontbonden binnen een bepaalde huwelijksduur in België, per huwelijkscohort	14
Figuur 2. Een geïntegreerd model voor onderzoek naar de impact van scheiding op kinderen en ex-partners	28
Tabel 1. Leefvorm na een echtscheiding voor wie vóór zijn/haar 40 jaar uit de echt scheidde, naar geslacht en jaar van echtscheiding	219
Tabel 2. Leefvorm na een echtscheiding voor wie na zijn/haar 40 jaar uit de echt scheidde, naar geslacht en jaar van echtscheiding	220
Tabel 3. Samenstelling van stiefgezinnen in Vlaanderen in de jaren negentig	226

HOOFDSTUK 1: VAN THEORETISCHE EN EMPIRISCHE DIVERSITEIT NAAR EEN ONDERZOEKSMODEL

Christine Van Peer en Valérie Carrette

1. SITUERING EN CONTEXT

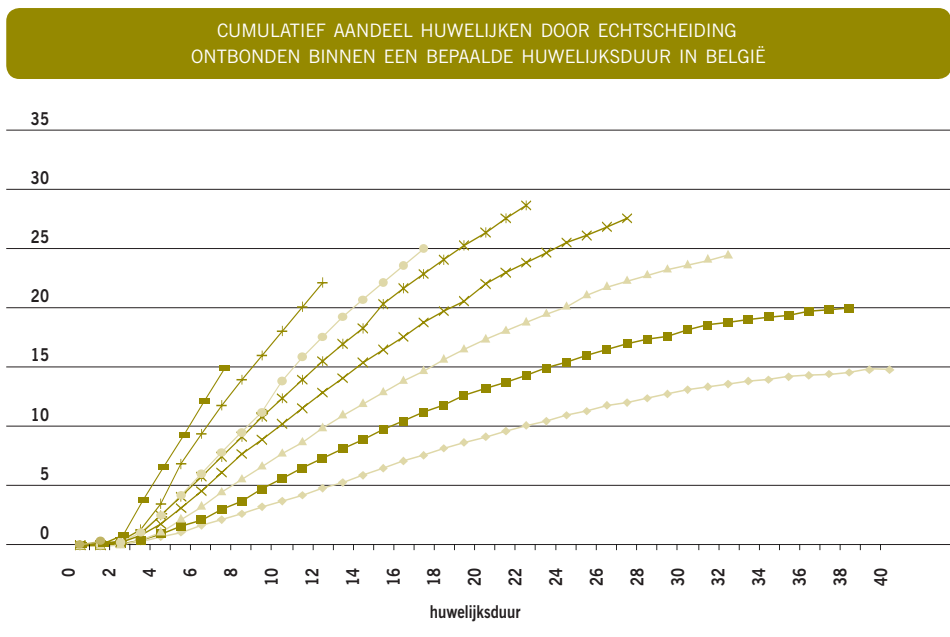
De voorbije decennia vonden ingrijpende veranderingen plaats in de samenstelling en het functioneren van gezinnen. Net als in andere Europese landen, daalde het aantal huwelijken en nam het aantal echtscheidingen in België fors toe. De echtscheidingscijfers stijgen systematisch sinds 1960 met een opmerkelijke versnelling in de jaren negentig. Sedert medio jaren negentig worden jaarlijks ongeveer 30.000 huwelijken ontbonden. Bij 2 op 3 echtscheidingen zijn kinderen betrokken. Tussen 1970 en 2000 daalde het aantal huwelijken in België met bijna 40%, terwijl het aantal echtscheidingen in diezelfde periode steeg met meer dan 400% (Corijn, 2005). De ontwikkelingen in de geneigdheid om te scheiden kunnen worden weergegeven aan de hand van het totale echtscheidingscijfer (TEC). Deze indicator drukt de proportie huwelijken uit die eindigen in een echtscheiding. In 1970 voorspelde men dat 10 huwelijken op 100 zouden eindigen in een echtscheiding; in 2000 werd een totaal echtscheidingscijfer geschat van 45% en in 2002 zelfs van 54%. Dat wil zeggen dat verwacht werd dat 54 op 100 huwelijken zouden eindigen in een echtscheiding na een huwelijksduur van 40 jaar (Vanhove & Matthijs, 2003, Council of Europe, 2003).²

Dezelfde evolutie wordt geobserveerd op basis van cohortegegevens. Op iedere huwelijksduur stijgt het echtscheidingsrisico over de verschillende huwelijkscohorten aanzienlijk. Van de huwelijkscohort 1980 is bijvoorbeeld 26,4% van alle huwelijken ontbonden op een huwelijksduur van 20 jaar, van de huwelijkscohort 1970 was dit nog maar 17,4% op dezelfde huwelijksduur. Figuur 1 toont ook dat huwelijken die 30 jaar of langer stand hielden, gestaag meer onderhevig zijn aan een echtscheidingsrisico (Corijn, 2006).

² Een totaal echtscheidingscijfer (TEC) is het percentage echtscheidingen dat er zou zijn indien de duurspecifieke echtscheidingscijfers van de referentieperiode in de toekomst nog zouden gelden. Deze indicator wordt bekomen door per huwelijksduur het aantal echtscheidingen in een bepaald jaar te relateren aan het aantal huwelijken in het betreffende huwelijksjaar, en vervolgens deze cijfers te sommeren. Het TEC geeft dus een echtscheidingskans weer voor een fictieve cohort. Het cijfer moet met de nodige omzichtigheid geïnterpreteerd worden omdat het sterk kan beïnvloed worden door bijvoorbeeld wijzigingen in de wetgeving die een kortetermijneffect genereren.

Binnen Europa neemt België momenteel een toppositie in. Waar in 1960 het bruto echtscheidingscijfer in België bij de laagste behoorde van Europa, zien we dat België sedert het jaar 2000 tot de top van Europa inzake bruto echtscheidingscijfers behoort. Het bruto echtscheidingscijfer (BET) geeft het aantal echtscheidingen weer per 1.000 inwoners. In het jaar 2000 bedroeg dit in België 2,6 terwijl het gemiddelde voor de EU-15 in dat jaar op 1,9 lag. In 2004 bedroeg het BET reeds 3,0 in België. In Vlaanderen ligt het BET lager met 2,7 in 2004.

Echtscheiding treft een aanzienlijk deel van de volwassen bevolking. Op 1 januari 2004 is 8,8% van de volwassen bevolking in België uit de echt gescheiden. Dat cijfer onderschat het aantal personen dat ooit een echtscheiding meemaakte aangezien het de herhuwden na echtscheiding niet bevat. Het cijfer betreft bovendien enkel de huwelijksontbindingen. Hoeveel ongehuwd samenwonenden daarnaast in België jaarlijks uit elkaar gaan is niet gekend. Het is wel gekend dat ongehuwd samenwonenden vaker en sneller uit elkaar gaan dan gehuwden

Figuur 1. Cumulatief aandeel huwelijken door echtscheiding ontbonden binnen een bepaalde huwelijksduur in België. Bron: NIS, Bevolkingsstatistieken en eigen berekeningen.

- 1960
- 1965
- 1970
- 1975
- 1980
- 1985
- 1990
- 1995
- 2000

(Steenhof & Harmsen, 2002; Lodewijckx, 2005). Voor het Vlaamse Gewest berekende Corijn (2005) dat, in 2004, 11% van de inwoners van 16 jaar en ouder 1 officiële echtscheiding achter de rug heeft en 1% 2 of meer echtscheidingen.

Volgens de gegevens van de Federale Overheidsdienst (FOD) Justitie zijn in België in 2002-2003 bij 2 op 3 echtscheidingen kinderen betrokken. Jaarlijks maken in ons land ongeveer 35.000 (minderjarige)³ kinderen een wettelijke echtscheiding van hun ouders mee. Bij de echtscheidingen met kinderen gaat het in 37% van de gevallen om gezinnen met 1 kind; in 43% van de gevallen om gezinnen met 2 kinderen en in 20% van de gevallen om gezinnen met 3 of meer kinderen (deze cijfers betreffen de gemiddelden over 2002 en 2003) (Corijn, 2005).

Volgens een minimum schatting op basis van de rijksregistergegevens voor het Vlaamse Gewest zou zeker 20% van de 1,2 miljoen 0- tot 17-jarige kinderen een scheiding van de ouders hebben meegemaakt; volgens een maximum schatting bijna 24%. De werkelijkheid ligt ergens tussen deze minimale en maximale schatting (Lodewijckx, 2005). Op 1 januari 2004 betreft het bij ruim de helft (53%) van deze kinderen een wettelijke echtscheiding, bij ruim een kwart (27%) gaat het om een decohabitatie of scheiding van ongehuwd samenwonende ouders, en bij 1 op 7 (14%) om een feitelijke scheiding. Van alle 0- tot 17-jarigen die ooit een wettelijke echtscheiding van hun ouders meemaakten was op het moment van de echtscheiding 17% jonger dan 3 jaar, was 27% een kleuter (3 tot 5 jaar), was 43% tussen 6 en 11 jaar (lagere schoolleeftijd) en was 13% tussen 12 en 17 jaar oud (middelbare schoolleeftijd). Aangezien er geen gegevens beschikbaar zijn over de scheidingen van de ongehuwd samenwonende paren, weten we ook niet hoeveel kinderen hierbij betrokken zijn en welke hun leeftijd is bij de scheiding. We weten enkel dat in 2003 45% van alle ongehuwd samenwonende paren inwonende kinderen hebben (Corijn, 2004). We kunnen enkel vanuit kindperspectief schatten (Lodewijckx, 2005) hoeveel kinderen een scheiding van (hun) ongehuwd samenwonende ouders hebben meegemaakt (nl. 5% van alle 0- tot 17-jarigen in het Vlaamse Gewest), maar hun leeftijd kan slechts met zekerheid voor 1 op 3 onder hen berekend worden.

Ter vergelijking halen we kort enkele echtscheidingscijfers uit Nederland en Frankrijk aan. Recent zijn er jaarlijks in *Nederland* ongeveer 35.000 echtscheidingen; bij de helft hiervan zijn minderjarige kinderen betrokken; het gaat samen om 35 000 minderjarige kinderen (Latten, 2005). Naast de echtscheidingen zijn er naar schatting ook minimaal 60 000 scheidingen van ongehuwd samenwonenden (Steenhof & Harmsen, 2002). Van de uit de echt

³ De cijfers van de Federale Overheidsdienst (FOD) Justitie betreffen bij de echtscheidingen met onderlinge toestemming zowel minder- als meerderjarige kinderen; bij de twee andere types echtscheidingen (echtscheidingen op grond van bepaalde feiten en echtscheidingen op grond van een feitelijke scheiding) betreffen de cijfers enkel minderjarige kinderen.

gescheiden paren uit de jaren negentig had 60% kinderen op het tijdstip van de echtscheiding; van de ongehuwd samenwonende paren die uit elkaar gingen had ongeveer 25% kinderen op het moment van de scheiding (Bouman & Manting, 2005).

In *Frankrijk* heeft ongeveer 60% van de (echt)paren die scheidden minderjarige kinderen op het tijdstip van de (echt)scheiding (Algava et al., 2005). De oudere generaties (60 jaar en ouder in 1998-99) hadden eerder uitzonderlijk kinderen op het tijdstip van de (echt)scheiding. De jongere generaties (bijvoorbeeld 40-ers in 1998-1999) hadden doorgaans wel kinderen op het ogenblik van de (echt)scheiding. De ouders die (ooit) uit de echt scheidden, hebben in Frankrijk doorgaans op dat moment 1 kind (48%), minder vaak 2 kinderen (34%) en nog minder vaak 3 of meer kinderen (18%). Maar jongere generaties hebben meer kinderen op het ogenblik van de scheiding (bijvoorbeeld van de 40-ers in 1998-1999 heeft 42% 1 kind, 34% 2 kinderen en 23% 3 kinderen). Met andere woorden, recent gaan ook ouders met 3 of meer kinderen vaker uit elkaar. Over alle generaties die gescheiden zijn, was het jongste kind op het moment van de (echt)scheiding in ongeveer de helft van de gevallen tussen 3 en 9 jaar. Bij de 40-ers (in 1998-1999) ging ongeveer 1 op 20 ouders uit elkaar zijn gegaan op het moment dat het jongste kind 0 tot 2 jaar was, 1 op 3 toen het jongste kind 3 tot 9 jaar was, en 6 op 10 toen het jongste kind 10 tot 17 jaar was (Algava et al., 2005).

Scheiding en echtscheiding worden de laatste jaren erg aan maatschappelijk gewicht. Bovenstaande demografische situering toont aan dat steeds meer kinderen – op een steeds jongere leeftijd – een scheiding van hun ouders meemaken. Bijgevolg komen alsmear meer kinderen, gedurende een kleiner of groter deel van hun jeugd, terecht in éénoudergezinnen, stiefgezinnen en/of nieuwsamengestelde gezinnen na herhuwelijk of het aangaan van een nieuwe relatie door een ouder of door beide ouders. Er wordt aangenomen dat het aantal huwelijksontbindingen en het aantal decohabitaties nog verder zal toenemen.

De belangstelling voor het thema (echt)scheiding is de laatste jaren vanuit diverse hoeken fors gegroeid. Op het politieke vlak stellen we in Vlaanderen, België en de meeste ons omringende landen een verhoogde interesse voor het thema (echt)scheiding vast. De echtscheidingswetgeving werd in de loop der jaren negentig sterk versoepeld, mede als gevolg van de toegenomen 'vraag' naar scheiding. De veranderende wetgeving weerspiegelt een maatschappelijke evolutie waarbij (echt)scheiding steeds meer sociaal aanvaard wordt en ingang vindt in alle lagen van de bevolking. We evolueren naar een samenleving waarin 'schuldloze echtscheiding' de

⁴ Wetsontwerp (Laurette Onkelinx, Vice-Eerste minister en minister van Justitie) tot hervorming van de echtscheiding. Dit voorontwerp van wet voert een vereenvoudiging van de echtscheidingsprocedures in en heeft tot doel mogelijke schadelijke gevolgen van de echtscheidingsprocedure op de relatie tussen de partijen zoveel mogelijk te beperken. Op dit ogenblik is het wetsontwerp hangende in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

norm wordt⁴. Ook het ouderschap en de verblijfsregeling voor de kinderen is voorwerp van een wijzigende wetgeving. Sinds medio jaren negentig worden mannen en vrouwen aangemoedigd om een gelijkwaardige ouderrol te blijven opnemen. Het gedeeld ouderschap of gezagsco-ouderschap werd als norm ingeschreven in de wet van 1995⁵: aan beide ouders werd een gelijkwaardige verantwoordelijkheid toebedeeld inzake alle belangrijke aspecten van de opvoeding. Zeer recent werd ook het wetgevend werk afgerond waarbij het gezagsco-ouderschap bovendien gelinkt wordt aan een verblijfsco-ouderschap; het gelijkmatig gedeeld verblijf van de kinderen ('bilocatie') wordt nu als norm vooropgesteld, ofschoon de rechtbanken wellicht een belangrijke beoordelingsbevoegdheid zullen blijven behouden⁶.

Tezelfdertijd komen vanuit de hulpverlening signalen dat zowel de scheidende partners als hun kinderen vaak extra hulpverleningsnoden hebben in een scheidingssituatie. Aan deze hulpverleningsnoden wordt niet steeds adequaat tegemoet gekomen, men vindt de weg niet naar het aanbod of het aanbod biedt geen antwoord op de vraag⁷. In een artikelenreeks zal worden gerapporteerd over een pilootonderzoek dat het voormalige CBGS⁸ in 2005 opzette bij een selectie van hulp- en dienstverleningsactoren in drie Vlaamse regio's.

De stijgende (echt)scheidingscijfers leidden ook tot een grotere wetenschappelijke belangstelling voor het fenomeen (echt)scheiding. Sociale wetenschappers zochten de oorzaak van deze spectaculaire stijging totnogtoe in algemene maatschappelijke ontwikkelingen. Sommige sociologen gaan ervan uit dat individualisering en secularisering de traditionele waarde van het huwelijk onder druk hebben gezet (bv. Lesthaeghe en Van de Kaa, 1986). Anderen leggen de nadruk op de toegenomen onderwijs- en arbeidsmarktparticipatie van de vrouw waardoor de economische voordelen van het huwelijk zouden verminderd zijn. In vergelijking met het internationaal onderzoek bleef in ons land de theorieontwikkeling met betrekking tot de determinanten en gevolgen van een (echt)scheiding voor de ouders en kinderen zeer beperkt. In Vlaanderen werd totnogtoe geen grootschalig en geen longitudinaal onderzoek uitgevoerd dat voor de verschillende levensdomeinen nagaat of kinderen en ex-partners al dan niet nade-

⁵ Wet van 13 april 1995 inzake de gezamenlijke uitoefening van het ouderlijk gezag. Belgisch Staatsblad, 24 mei 1995, pagina 14.484.

⁶ Wet van 18 juli 2006 (Laurette Onkelinx) tot het bevoorrechten van een gelijkmatig verdeelde huisvesting van het kind van wie de ouders gescheiden zijn en tot regeling van de gedwongen tenuitvoerlegging inzake huisvesting van het kind. Op 30 maart 2006 werd de wet goedgekeurd in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Op 8 juni 2006 besliste de Senaat om het wetsontwerp niet te amenderen en werd het dus aangenomen. Op 4 september 2006 verscheen de nieuwe wetgeving in het Belgisch Staatsblad.

⁷ Zie onder meer het rapport van het Kinderrechtencommissariaat op basis van vier gespreksrondes die in 2005 werden gehouden met praktijkwerkers in de hulp- en dienstverlening en met deskundigen uit de pedagogische en juridische wereld ('Kinderen en Scheiding', KRC, Mei 2005).

⁸ Dit onderzoek werd later verdergezet in een samenwerking tussen de Studiedienst van de Vlaamse Regering en het 'Kenniscentrum' binnen het Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.

lige (en al dan niet blijvend nadelige) effecten ondervinden van een scheiding. Het onderzoek is schaars en niet gesystematiseerd. Het bestaande onderzoek is voornamelijk cross-sectioneel van aard, eerder fragmentarisch en beperkt tot zeer specifieke aspecten van de leefsituatie.

Het merendeel van het onderzoek in België en Vlaanderen zijn demografische studies die de evolutie van echtscheiding, huwelijk en gezinsstructuren over de tijd analyseren aan de hand van registratiemateriaal (bv. Lesthaeghe, 1998; Surkyn, 1999; Vanhove & Matthijs, 2002; Corijn, 2004, 2005; Lodewijckx, 2005). Enkele voorbeelden van sociologische studies rond specifieke onderwerpen zijn: Matthijs (1986) over herhuwelijk, Mortelmans (2002) over gevolgen van scheiding op latere leeftijd, Cantillon et al. (1992) over armoederisico, Bracke (1998) over mentale gezondheid en Jacobs (2000) over relatie-idealen. Eind de jaren negentig brachten Speltinckx en Jacobs (1999) oorzaken en gevolgen van scheiding in kaart op basis van de Panel Studie van Belgische Huishoudens (PSBH). Later werd het PSBH-onderzoek verdergezet door Mortelmans. Er werden verder enkele studies uitgevoerd rond onderwijs en nieuwe leefvormen (bv. Brutsaert, 1993; Janssen et al., 2001) en rond hechtingspatronen en ouder-kindrelaties in éénoudergezinnen en nieuwsamengestelde gezinnen (Hoger Instituut Gezinswetenschappen, 2005).

Vooraf buitenlandse onderzoekers bogen zich totnogtoe over de vraag naar de impact van een scheiding op de verdere levensloop van de betrokkenen. Internationaal werd al (massaal) veel onderzoek verricht naar de invloed op het leven van kinderen (hun psychisch welbevinden, maar ook voor de meer objectiveerbare aspecten van hun leefsituatie, zoals schoolprestaties en latere beroepsloopbanen) en van ex-partners (hun welbevinden, hun sociaal leven, hun gezondheid en hun sociaal-economische status). Het internationaal onderzoek gebeurt vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines: zowel vanuit sociologische, psychologische, pedagogische, criminologische als medisch-wetenschappelijke hoek wordt onderzoek verricht.

2. PROBLEEMSTELLING

Dit document heeft een dubbele finaliteit. Enerzijds heeft het de bedoeling de belangrijkste resultaten uit de internationale onderzoeksliteratuur te bundelen. De lezer zal merken dat veel van de aangehaalde onderzoeken betrekking hebben op de leefsituatie van Amerikaanse en Britse kinderen en ex-partners. Hoewel de resultaten uit internationaal onderzoek niet zonder meer vertaald kunnen worden naar de Vlaamse context en naar de leefsituatie van Vlaamse kinderen en ex-partners, menen we wel dat de aangehaalde onderzoeksbevindingen een algemeen beeld schetsen van hoe een scheiding het welbevinden van kinderen en ex-partners kan beïnvloeden. Anderzijds blijft de nood aan wetenschappelijk onderzoek en aan adequate

gegevensverzameling betreffende de impact van een scheiding op kinderen en ex-partners voor de Vlaamse situatie bestaan. Doorheen de verschillende delen van voorliggende literatuurstudie wordt het belang van een adequate gegevensverzameling met betrekking tot de leefsituatie van kinderen en volwassenen die een scheiding meemaken duidelijk. In het besluitend hoofdstuk van dit document formuleren we beleidsaanbevelingen en argumenteren we dat er in Vlaanderen nood is aan een grootschalig echtscheidingsonderzoek dat het mogelijk maakt de effecten van een scheiding voor kinderen en voor ex-partners in Vlaanderen precies in kaart te brengen.

Het samenstellen van een literatuuroverzicht anno 2006 met betrekking tot het thema scheiding is geen sinecure. Een veelheid aan types gegevensbronnen en aan theoretische en methodologische benaderingen zorgt voor een bijzonder groot, rijk en divers onderzoeks aanbod. Bij het verzamelen van de zeer omvangrijke literatuur gingen we selectief te werk. We selecteerden de o.i. kwalitatief betere literatuur, in hoofdzaak gepubliceerd na 1995 (hoewel dit geen garantie vormt voor 'actuele data' aangezien recente onderzoeksliteratuur ook op oudere databanken kan gebaseerd zijn). We startten onze zoektocht naar de meest relevante onderzoeksliteratuur door verschillende databanken te doorzoeken (Web of Science, Swetswise, Bibliografie Nederlandse Sociale Wetenschappen, een aantal databanken van universiteitsbibliotheken,...) aan de hand van zoektermen zoals 'divorce', 'marital disruption', 'children', 'adults', 'parents', 'psychological well-being', 'educational attainment', 'behavioural problems', enz. Van het gezaghebbende tijdschrift 'Journal of Divorce and Remarriage' werden alle relevante artikels uit de voorbije 10 jaargangen opgenomen. De literatuur werd thematisch ingedeeld. De literatuurlijsten die we aldus bekwamen werden onderworpen aan een evaluatiesysteem. Twee beoordelaars kenden elk een evaluatiescore toe aan de artikels (0=niet interessant, 1=matig interessant en 2=zeer interessant). De maximum evaluatiescore per artikel was 4. De artikels met score 3 en 4 werden opgenomen en in extenso doorgenomen. Volgens een omgekeerd sneeuwbalprincipe werden dus enkel de meest interessante artikels opgenomen in de uiteindelijke database. Via verwijzingen in kernartikels werd vervolgens per thema verder gezocht. Kernartikels zijn zowel reviews, overviews als meta-analyses.⁹

Tot slot werd een elektronisch bestand aangemaakt waarin de meest relevante artikels en kernartikels werden opgenomen.¹⁰

⁹ Een meta-analyse is een analyse van de resultaten of bevindingen in een aantal wetenschappelijke artikels (meestal 20 à 30) waarbij één gemeenschappelijke parameter wordt gebruikt ter vergelijking van de onderzoeksresultaten.

¹⁰ Alle artikels werden in een ACCESS-databank opgeslagen. De databank bevat de volgende velden: identificatienummer, auteur, publicatiejaar, uitgever, titel, deeldomein (kinderen/ouders of beiden), trefwoorden, samenvatting en kernvariabelen, methodologie.

3. THEORETISCHE PERSPECTIEVEN

Het onderzoek ter verklaring van de impact van een ouderlijke scheiding op de leefsituatie en het welbevinden van kinderen en volwassenen gebeurt vanuit een verscheidenheid aan theoretische perspectieven. Uitgaande van een welbepaald theoretisch kader trachten onderzoekers de onderscheiden facetten die een rol spelen in de relatie tussen een scheiding en de leefsituatie en het welzijn van kinderen en volwassenen te detecteren en te verklaren. Onderzoekers geven dan ook verschillende verklaringen voor de associatie tussen scheiding van de ouders en het welzijn van kinderen. We zetten de belangrijkste theorieën op een rijtje. Achtereenvolgens komen aan bod: de gezinsstructuurtheorie, de crisistheorie, de chronische-stresstheorie, de deprivatietheorie (sociaal/economisch/cultureel), de conflicttheorie, de aanpassingstheorie, de sociale controletheorie, de theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid en de selectietheorie. Sommige van deze theorieën worden terzelfdertijd gehanteerd, met andere woorden de ene theorie sluit de andere niet steeds uit; soms ook kan een theorie als overkoepelend voor andere theorieën worden beschouwd.

De *gezinsstructuurtheorie* gaat uit van de assumptie dat een traditionele gezinsstructuur, bestaande uit twee biologische ouders – een moeder en een vader – noodzakelijk is voor de succesvolle socialisatie van een kind. Gezinsstructuren die afwijken van de klassieke gezinsstructuur worden als problematisch voor de ontwikkeling van een kind beschouwd. Onderzoek betreffende ouderlijke scheiding stelt dan ook de negatieve impact van de afwezigheid van de vader op het welzijn en de socialisatie van het kind centraal. Meer gedrags-, sociale, psychologische en schoolse problemen bij kinderen uit niet-klassieke gezinstypes worden toegeschreven aan een verschil in socialisatie en het ontbreken van het vaderlijke rolmodel (Demo et al., 1996). Onderzoek betreffende de intergenerationale transmissie van echtscheiding gaat vaak uit van een *socialisatiethorie*: omdat kinderen van gescheiden ouders in andere opvoedingsmodellen en met andere opvoedingspraktijken zouden opgroeien, zouden zij ‘anders’ gesocialiseerd worden en er andere waardepatronen inzake relatievorming en huwelijk op nahouden, waardoor de kans op het meemaken van een eigen echtscheiding zou vergroten.

De *crisistheorie (of acute-stresstheorie)* beschouwt een echtscheiding als een crisis – een duidelijk omschreven gebeurtenis – die tijdelijk een impact heeft op het welzijn van kinderen en volwassenen (bv. Tschann et al., 1989; Booth & Amato, 1991; Wadsby & Svedin, 1993; Johnson & Wu, 2002), ongeacht de mogelijke invloed van de kenmerken van het huwelijk of het gezin voor de ouderlijke scheiding. De crisistheorie wijt problemen bij kinderen na een scheiding aan het feit dat een scheiding een belangrijke bron van stress is voor kinderen en ouders. De inwonende vader of moeder klaagt over taakoverlast en sociale isolatie mede doordat hij/zij er alleen voorstaat, met name voor het runnen van het huishouden, de zorg voor de kinderen, het nemen van financiële verantwoordelijkheid,... Zowel de inwonende als de niet-

inwonende ouder kunnen zich zorgen maken over bijvoorbeeld een nieuwe verblijfplaats, het echtscheidingsproces, het welzijn van de kinderen,...

Chronische-stresstheorieën beschouwen een echtscheiding als een proces waarbij de ontbinding van de partnerrelatie aanleiding geeft tot allerlei transities die vaak als blijvend stressvol ervaren worden en een (negatieve) impact hebben op het verdere welzijn van volwassenen en hun kinderen. Er wordt verondersteld dat de ontbinding van vroegere gezinsrelaties, het afbrokkelen van het oorspronkelijke gezin, economische achteruitgang, ouderlijke conflicten, het terechtkomen in nieuwe gezinssituaties en nieuwe rollen (bijvoorbeeld alleenstaande ouder, stiefgezinnen) kan leiden tot problemen in het psychologisch functioneren, gedragsproblemen, verminderde schoolprestaties of een verminderd functioneren op de werkplek,... (bv. Amato, 2000, 2005). Dit verhoogde stressniveau blijft vaak voor een lange tijd bestaan (bv. Booth & Amato, 1991), waardoor soms – bij het niet vinden van adequate antwoorden – allereerste symptomen ontstaan ten gevolge van chronische stress (bv. Kessler, 1997).

Theorieën over sociaal, economisch en cultureel kapitaal en stratificatie wijzen erop dat mensen het goed doen in het leven naarmate ze toegang hebben tot *economische, culturele en sociale middelen* (Fischer, 2004). Een echtscheiding zorgt vaak voor een afname in de toegang tot deze middelen en ondermijnt hierdoor het welbevinden van kinderen en volwassenen. Economische deprivatietheorieën wijzen op een nefaste invloed van een mogelijke financiële achteruitgang ten gevolge van een echtscheiding op het algemene welbevinden van ouders en kinderen (Amato & Keith, 1991). Er wordt verwacht dat de economische achteruitgang als gevolg van een echtscheiding een grotere negatieve invloed heeft op het welbevinden van kinderen en volwassenen dan de scheiding zelf (bv. McLeod & Shanahan, 1993; McLanahan & Sandefur, 1994; Aseltine, 1996). Het valt dan ook te verwachten dat kinderen en volwassenen een groter welbevinden rapporteren in gezinnen met een hoger inkomen dan in gezinnen met een laag inkomen (Demo et al., 1996). De overtuiging bestaat tevens dat de invloed van gezinsstructuur op het welbevinden van kinderen afneemt of verdwijnt bij controle voor het gezinsinkomen (Hetherington et al., 1998). Gezien alleenstaande vaders een hoger gezinsinkomen ter beschikking hebben dan alleenstaande moeders (Demuth et al., 2004) valt te verwachten dat kinderen die bij de vader inwonen minder negatieve gevolgen van een echtscheiding ondervinden dan kinderen die bij de moeder inwonen.

Naast een afname van economisch kapitaal, veronderstellen onderzoekers ook een afname in de beschikbaarheid van *sociale en culturele middelen* (Coleman, 1988; McLanahan & Sandefur, 1994; Sun & Li, 2001). Sociaal-cultureel kapitaal bestaat uit het geheel van sociaal gestructureerde netwerken van relaties tussen individuen, in gezinnen, buurten, scholen, het beroepsleven; deze relaties verschaffen kennis, inzicht, informatie en een algemene

vertrouwdheid met het maatschappelijke leven. Een verlies in dit sociaal-cultureel kapitaal wordt in belangrijke mate toegeschreven aan de niet-inwonende ouder. Het verlies aan culturele middelen bij kinderen van gescheiden ouders toont zich o.a. door minder aanmoediging en verminderde hulp bij het schoolwerk. Bij de afname in sociale middelen wordt gedacht aan verminderde opvolging, affectie, steun en de afwezigheid van een volwassen rolmodel. Veranderingen die gepaard gaan met een echtscheiding en die zich buiten het gezin situeren kunnen eveneens de toegang tot sociale middelen terugschroeven. In dit verband wordt o.a. gedacht aan stigmatisering, verhuizen en veranderen van school (Fischer, 2004).

De *ouderlijke-conflicttheorie* stelt dat conflict en vijandigheid tussen ouders, eerder dan de scheiding zelf, het welzijn van kinderen negatief beïnvloedt. De theorie laat veronderstellen dat ouderlijke conflicten losstaand van een echtscheiding het welbevinden van kinderen en van de scheidende partners ondermijnen (Amato & Keith, 1991; Vandewater & Lansford, 1998). De hypothese luidt dat hoge niveaus van ouderlijke conflicten en vijandigheid een even grote negatieve invloed hebben op het welbevinden van kinderen, ongeacht de gezinsstructuur van de gezinnen waarvan deze kinderen deel uitmaken. Fischer (2004) geeft een overzicht van de belangrijkste redenen die hiervoor worden aangehaald in de literatuur: (1) vijandigheid tussen ouders zorgt voor gevoelens van angst en stress bij kinderen; (2) kinderen lopen het risico om meegesleurd te worden in het ouderlijke conflict en dreigen gedwongen te worden om de kant van één van beide ouders te kiezen; (3) ouders die met elkaar in conflict zijn bieden een zwak rolmodel ten aanzien van hun kinderen. Hierdoor ervaren kinderen dat agressie en vijandig gedrag aanvaardbare manieren zijn om problemen op te lossen. Deze verschillende facetten van de aanwezigheid van (en het omgaan met) ouderlijke conflicten en vijandigheid worden verondersteld een negatieve invloed te hebben op het welzijn van kinderen.

De theorievorming met betrekking tot 'ouderlijke aanpassing' focust op de *copingstrategieën* die ouders hanteren en op het aanpassingsvermogen van de volwassenen/ouders en de invloed van dit vermogen op hun opvoedend handelen. Vanuit dit theoretische kader wordt het meemaken van een ouderlijke scheiding als een stresserende gebeurtenis beschouwd die aanleiding geeft tot een (tijdelijk) lager welbevinden van ouders, wat een verminderde kwaliteit van het opvoedend handelen en de ouder-kindrelatie met zich brengt en het psychologisch welbevinden van kinderen negatief beïnvloedt. Bijgevolg focust onderzoek vooral op die ouder – meestal de moeder – waarbij het kind na de ouderlijke scheiding in hoofdzaak verblijft (bv. Hetherington, 1999). De aanpassingstheorie wordt ook op kinderen toegepast. In de theorievorming rond 'aanpassing' bij kinderen focussen onderzoekers zich op de copingstrategieën die kinderen hanteren bij het omgaan met en het verwerken van een scheiding bij hun ouders, en de invloed van hun 'coping' op hun psychisch welzijn (bv. Armistead et al., 1990; Grych et al., 2000; Sandler et al., 1994, 2000).

Sociale controletheorieën verklaren problemen door een gebrek aan sociale controle en een gebrek aan sociale bindingen (Hirschi, 1969). Eerder dan een antwoord te vinden op de vraag waarom mensen gedragsproblemen stellen staat de vraag centraal waarom mensen zich meestal wel conform conventionele normen gedragen (Simons et al., 2004). Deze theorie vindt vooral haar toepassing in de studie van gedragsproblemen bij kinderen. Volgens deze psychologisch georiënteerde theorie ontstaat afwijkend gedrag wanneer de bindingen met de samenleving verbroken zijn of ontbreken (Simons et al., 2004). De sociale controletheorie suggereert dat ouders afwijkend gedrag bij hun kinderen kunnen voorkomen door de uitoefening van directe, indirecte en internaliserende controle (Demuth et al., 2004).

Nieuwere versies van de theorie betrekken tevens de bredere maatschappelijke context in de verklaring van bijvoorbeeld persisterende delinquentie en van het hoe en waarom sociale bindingen bij sommige jongeren niet of onvoldoende tot stand komen en in stand gehouden worden. Door het opnemen van de sociale reactie in de interpretatie wordt het probleem niet uitsluitend bij tekortkomingen van de jongere en zijn gezin gelegd, maar tevens bij de maatschappelijke instellingen ('het bindingsaanbod'). De *theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid* van Vettenburg en Walgrave (2002) bijvoorbeeld integreert de psychologisch georiënteerde bindingstheorie in een sociologisch denkkader. De kern van de theorie is dat een cumulatie van negatieve ervaringen in contacten met maatschappelijke instellingen (met name de school) bij jongeren – die vaak al uit gezinnen komen met een zwak sociaal kapitaal –, leidt tot een ongunstig maatschappelijk perspectief (Vettenburg & Walgrave, 2002).

Binnen de recente onderzoeksliteratuur is meer plaats voor *selectietheorieën*: mensen die scheiden worden 'geselecteerd' in meer fragiele huwelijken. Ook kinderen hebben vaak al problemen vóór de scheiding, bijvoorbeeld samenhangend met het conflictniveau reeds aanwezig vóór de scheiding. Predisposities aanwezig vóór de scheiding, kenmerken van de relatie, kenmerken van het individu (genetische factoren, persoonlijkheidskenmerken), én kenmerken van de ruimere context (netwerken/werksituatie) worden in rekening gebracht. Scheiding is dan een 'trigger' die een reeds aanwezige probleemsituatie naar boven brengt, eerder dan een oorzaak op zich. Selectietheorieën in onderzoek met betrekking tot de impact van een ouderlijke scheiding op kinderen gaan ervan uit dat minstens een aantal problemen die bij kinderen geobserveerd worden na de scheiding reeds aanwezig zijn vóór de ouderlijke scheiding (Amato, 2000). Met andere woorden: verschillen die vastgesteld worden in het welzijn en welbevinden van kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten versus kinderen die in intacte gezinnen¹¹ opgroeiden zijn niet te wijten aan de ouderlijke scheiding, maar eerder aan andere factoren zoals genetische kenmerken van kinderen en ouders, persoonlijkheidsken-

¹¹ Onder intacte gezinnen verstaan we gezinnen waarvan de gezinsleden geen scheiding hebben meegemaakt.

merken van de ouders en de kinderen, kenmerken van het opvoedend handelen van ouders, kenmerken van het gezin en het gezinsfunctioneren. Deze hypothese vindt bevestiging in verschillende longitudinale studies die suggereren dat voornoemde factoren – reeds aanwezig vóór de ouderlijke scheiding – beduidend belangrijker zijn voor het welzijn van kinderen dan de ouderlijke scheiding (bv. Amato & Booth, 1996; Cherlin et al., 1991; Hetherington, 1999). Sommige auteurs wijzen zelfs op mogelijke schijnverbanden tussen ouderlijke scheiding en internaliserend en externaliserend probleemgedrag. Deze schijnverbanden verdwijnen indien voornoemde factoren in de analyse worden ingebracht. Niettemin bestaan er ook verscheidene longitudinale studies die – ondanks de invloed van verscheidene persoons-, persoonlijkheids-, gezins- en omgevingskenmerken – een wezenlijke invloed blijven tonen van het meemaken van een ouderlijke scheiding op het welbevinden van kinderen (Amato, 2000).

Ook in het onderzoek inzake de impact van een scheiding op het welzijn van volwassenen is de vraag naar selectie dan wel causatie een kernthema. In essentie betreft het de vraag: *'heeft een scheiding een negatieve invloed op het welzijn van volwassenen of zijn het vooral individuen met een laag welbevinden die een scheiding meemaken?'* Over het algemeen suggereren onderzoeksresultaten dat het meemaken van een ouderlijke scheiding een negatieve invloed heeft op het welzijn van volwassenen, maar dat er niettemin in een bepaalde mate ook selectie-effecten meespelen (Amato, 2000). Verschillende longitudinale studies stellen bijvoorbeeld vast dat het meemaken van een scheiding als volwassene aanleiding geeft tot depressieve symptomen, meer alcoholconsumptie en een lager gevoel van zelfwaarde (bv. Hope et al., 1999; Power et al., 1999). Daarnaast tonen onderzoeksresultaten aan dat volwassenen die een geschiedenis van een laag psychologisch welbevinden of overmatig alcohol gebruik rapporteren, meer kans maken op een scheiding (Fu & Goldman, 1996).

4. BEKNOPTE HISTORIEK

In de sociaal-wetenschappelijke literatuur van de *jaren zestig en zeventig* werd voornamelijk gebruik gemaakt van cross-sectionele databanken voor het onderzoeken van het verband tussen echtscheiding en het latere welbevinden. Sommige onderzoekers van die periode waren nog relatief optimistisch over de impact van een scheiding op de leefsituatie van kinderen en volwassenen. Zij problematiseerden echtscheiding niet maar zagen – in de tijdgeest van toen – echtscheiding als een positieve nieuwe verworvenheid voor vrouwen. Onderzoek uit die periode richtte de aandacht vooral op de kenmerkende sterktes en zwaktes van diverse gezinstypes.

In het begin van de *jaren tachtig* werden de eerste grootschalige cross-sectionele onderzoeken opgezet (zie bv. Cherlin e.a., 1991; Chase-Lansdale, 1995). Een aanzienlijk aantal onderzoeken uit deze periode komt tot negatieve bevindingen. Veelal bleek dat alleenstaande ouders

vaker emotionele problemen hadden. Kinderen van gescheiden ouders hadden meer ontwikkelingsproblemen: zij hadden meer problemen op school, werden vroeger seksueel actief, leden vaker aan depressie en stelden vaker delinquente handelingen. De theorievorming kenmerkt zich door een *risicomodel*, namelijk een scheiding houdt ‘an sich’ risico’s in voor negatieve effecten op het welzijn van kinderen en volwassenen. Hierbij wordt vaak uitgegaan van een *gezinsstructuur-* of *gezinssysteemdenken*. Een verandering in de kenmerken van het gezin of het gezinssysteem werd verondersteld een invloed te hebben op alle gezinsleden. De nadruk ligt dan ook op veranderingen in kenmerken van het gezinssysteem. Onderzoekers hanteren vaak een causatie-denken en geloven in een oorzakelijk verband: zij nemen aan dat scheiding een invloed heeft, onafhankelijk van andere factoren. De nadruk wordt gelegd op factoren die het directe gevolg zijn van de scheidingstransitie zelf, zoals inkomensverlies, stress, afwezigheid van de vader, minder adequaat ouderschap, een meer dwingende opvoedingsstijl,...

Binnen deze stroming kunnen we enerzijds een ‘*crisismodel*’ onderscheiden, waarbij de nadruk ligt op kortetermijneffecten. De *crisistheorie* (zie paragraaf 3) beschouwt scheiding als een kritieke gebeurtenis op zich met een tijdelijke onafhankelijke impact. Anderzijds kunnen we een ‘*chronisch-stressmodel*’ onderscheiden, waarbij de nadruk ligt op langetermijneffecten.

Binnen het risicomodel kunnen we nog een onderscheid maken tussen een *enkelvoudig risicomodel* en een *meervoudig risicomodel*. Onderzoek dat vanuit een meervoudig risicomodel wordt opgezet, brengt bijkomende transities in rekening, zoals gezinstransities (hertrouw of het vormen van een stiefgezin), economische transities (inkomensverlies, verhuis) of sociaal-culturele transities (verdund sociaal netwerk). Er wordt dan vanuit gegaan of verwacht dat ouders en kinderen nog meer in hun welbevinden worden getroffen bij een opeenvolging of cumulatie van transities, die bovendien als negatieve levenservaringen worden opgevat. Ook hanteert men het uitgangspunt dat een opeenvolging of cumulatie van negatieve levensgebeurtenissen tot meer problematische gevolgen leidt. Kenmerken van de context worden dan wel in rekening gebracht, maar vaak worden deze kenmerken dan exclusief in negatieve dimensies geoperationaliseerd, waardoor de kans op het vinden van negatieve effecten vergroot wordt. Er wordt vaak geredeneerd vanuit een *deprivatie-denken*.

Vanaf *eind de jaren tachtig en begin jaren negentig* werd vooral in de Angelsaksische onderzoekswereld vaker gebruik gemaakt van longitudinale databanken in het onderzoek naar de korte- en langetermijneffecten op kinderen van (echt)scheiding en het niet meer samenleven met beide ouders. Longitudinale databanken boden de mogelijkheid om meer betrouwbaar onderzoek te verrichten naar de langetermijneffecten van (echt)scheiding. (Echt)scheiding is volgens een aantal onderzoekers een cumulatieve ervaring voor kinderen: de effecten van scheiding zouden in deze visie eerder cumulatief zijn dan beperkt in de tijd. Problemen zouden

persisteren tot in de volwassenheid (bv. Cherlin, 1999). Verschillende follow-up studies uit deze periode tonen aan dat de effecten van echtscheiding mogelijk versterkt kunnen worden in de late adolescentie en in ernst toenemen doorheen de tijd (bv. Wallerstein & Blakeslee, 1989; Wallerstein & Lewis, 1997; Cherlin, Chase-Lansdale & Mc Rae, 1998).

Het theoretisch denken rond (echt)scheiding evolueerde sedert eind jaren tachtig van een zuiver risico-denken naar een eerder gematigd risico-protectie-denken. In de onderzoeksliteratuur wordt steeds meer uitgegaan van een *genuanceerd risico-protectie-model*. Deze evolutie is niet alleen verbonden met de evolutie in de onderzoekspraktijk, maar is ook onlosmakelijk verbonden met de maatschappelijke evolutie sedert eind jaren tachtig, begin jaren negentig, waarbij echtscheiding als maatschappelijk fenomeen steeds meer ingang en aanvaarding vond. Er ontstond aandacht voor intermediaire factoren die de negatieve effecten van een scheiding verzachten of zelfs neutraliseren. Verscheidene auteurs – in het bijzonder Amato (1993, 2000) – vertalen de hypothesen eigen aan de verschillende theoretische perspectieven en de onderzoeksresultaten naar een model bestaande uit risico- en protectiefactoren.¹²

Ook binnen deze (alternatieve) benadering is een evolutie vast te stellen naargelang onderzoeksresultaten nieuwe factoren als belangrijk aanduiden in de impact van een echtscheiding op het welzijn van volwassenen en kinderen. Onderzoekers erkennen steeds meer dat andere factoren dan de scheiding op zichzelf een intermediaire rol kunnen spelen door enerzijds gevolgen mogelijk af te zwakken of te versterken, anderzijds het zuivere effect van echtscheiding mogelijk 'weg te verklaren' (bijvoorbeeld *ouderlijke-conflicttheorieën*).

Dit kunnen factoren zijn die zich *buiten het gezin* situeren. Er wordt gewezen op het belang van verschillende invloedssferen (vrienden, school, buurt, maatschappelijke context) die latente problemen kunnen versterken of afremmen. Bovendien worden kenmerken van de ruimere context niet enkel in negatieve dimensies geoperationaliseerd, ook positieve dimensies van de context komen aan bod. Hierdoor wordt onderzoek naar positieve gevolgen toegelaten.

Dit kunnen naast factoren die na de scheiding optreden, ook *factoren zijn die aan de scheiding voorafgingen*, zoals ouderlijke conflicten, de sociaal-economische status van het gezin of vertroebelde relaties binnen het gezin, maar ook in de mate waarin reeds predisposities voor specifieke problemen bij kinderen aanwezig waren lang vóór er sprake was van een echtscheiding. Het optreden van chronische problemen zou dan samenhangen met invloeden uit de voorgeschiedenis van een kind of van een partner in het gezin. Deze voorgeschiedenis is soms getekend door een veelheid aan ingrijpende gebeurtenissen en negatieve invloeden zoals inadequate zorg, affectieve verwaarlozing, een conflictueuze thuissituatie en agressiviteit.

¹² Sommige onderzoekers spreken liever over 'intermediaire' factoren dan over risico- en protectiefactoren, omdat protectiefactoren op één domein terzelfdertijd risicofactoren kunnen worden op een ander domein.

In deze optiek wordt ook meer gewezen op het procesmatige karakter van een scheiding en wordt de aandacht gevestigd zowel op gezinsprocessen voorafgaand aan de scheiding als op diverse stressoren die doorheen een scheidingsproces aanwezig kunnen zijn. In de huidige onderzoekspraktijk wordt echtscheiding veelal beschouwd als een proces dat gekenmerkt wordt door verschillende stressvolle gebeurtenissen die reeds beginnen vóór en voortduren na de echtscheidingsgebeurtenis. Een voorbeeld van dergelijk onderzoek is een follow-up studie bij bijna 12.000 Britse kinderen die gevolgd werden vanaf leeftijd 7 tot de volwassen leeftijd van 33 jaar (Cherlin, Chase-Lansdale & McRae, 1998). Hieruit bleek dat kinderen van gescheiden ouders al meer emotionele problemen kenden vóór de echtscheiding plaatsvond dan kinderen wier ouders niet zouden scheiden. Deze bevindingen zetten het argument kracht bij dat scheiding meer voorkomt in gezinnen die al problemen hebben. In deze laatste optiek wordt uitgegaan van een selectie-denken: Ouders die gaan scheiden zouden terecht komen in meer fragiele huwelijken, gekenmerkt door bijvoorbeeld falende opvoedingspraktijken, aanhoudende economische stress en relationele conflicten (bv. Furstenberg & Teitler, 1994).

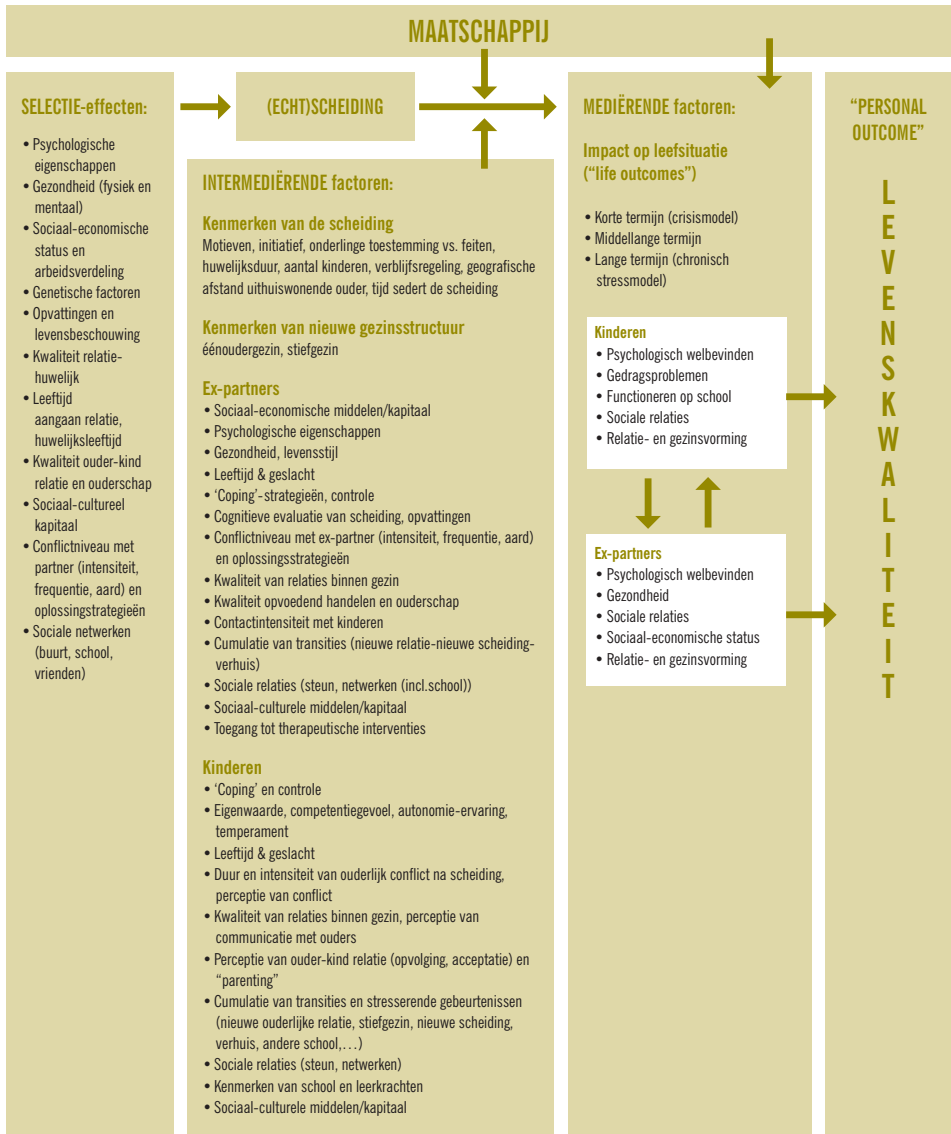
5. EEN GEÏNTEGREERD MODEL VOOR ONDERZOEK NAAR DE IMPACT VAN SCHEIDING OP KINDEREN EN EX-PARTNERS

Uitgaande van de diverse theorieën die het echtscheidingsonderzoek hanteert en uitgaande van de empirische evidentie in de door ons doorgenomen literatuur, trachten we een onderzoeksmodel te synthetiseren, een kader waaraan de meerderheid van de empirische resultaten kan opgehangen worden en dat als model kan gehanteerd worden voor toekomstig onderzoek.

In navolging van Amato (2000) zien we (echt)scheiding als een langdurig proces dat start wanneer het koppel nog samenleeft en eindigt lang nadat de scheiding formeel achter de rug is.

In dit model zet (echt)scheiding een aantal gebeurtenissen in gang die als stresserend kunnen worden ervaren, bijvoorbeeld een verminderd sociaal-economisch kapitaal, een slechtere gezondheidstoestand, een afgenomen sociale integratie of inkrimping van het sociaal netwerk. Deze 'uitkomsten' zijn mediërende factoren in het model. Deze mediërende gebeurtenissen vergroten het risico op een lager welbevinden. Intermediërende factoren kunnen inspelen op de relatie tussen scheiding en mediërende factoren.

In dit model is plaats voor selectie-effecten en voor causatie-effecten. Over de interpretatie van selectie-effecten en van causatie-effecten bestaat in de literatuur enige discussie. In onze visie zijn selectie-effecten factoren of predisposities die reeds voor de scheiding aanwezig zijn: kenmerken van het individu, het gezin of de omgeving die voorafgaan aan de veranderingen in de gezinsstructuur. Selectie-effecten beïnvloeden niet alleen de prevalentie van scheiding,

Figuur 2. Een geïntegreerd model voor onderzoek naar de impact van scheiding op kinderen en ex-partners.

maar grijpen tevens in op het verband tussen scheiding en 'life outcomes'. We onderscheiden kenmerken op het niveau van het individu (psychologische eigenschappen, genetische factoren, gezondheid, sociaal-economische status c.q. professionele status, opleiding en huisvesting); kenmerken van de relatie en het gezin (relatie tussen ouders en kind, relatie tussen partners, sociaal-cultureel kapitaal,...); en kenmerken van de omgeving (sociale netwerken, buurt, school, vrienden,...).

Onder causatie-effecten verstaan we de effecten van de scheiding zelf op de leefsituatie. Causatie-effecten omvatten zowel rechtstreeks als onrechtstreeks beïnvloedende factoren. Het gaat hierbij zelden om de impact van scheiding 'an sich', omdat het causationeel verband tussen scheiding en 'life outcomes' veelal beïnvloed wordt door een reeks intermediërende factoren. Deze hebben betrekking op de kenmerken van de scheiding en van de context waarin de scheiding plaatsvindt, kenmerken van het individu, van het gezin en van de omgeving.

Selectie- en causatie-effecten kunnen interageren. Enkele voorbeelden: Personen die reeds psychologische problemen hadden, hanteren minder efficiënte copingstrategieën om de negatieve gevolgen van scheiding het hoofd te bieden. Of bijvoorbeeld, gezinnen met een laag sociaal-cultureel kapitaal kennen minder toegang tot conflictloze scheidingsbemiddeling en dus een hogere conflictintensiteit na de scheiding.

In dit geïntegreerd selectie-causatie-model onderscheiden we mediërende en intermediërende factoren.

Mediërende factoren kunnen beschouwd worden als de mechanismen waardoor een scheiding effecten genereert op het functioneren en het welzijn van mensen. Belangrijk hierbij is dat mediërende factoren gezien worden als 'outcomes' op zich. In navolging van Amato (2000) definiëren we mediërende factoren als *korte- of langetermijnevolgen ('outcomes') van scheiding, die bijkomend langetermijnevolgen kunnen hebben voor het welzijn van kinderen en volwassenen*. We benadrukken hierbij dat scheiding naast negatieve tevens positieve effecten kan genereren. Bijvoorbeeld, het beëindigen van een conflictueuze relatie kan op korte termijn een positief effect genereren op de schoolprestaties van een kind. Als belangrijkste mediërende factoren onderscheiden we bij kinderen vijf aspecten van de leefsituatie na het meemaken van een ouderlijke scheiding: het psychologisch welbevinden, gedragsproblemen, functioneren op school, sociale relaties en hun verdere demografische loopbaan; bij volwassenen onderscheiden we volgende vijf aspecten van de leefsituatie na scheiding: het psychologisch welbevinden, de fysieke gezondheid, de sociale relaties, de sociaal-economische positie en de verdere demografische loopbaan.

Als *intermediërende factoren* beschouwen we, tevens geïnspireerd door Amato¹³ (2000), de *factoren die ingrijpen op de relatie scheiding en 'life outcomes'*. Intermediërende factoren introduceren variabiliteit in de wijze waarop scheiding gelinkt is aan mediërende factoren en in de wijze waarop mediërende factoren gelinkt zijn aan levenskwaliteit na scheiding als 'personal outcome'. Het gaat dan bijvoorbeeld om de wijze waarop mensen aankijken tegen scheiding, om hun capaciteit om sociale netwerken uit te bouwen na de scheiding, om demografische kenmerken als geslacht, leeftijd enz. Intermediërende factoren hebben zowel betrekking op kenmerken van de scheiding zelf (bijvoorbeeld het type verblijfsregeling voor de kinderen), kenmerken van de relatie tussen ex-partners (bijvoorbeeld conflictniveau na scheiding), kenmerken van het individu (bijvoorbeeld geslacht, psychologische eigenschappen), kenmerken van gezinsrelaties na de scheiding met inbegrip van aspecten van nieuwe relatievorming, als op kenmerken van de omgeving: het sociaal netwerk. Intermediërende factoren grijpen in op de rechtstreekse relatie tussen scheiding en 'life outcomes'. Intermediërende factoren kunnen zowel risico- als protectiefactoren zijn. 'Risicofactoren' kunnen hierbij een bestaand negatief verband versterken of een positief verband afzwakken, terwijl 'protectiefactoren' een bestaand negatief verband kunnen afzwakken of een positief verband nog versterken. Met andere woorden, een protectiefactor in het ene onderzoek kan een risicofactor worden in een ander onderzoek. Daarom trachten we in dit model abstractie te maken van dit risico-protectie-denken. Verder kan eenzelfde factor, bijvoorbeeld sociale steun, in het ene onderzoek een mediërende factor zijn en in het andere een intermediërende factor. Bijvoorbeeld, in onderzoek naar het psychologisch welbevinden gaat men vaak na in welke mate het opnemen van beschikbaarheid van sociale steun het effect van een scheiding (op welbevinden) doet verminderen. Ander onderzoek bekijkt sociale steun louter als afhankelijke variabele ('is er een verandering in de beschikbaarheid van sociale steun ten gevolge van een scheiding').

Intermediërende factoren kunnen ook onderling invloed uitoefenen op elkaar. Bijvoorbeeld, de mate van conflict tussen ex-partners kan de kwaliteit van het opvoedend handelen beïnvloeden. Anderzijds kunnen ook tussen de diverse 'life outcomes' wederkerige relaties bestaan. Bijvoorbeeld, gedragsproblemen bij kinderen kunnen een invloed uitoefenen op het schools functioneren.

Men spreekt in de literatuur vaak over 'schijnverbanden' ('spurious effects' in de Engelstalige literatuur) wanneer men aanvankelijk wel een verband vaststelt tussen echtscheiding en 'life outcomes', maar wanneer, na controle van andere factoren, dit verband verdwijnt. Dit wijst op het belang het opnemen van niet alleen voldoende maar ook van de juiste intermediërende factoren in de analyse.

¹³ Amato gebruikt de term 'moderating factors' maar wij geven de voorkeur aan de term 'intermediërende factoren'.

Het scheidingsproces en het leven na scheiding zijn ingebed in een ruimere maatschappelijke context. De maatschappelijke context waarbinnen scheiding plaatsvindt en waarbinnen het leven na een scheiding zich ontwikkelt wordt in ons model gesymboliseerd door een overkoepelend kader, van waaruit invloeden uitgaan op zowel de intermediërende als de mediërende factoren. De manier waarop de maatschappij aankijkt tegen (echt)scheiding en de maatschappelijke attitudes ten aanzien van nieuwe gezinsvormen kunnen het verwerkingsproces, het functioneren van individuen en gezinnen na scheiding, en de uiteindelijke impact voor de betrokkenen mee bepalen. Hiermee sluiten we aan bij de integratieve visie die ontwikkeld wordt door Vettenburg en Walgrave (2002). Volgens hun theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid is het van belang aandacht te schenken aan factoren als vooroordelen tegenover nieuwe gezinsvormen en aan de maatschappelijke stigmatisering en culpabilisering van gescheiden partners én hun kinderen. Deze maatschappelijke reacties kunnen het functioneren van de betrokken gezinsleden en gezinsvormen na scheiding sterk beïnvloeden.

De meerderheid van de onderzoeksliteratuur kan o.i. aan dit geïntegreerd model worden opgehangen. In de verschillende hoofdstukken van dit document wordt naar dit onderzoeksmodel verwezen.

In het besluit van dit document vatten we voor alle beschouwde aspecten van de leefsituatie van kinderen en volwassenen na scheiding samen welke de belangrijkste mediërende en intermediërende factoren zijn. Tevens hernemen we daar dit onderzoeksmodel als basis voor toekomstig onderzoek.

6. STRUCTUUR VAN HET DOCUMENT

In deel I van dit document presenteren we de onderzoeksliteratuur met betrekking tot de impact van scheiding op kinderen.

In hoofdstuk 2 vat Valérie Carrette de onderzoeksliteratuur samen rond het psychologisch welbevinden van kinderen na een scheiding. Joost Bronselaer vat in hoofdstuk 3 de literatuur omtrent gedragsproblemen samen. In de literatuur worden beide vaak samen onderzocht onder de termen 'internaliserend' en 'externaliserend' gedrag; deze termen worden ook wel gebruikt als synoniem voor de waaier aan uitingen van het psychologisch welbevinden respectievelijk van gedragsproblemen.

In hoofdstuk 4 belicht Kim Craeynest enkele aspecten van het schools functioneren bij kinderen die een scheiding meemaakten. Hoofdstuk 5 van Joost Bronselaer focust op de sociale relaties van kinderen na scheiding. Het zesde en laatste hoofdstuk binnen deel I heeft een demografische invalshoek en gaat na in welke leefvormen kinderen na een scheiding terechtkomen in ons land en enkele omliggende landen.

In deel II wordt de literatuur over de effecten op de ex-partners samengevat. Hoofdstuk 7 van Benedicte De Koker, het eerste hoofdstuk binnen deel II, behandelt het psychologisch welbevinden van ex-partners na een scheiding. In hoofdstuk 8 belicht Joost Bronselaer de fysieke gezondheid na scheiding. In hoofdstuk 9 gaat Benedicte De Koker in op de effecten van een scheiding op de sociale netwerken van ex-partners. Martine Corijn belicht in hoofdstuk 10 enkele aspecten van de sociaal-economische gevolgen na scheiding. In hoofdstuk 11 tot slot belicht Martine Corijn de verdere relatie- en gezinsvorming van ex-partners na een scheiding. Hoofdstuk 12 sluit af met een reeks methodologische aandachtspunten en beleidsaanbevelingen.

We gebruiken in de tekst de term 'echtscheiding' wanneer het enkel officiële huwelijksontbindingen betreft; de term '(echt-)scheiding' gebruiken we wanneer het zowel huwelijks- als samenwoningontbindingen betreft. Maar vaak gebruiken we eenvoudigweg de term 'scheiding', met name wanneer het onderscheid tussen beide types scheiding niet terzake doet of wanneer de onderzoeksliteratuur niet duidelijk aangeeft om welk type het gaat.

LITERATUUR

- Algava, E., C. Bonnet & A. Solaz (2005), *Impact des ruptures d'union sur l'activité professionnelle en France*. Paper presented at the IUSSP Conference, Tours, France.
- Amato, P.R., Keith, B. (1991), Parental divorce and the well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 1, pp.26-46.
- Amato, P.R. (1993), Children's adjustment to divorce: theories, hypotheses and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, 55, pp.23-38.
- Amato, P.R. (2000), *The consequences of divorce for adults and children*. *Journal of Marriage and the Family*, 62, pp.1269-1287.
- Amato, P.R. (2005), The impact of family formation change on the cognitive, social and emotional well-being of the next generation. *The Future of Children*, 15, 2, pp.75-96.
- Amato, P.R. & A. Booth (1996), A Prospective Study of Divorce and Parent-Child Relationships. *Journal of Marriage and the Family*, 58, 2, pp.356-365.
- Aseltine, R.H. (1996), Pathways linking parental divorce with adolescent depression. *Journal of Health and Social Behavior*, 37, pp.133-148.
- Booth, A. & P.R. Amato (1991), *Divorce and Psychological Stress*. *Journal of Health and Social Behaviour*, 32, 4, pp.396-407.
- Bracke, P. (1998), Depressiviteit en de economische gevolgen van echtscheiding voor vrouwen en mannen. *Mens en Maatschappij*, 73, 3, pp.239-258.
- Brutsaert, H. (1993), *School, gezin en welbevinden. Zesdeklassers en hun sociale omgeving*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Cantillon, B., H. Deleeck, B. Meulemans & K. Van den Bosch (1992), *Dynamiek van de bestaanszekerheid: resultaten van het Belgische socio-economische panel*. Antwerpen: CSB-Berichten.
- Chase-Lansdale, P.L., A.J. Cherlin & K.E. Kiernan (1995), Long-term effects of parental divorce on the mental health of young adults: a developmental perspective. *Child Development*, 66, pp.1614-1634.
- Cherlin, A.J., F.F. Furstenberg, P.L. Chase-Lansdale, K.E. Kiernan, P.K. Robins, D.R. Morrison & J.O. Teitler (1991), Longitudinal studies of effects of divorce in Great-Britain and the United States. *Science*, 252, 5011, pp.1386-1389.
- Cherlin, A.J. (1999), Going to extremes: family structure, children's well-being, and social science. *Demography*, 36, 4, pp.421-428.
- Cherlin, A.J., P.L. Chase-Lansdale & C. McRae (1998), Effects of parental divorce on mental health throughout the life course. *American Sociological Review*, 63, pp.239-634.
- Coleman, J.S. (1988), Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, pp.95-120.
- Corijn, M. (2004), *Ongehuwd en gehuwd samenwonen, feiten en opvattingen vanuit een sociaal-demografisch perspectief*. Brussel: CBGS, Werkdocument 8.
- Corijn, (2005), *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse Gewest*. Brussel: CBGS, Werkdocument 5.
- Corijn, M. (2006), *Ze leefden lang (en gelukkig) samen en... scheiden dan*. Brussel, www.cbgs.be.
- Council of Europe (2003), *Recent Demographic Developments in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Demo, D.H., Acock, A.C. (1996), Family structure, family process, and adolescent well-being. *Journal of Research on Adolescence*, 6, 4, pp.457-488.
- Demuth, S. & S. Brown (2004), Family structure, family processes, and adolescent delinquency: the significance of parental absence versus parental gender. *Journal of research in crime and delinquency*, 41, pp.58-81.
- Duncan, S.W. (1994), Economic impact of divorce on children's development: Current findings and policy impli-

- cations. *Journal of Clinical Child Psychology*, 23, 4, pp.444-457.
- Fischer, T. (2004), *Parental divorce, conflict, and Resources, The effects on children's behaviour problems, socioeconomic attainment, and transitions in the demographic career*. ICS dissertation Nijmegen.
- Fu, H.S & N. Goldman (1996), Incorporating health into models of marriage choice: Demographic and sociological perspectives. *Journal of Marriage and the Family*, 58, 3, pp.740-758.
- Furstenberg, F.F. & J.O. Teitler (1994), Reconsidering the effects of marital disruption. What happens to children of divorce in early adulthood? *Journal of Family Issues*, 15, 2, pp. 173-190.
- Hetherington, E.M., Bridges, M. & G.M. Insabella (1998), What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children's adjustment. *American Psychologist*, 53, pp.167-184.
- Hetherington, E.M. (ed.) (1999), *Coping with divorce, single parenting and remarriage*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Hirschi, T. (1969), *Causes of Delinquency*. Berkeley: University California Press.
- Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (2005), *Waanzin van het Gezin*. Tiel: Lannoo.
- Hope, S., Rodgers, B. & Power, C. (1999), Marital status transitions and psychological distress: longitudinal evidence from a national population sample. *Psychological Medicine*, 29, 2, pp. 381-389.
- Jacobs, T. (2000), *Gezinsontbinding in Vlaanderen*. Boek 1. Persoonlijke relaties in beweging. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Janssen, K., H. Colpin, L. Vandemeulebroecke & P. Ghesquière (2001), Problemen bij de schoolloopbaan van kinderen uit nieuwe gezinsvormen: overzicht van het onderzoek en suggesties voor ondersteuning. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 40, pp.134-148.
- Johnson, D.R. & J. Wu (2002), An Empirical Test of Crisis, Social Selection, and Role Explanations of the Relationship Between Marital Disruption and Psychological Distress: A Pooled Time-Series Analysis of Four-Wave Panel Data. *Journal of Marriage and the family*, 64, 1, pp. 211-224.
- Kessler, R.C. (1997), The effects of stressful life events on depression. *Annual review of psychology*, 48, pp. 191-214.
- Kinderrechtencommissariaat (KRC) (2005), *Dossier Kinderen & Scheiding*. Brussel: KRC.
- Latten, J. (2005), Trends in samenwonen en trouwen: informalisering en de schone schijn van burgerlijke staat. In: C. Forder & A. Verbeke (eds.). *Gehuwd of niet: maakt het iets uit?* Antwerpen: Intersentia, pp.11-46.
- Lesthaeghe, R. (1998), On theory development: applications to the study of family formation. *Population and Development Review*, 24, 1, pp.1-14.
- Lodewijckx (2005), *Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Onderzoeksproject Scheiding. Brussel: CBGS, Werkdocument 7.
- Manting D. & A.M. Bouman (2005), *Short and long term consequences of union dissolution. The case of the Netherlands*. Paper presented at the IUSSP Conference, Tours, France.
- Matthijs, K. (1986), *Hertrouw in België. Een sociaal-demografisch profiel van recente ontwikkelingen*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- McLanahan, S. & G. Sandefur (1994), *Growing up wit a single parent: what hurts, what helps*. Cambridge: Harvard University Press.
- McLeod, J.D. & M.J. Shanahan (1993), Poverty, parenting, and children's mental health. *American Sociological Review*, 58, 3, pp. 351-366.
- Mortelmans, D. (2002), De gevolgen van echtscheiding op latere leeftijd. In: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, *Ouderen en relaties*. Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, pp.37-54.
- Power, C., Rodgers, B. & Hope, S. (1999), Heavy alcohol consumption and marital status: disentangling the relationship in a national study of young adults. *Addiction*, 94, 10, pp.1477-1487.
- Simons R.L., Simons L.G. & L.E. Wallace (2004), *Families, delinquency and crime, linking society's most basic institution to antisocial behaviour*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.

- Speltinckx, E. & T. Jacobs (1999), *Gezinsontbinding in Vlaanderen. Boek II: Gevolgen van Echtscheiding*. Antwerpen: Steunpunt Gezinsdemografisch Panel, Universiteit Antwerpen.
- Steenhof, L. & C. Harmsen (2002), *Ex-samenwoners*. Heerlen: CBS, Maandstatistiek van de Bevolking, pp.17-20.
- Sun, Y. & Y. Li (2001), Marital disruption, parental investment, and children's academic achievement. A prospective analysis. *Journal of Family Issues*, 22, 1, pp.27-62.
- Surkyn, J. (1999), *LIPRO-huishoudensprojecties voor Vlaanderen (1991-2016)*. Brussel: Steunpunt Demografie WP 1999-3, Vakgroep SOCO, VUBrussel.
- Tschann, J.M., J.R. Johnston, M. Kline & J.S. Wallerstein (1989), Family Process and Children's Functioning during Divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 51, 2, pp.431-444.
- Vandewater, I.E. & Lansford, J.E. (1998), Influences of family structure and parental conflict on children's well-being. *Family Relations*, 47, pp.323-330.
- Vanhove, T. & K. Matthijs (2002), *The socio-demographic evolution of divorce and remarriage in Belgium*. Leuven: Centre of Population and Family research, Department of Sociology, K.U.Leuven.
- Vanhove, T. & K. Matthijs (2003), *Houdingen omtrent huwelijk en echtscheiding bij eerste kandidatuurstudenten aan de KU Leuven*. Leuven: Departement Sociologie.
- Vettenburg, N. & L. Walgrave (2002), Een integratie van theorieën over persisterende delinquentie: maatschappelijke kwetsbaarheid. In: P. Goris & L. Walgrave (eds.), *Van kattenkwaad en erger*. Actuele thema's uit de jeugdcriminologie. Leuven: Garant, pp.44-59.
- Wadsby, M. & C.G. Svedin (1993), Children's behavior and mental-health following parental divorce. *Journal of Divorce and Remarriage*, 20, 3-4, pp.111-138.
- Wallerstein, J.S. & S. Blakeslee (1989), *Second chances. Men, women and children. A decade after divorce*. New York: Ticknor & Fields.
- Wallerstein, J.S. & J. Lewis (1997), *The long-term impact of divorce on children: a first report from a 25-year study*. Paper presented at the Second World Congress of Family Law and the Rights of Children and Youth, June 2-7, San Francisco, USA.

DEEL I: IMPACT VAN SCHEIDING OP KINDEREN

HOOFDSTUK 2: IMPACT OP HET PSYCHOLOGISCH WELBEVINDEN VAN KINDEREN

Valérie Carrette

1. INLEIDING

Het onderzoek naar de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden kende de voorbije decennia een sterke evolutie. Aanvankelijk werd in het onderzoek weinig onderscheid gemaakt tussen de afwezigheid van een ouder ten gevolge van zijn/haar overlijden dan wel ten gevolge van een scheiding (Pryor & Rodgers, 2001). Niettemin kunnen we een aantal vroege voorbeelden van onderzoek aanhalen waarin het verlies van een ouder als gevolg van een ouderlijke scheiding apart wordt onderzocht (vb. Oltman e.a., 1952; Koller & Williams, 1974; Roy, 1985). Mede onder invloed van het stijgende aantal ouderlijke scheidingen groeide het aantal onderzoeken die het psychologisch welbevinden van kinderen die een scheiding meemaakten vergeleken met kinderen die in een traditioneel tweeoudergezin opgroeiden. Deze onderzoeken gaan niet alleen vaak uit van een vooropgestelde 'beste' gezinsstructuur – het traditionele tweeoudergezin – voor de opvoeding, ontwikkeling en socialisatie van kinderen, maar kennen ook verscheidene methodologische beperkingen (voor een review zie: Hetherington & Stanley-Hagan, 1995, 1997, 1999).

In de loop van de jaren tachtig en negentig verschuift de klemtoon in het onderzoek van de directe effecten van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden van kinderen, naar onderzoek dat nagaat hoe (een combinatie van) persoons-, persoonlijkheids-, gezins- en omgevingskenmerken de relatie tussen een ouderlijke scheiding en het psychologisch welbevinden van kinderen beïnvloeden. Bovendien suggereerden onderzoeksresultaten dat een gedeelte van de invloed van het meemaken van een ouderlijke scheiding op het welbevinden van kinderen het resultaat is van factoren die al vóór de ouderlijke scheiding aanwezig waren (Cherlin e.a., 1998).

In dit hoofdstuk bespreken we eerst de impact van een ouderlijke scheiding op verschillende aspecten van het psychologisch welbevinden van kinderen: depressie, angst- en stemmingsstoornissen, eigenwaarde en zelfbeeld, en (pogingen) tot zelfdoding. Vervolgens gaan we nader in op de verschillende kenmerken die het verband tussen het meemaken van een ouder-

lijke scheiding en het psychologisch welbevinden geheel of gedeeltelijk beïnvloeden. Na een vierde paragraaf die enkele methodologische beperkingen van de studies in dit onderzoeksdomein bespreekt, komen we tot een besluit.

2. SCHEIDING EN HET PSYCHOLOGISCH WELBEVINDEN VAN KINDEREN

Het onderzoek betreffende de impact van een ouderlijke scheiding in de kindertijd op het psychologisch welbevinden van kinderen, adolescenten en (jong)volwassenen toont een relatief grote consistentie in haar resultaten (Amato, 2000). Over het algemeen kan gesteld worden dat kinderen die in hun kindertijd een ouderlijke scheiding meemaakten, in vergelijking met kinderen die in een intact gezin opgroeiden, een grotere kans hebben op een lager psychologisch welbevinden in de kindertijd (Amato & Keith, 1991; Cherlin et al., 1991; Clarke-Stewart et al., 2000; Jekielek, 1998;), in de adolescentie (Amato & Keith, 1991; Aseltine, 1996; Dronkers, 1999; Simons, 1996; Sun, 2001) en in de (jong)volwassenheid (Amato, 1991; Amato & Keith, 1991; Amato & Sobolewski, 2001; Chase-Lansdale et al., 1995; O'Connor et al., 1999; Rodgers et al., 1997).

Kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten hebben iets meer kans op symptomen van angst en depressie, hebben vaker een lager zelfbeeld en minder gevoel van zelfcontrole (Amato, 1991; Amato & Keith, 1991; Chase-Lansdale et al., 1995; Demo & Acock, 1988; Fergusson et al., 1994; Jekielek, 1998; O'Connor et al., 1999; Rodgers, 1994; Rodgers et al., 1997; Simons, 1996; Spruijt & de Goede, 1997; Sun, 2001; VanderValk et al., 2004a; Wauterickx et al., 2006; Wyman et al., 1985). Deze kinderen hebben vaker emotionele problemen (Cherlin et al., 1995; Cherlin et al., 1998; Dykstra, 2000; Jekielek, 1998) en suïcidale gedachten (VanderValk et al., 2004a). Kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten maken ook meer gebruik van de hulp- en dienstverlening inzake geestelijke gezondheidszorg dan kinderen die opgroeien in intacte gezinnen (Hansagi et al., 2000; Zill et al., 1993), hoewel het een minderheid van de kinderen blijft die beroep doet op professionele hulpverlening (Zill et al., 1993).

Niettemin wijzen verscheidene overzichtsstudies en meta-analyses er op dat de verschillen in het psychologisch welbevinden van kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten versus kinderen die in een intact gezin opgroeiden beperkt blijven (Amato & Keith, 1991, Amato, 2000; Amato, 2001; Chase-Lansdale et al., 1995; Pryor & Rodgers, 2001). Slechts een minderheid van de kinderen die in hun kindertijd een ouderlijke scheiding meemaakten, ontwikkelt ernstige geestelijke gezondheidsproblemen (Chase-Lansdale et al., 1995; Hetherington & Stanley-Hagan, 1999, 2002). Bovendien spelen vaak andere persoons-, persoonlijkheids-, gezins- en omgevingskenmerken een rol in de impact die een ouderlijke scheiding heeft op het psychologisch welbevinden (bv. Amato, 2000; Demo, 1992): kenmerken die de impact van een ouderlijke scheiding soms geheel of gedeeltelijk teniet doen. Alvorens we deze (inter)mediërende factoren bespreken, behandelen we de impact van een scheiding op enkele dimensies van het psychologisch welbevinden van kinderen.

2.1 Depressie, angst- en stemmingsstoornissen

Kinderen die in de kindertijd een ouderlijke scheiding meemaakten, hebben een verhoogde kans op het ontwikkelen van een depressie in de kindertijd en de (jong)volwassenheid (Amato, 1991; Amato & Keith, 1991; Aseltine, 1996; Demo & Acock, 1988; Hansagi et al., 2000; Jekielek, 1998; Simons, 1996). Ook Vlaams onderzoek suggereert een verhoogde kans op depressieve gevoelens bij kinderen die een scheiding hebben meegemaakt. Analyses op basis van het Kind- en jongerenonderzoek van het CBGS¹⁴ (2000) geven aan dat dubbel zoveel kinderen in éénoudergezinnen (10%) heel vaak tot altijd depressieve gevoelens rapporteren in vergelijking met kinderen die bij beide biologische ouders inwonen (5%). Van de kinderen die wisselend bij de moeder en de vader inwonen, zegt 7% van de kinderen dat ze depressieve gevoelens hebben. Terwijl de resultaten van het onderzoek naar de impact van een ouderlijke scheiding op de ontwikkeling van een depressie een hoge consistentie vertonen, tonen longitudinaal onderzoek en meta-analyses aan dat dit effect relatief zwak is (Amato, 2000; Amato & Keith, 1991; Aseltine, 1996).

Verskillende studies rapporteren ook significant meer angstgevoelens bij kinderen van gescheiden ouders in vergelijking met kinderen in intacte gezinnen (bv. Fauber et al., 1990; Jekielek, 1998; Wyman et al., 1985). Fergusson et al. (1994) stellen in een longitudinale studie - na controle voor sociale en contextuele factoren - vast dat kinderen die op voorschoolse leeftijd een ouderlijke scheiding meemaakten, meer kans hebben op de ontwikkeling van stemmingsstoornissen. Hansagi et al. (2000) rapporteren dan weer een verhoogd risico op (hospitalisatie als gevolg van) een psychiatrische pathologie. Immers, het meemaken van een

¹⁴ Eigen analyses op het databestand van het Kind- en Jongerenonderzoek (2000) van het CBGS.

ouderlijke scheiding lijkt verband te houden met een groter risico op schizofrenie. Dit verband blijft bestaan ongeacht de aanwezigheid van een psychiatrische pathologie van een van de ouders, de alcoholgewoonten van de vader en andere stressoren die zich tijdens de kindertijd voordeden.

2.2 Eigenwaarde en zelfbeeld

Studies uit de jaren zeventig en tachtig tonen verschillende – soms tegenstrijdige – resultaten over de impact van een ouderlijke scheiding op de eigenwaarde en het zelfbeeld van kinderen. Het onderzoek naar de impact van een ouderlijke scheiding op de eigenwaarde van kinderen kent volgens Demo en Acock (1988) twee grote beperkingen. Een eerste beperking houdt in dat de meerderheid van de studies gebaseerd is op een cross-sectionele dataverzameling. Dit verhindert vaststellingen van veranderingen in de ontwikkeling en in de stabiliteit van de eigenwaarde en het zelfbeeld van kinderen over een langere tijdsspanne. Ten tweede wordt het concept 'zelfbeeld' meestal op een ééndimensionele manier geoperationaliseerd.

Zowel Demo en Acock (1988) als Schick (2002) onderscheiden verschillende reeksen studies terzake. Een eerste reeks studies suggereert dat kinderen in gescheiden gezinnen een lagere eigenwaarde hebben dan kinderen die in intacte gezinnen opgroeien. Een tweede reeks studies besluit dat de structuur van het gezin waarin kinderen opgroeien, nauwelijks invloed heeft op de eigenwaarde van kinderen (bv. Verkuyten & Veenhoven, 1988; Wadsby & Svedin, 1993). Een derde reeks studies toont aan dat niet de veranderende gezinsstructuur, maar eerder de aanwezigheid van ouderlijke conflicten en vijandigheid tussen de ouders de eigenwaarde van kinderen negatief beïnvloeden (bv. Bishop & Ingersoll, 1989; Garber, 1991). Vooral deze laatste stroming – onderzoek naar de impact van ouderlijke conflicten op de eigenwaarde en het zelfbeeld van kinderen als aspecten van het psychologisch welbevinden – kent recent veel aandacht.

Naast onderzoek naar het rechtstreekse verband tussen een ouderlijke scheiding in de kindertijd en de eigenwaarde van kinderen, wordt ook de mediërende rol onderzocht van de eigenwaarde van kinderen in de relatie tussen een ouderlijke scheiding en depressieve symptomen bij kinderen. Bijvoorbeeld Palosaari et al. (1996) onderzochten bij 1656 Finse adolescenten tussen 16 en 22 jaar de mate waarin hun relatie met hun ouders en hun eigenwaarde de impact van een ouderlijke scheiding op depressie in de jongvolwassenheid beïnvloeden. De resultaten tonen aan dat eigenwaarde van adolescenten een belangrijke voorspeller is van een depressie. Ze stelden ook vast dat een ouderlijke scheiding een effect heeft op de eigenwaarde van meisjes en dat hun laag gevoel van eigenwaarde als gevolg van een scheiding de relatie tussen een ouderlijke scheiding en depressie beïnvloedt. Bij jongens is een lage eigenwaarde

op 16-jarige leeftijd een indicator voor depressie op 22-jarige leeftijd, maar er kan in deze studie geen verband worden vastgesteld tussen een ouderlijke scheiding en een lage eigenwaarde. Voor jongens blijkt dat hun eigenwaarde eerder wordt beïnvloed door de kwaliteit van hun relatie met de vader.

2.3 Zelfdoding en poging tot zelfdoding

Onderzoek naar de impact van een ouderlijke scheiding en van het gezinsfunctioneren, de ouder-kindrelatie en -communicatie en gehanteerde probleemoplossingstrategieën op (pogingen tot) zelfdoding van kinderen/jongeren kent geen eenduidige resultaten. Op basis van een uitgebreide review besluit Wagner (1997) dat er weinig onderzoeksmatige evidentie is dat verstoorde communicatiepatronen in het gezin en de aanwezigheid van negatieve communicatie tussen ouders en kinderen risicofactoren zijn voor zelfdoding bij jongeren. Er bleken zich wel vaak stressvolle gezinssituaties voor te doen kort voor de zelfdoding, maar dit is voor de onderzoeker onvoldoende bewijs om te besluiten tot een oorzakelijk verband tussen stressvolle gezinssituaties en zelfdoding. Gould et al. (1998) stellen op basis van een retrospectief onderzoek dan weer wel een zwak verband vast tussen een negatief ervaren ouder-kindcommunicatie en zelfdoding bij jongeren. Waar het meemaken van een scheiding en een negatieve communicatie tussen moeders en hun kind(eren) afzonderlijk een beperkte negatieve impact hebben op zelfdoding bij jongeren, wordt een gezamenlijk effect vastgesteld van een ouderlijke scheiding en de communicatie tussen vaders en hun kind(eren).

Uit het onderzoek naar poging tot zelfdoding van jongeren blijkt dat de kenmerken van het gezinsfunctioneren en een negatief geladen relatie tussen ouders en kinderen een poging tot zelfdoding van jongeren kunnen uitlokken. Nochtans zou een ouderlijke scheiding geen direct effect hebben op suïcidaal gedrag van kinderen; een combinatie van verlieservaringen is echter wel een risicofactor (Wagner, 1997). Dat de resultaten van het bestaande onderzoek over het verband tussen een ouderlijke scheiding en zelfdoding van kinderen met enige nuance dienen beschouwd te worden, blijkt uit de methodologische reflecties die Wagner (1997) maakt. Deze auteur stelt dat het op basis van het beschikbare – in hoofdzaak retrospectief opgezette – onderzoek niet mogelijk is om sluitende uitspraken terzake te doen. Het is immers voor de meerderheid van de studies onduidelijk of de veronderstelde risicofactoren vóór dan wel na een (poging tot) zelfdoding aanwezig waren. Bovendien benaderden onderzoekers de zeer diverse groep jongeren die suïcidaal gedrag stellen als een homogene groep. Hierbij wordt ten onrechte impliciet gesuggereerd dat één bepaalde factor – bijvoorbeeld een ouderlijke scheiding of ouderlijke conflicten in het gezin – alle jongeren op eenzelfde manier beïnvloedt. Eerder de gelijktijdige aanwezigheid van een verscheidenheid aan sociale, gezins-, persoonlijkheids- en geestelijke gezondheidsfactoren zou verantwoordelijk zijn voor suïcidaal gedrag (Fergusson et al., 2000).

3. (INTER)MEDIËRENDE FACTOREN: VARIABILITEIT IN DE IMPACT VAN EEN OUDERLIJKE SCHEIDING OP HET PSYCHOLOGISCH WELBEVINDEN

Tijdens de jaren negentig groeit de aandacht voor theoretische kaders en verklaringsmodellen die op zoek gaan naar variabelen die het verband tussen een ouderlijke scheiding en het psychologisch welbevinden van kinderen beïnvloeden¹⁵. Hiermee wordt de nadruk op het belang van transities in de gezinsstructuur verlegd naar de zoektocht naar dié persoons-, persoonlijkheids-, gezins- en omgevingskenmerken die vóór, tijdens en/of na de ouderlijke scheiding aanwezig zijn en een alternatieve of aanvullende verklaring kunnen bieden voor het psychologisch (on)welbevinden van kinderen.

In het bijzonder betreft het volgende vragen:

- ① *‘Welke factoren of kenmerken van een ouderlijke scheiding zorgen ervoor dat het meemaken van een ouderlijke scheiding in de kindertijd een impact heeft op het psychologisch welbevinden van kinderen, adolescenten, en (jong)volwassenen?’*
- ② *‘Zijn er factoren die de richting (positief of negatief) en de sterkte van de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden van kinderen beïnvloeden?’*
- ③ *‘Zijn er factoren die het verband tussen een ouderlijke scheiding en het psychologisch welbevinden teniet doen?’* waardoor het oorspronkelijke verband dat tussen het meemaken van een ouderlijke scheiding en het psychologisch welbevinden wordt vastgesteld in een schijnverband verandert.

3.1 Kindkenmerken

3.1.1 Leeftijd en geslacht

Veel voorkomend in het scheidingsonderzoek is de vraag of de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden verschilt naar het geslacht van kinderen. De literatuur suggereert vaak dat het meemaken van een ouderlijke scheiding bij meisjes leidt tot internaliserend (probleem)gedrag en bij jongens tot externaliserend (probleem)gedrag. Echter, meta-analyses van Amato en Keith (1991) en Amato (2001) kunnen geen significante verschillen aantonen in het psychologisch welbevinden van meisjes en jongens die een ouderlijke scheiding meemaakten. Met betrekking tot externaliserend gedrag wordt wel een verschil waargenomen: bij jongens worden meer gedragsproblemen gerapporteerd dan bij meisjes (Amato, 2005) (zie hoofdstuk 3).

¹⁵ Voor een overzicht van de theoretische kaders en verklaringsmodellen verwijzen we naar hoofdstuk 1.

Aanvankelijk suggereerden onderzoeksresultaten dat het meemaken van een ouderlijke scheiding op jonge leeftijd meer negatieve gevolgen heeft voor het psychologisch welbevinden van kinderen dan het meemaken van een ouderlijke scheiding op iets oudere leeftijd. Recentere onderzoeksliteratuur stelt echter een grotere complexiteit vast waarbij het meemaken van een ouderlijke scheiding op iedere leeftijd het psychologisch welbevinden kan beïnvloeden, zij het op een andere manier. Bovendien is het niet voldoende zich te focussen op de leeftijd van de kinderen op het moment van de ouderlijke scheiding, maar dient ook de periode die sinds de ouderlijke scheiding is verstreken in rekening te worden gebracht. Er zijn echter weinig studies beschikbaar die op een longitudinale wijze, rekening houdend met de verschillende leeftijdsgegevens en tijdsaders, de invloed van de leeftijdsvariabele onderzoeken (Hetherington & Stanley-Hagan, 1999).

Dat het meemaken van een ouderlijke scheiding niet alleen effect kan hebben op het psychologisch welbevinden op korte termijn, maar ook op lange termijn wordt aangetoond door Cherlin et al. (1998). Cherlin et al. (1998) stellen in een longitudinale studie, voortbouwend op Chase-Lansdale et al. (1995), vast dat het meemaken van een ouderlijke scheiding vóór de leeftijd van 16 jaar gerelateerd is aan een lager psychologisch welbevinden bij 23- en 33-jarigen. Deze vaststelling wordt ondersteund door Amato en Sobolewski (2001) die op basis van een 17 jaar durende longitudinale studie over twee generaties besluiten dat het meemaken van een ouderlijke scheiding in de kindertijd de kans op een lager psychologisch welbevinden in de volwassenheid vergroot. Die langetermijneffecten blijven tevens bestaan na controle voor een groot aantal kind- en gezinskenmerken voorafgaand aan de scheiding, met uitzondering van voortdurende ouderlijke conflicten.

Met andere woorden: de kans op een lager psychologisch welbevinden in de volwassenheid neemt toe zowel bij het meemaken van een ouderlijke scheiding als bij de aanwezigheid van conflictueuze gezinsrelaties in de kindertijd (Amato & Sobolewski, 2001). Ook Nederlands onderzoek toont aan dat adolescenten en (jong)volwassenen jaren na de scheiding frequenter internaliserend en externaliserend probleemgedrag vertonen in vergelijking met kinderen uit intacte gezinnen (VanderValk et al., 2004a, 2004b). Aanvullend stellen Wallerstein (1991) en Amato en Keith (1991, 40) dat de effecten van het meemaken van een ouderlijke scheiding in de kindertijd op het psychologisch welbevinden op lange termijn sterker kunnen zijn dan de effecten die kinderen op korte termijn ervaren: *'the long-term consequences of parental divorce for adult attainment and quality of life may prove to be more serious than the short-term emotional and social problems in children.'* Bovendien suggereren verscheidene onderzoekers dat sommige kinderen die in de periode onmiddellijk na de scheiding een lager psychologisch welbevinden rapporteren en na verloop van tijd met de ouderlijke scheiding leren omgaan, in een latere fase van hun levensloop opnieuw met psychologische problemen kunnen te maken krijgen (Hetherington & Stanley-Hagan, 1999).

3.1.2 Temperament

Het temperament van kinderen beïnvloedt de wijze waarop kinderen met stressvolle gebeurtenissen zoals ouderlijke conflicten of een ouderlijke scheiding omgaan. Ruschena et al. (2005, 354) omschrijven temperament als *'individual differences in emotional reactivity as well as emotional, attentional and behavioural self-regulation, which affect an individual's behaviour'*.

Kinderen met een moeilijk temperament hebben meer kans op emotionele en gedragsproblemen die door stressvolle gebeurtenissen zoals transities in het gezin worden uitvergroot (Hetherington, 1989; 1991; Patterson & Dishion, 1988 in: Hetherington & Stanley-Hagan, 1995). Kinderen met een temperament dat zich kenmerkt door intens negatieve affecten, een laag aanpassingsvermogen, impulsiviteit, reactiviteit, snel geïrriteerd geraken, stellen ook vaker externaliserend probleemgedrag. Kinderen met een verlegen, teruggetrokken temperament vertonen vaker internaliserend gedrag (Prior, Sanson, Smart & Oberklaid, 2001).

Onderzoekers benadrukken echter dat een moeilijk temperament geen voldoende voorspeller is voor een moeilijke aanpassing aan een ouderlijke scheiding. Eerder het samengaan van een moeilijk temperament bij kinderen en een niet sensitief opvoedend handelen door de ouders blijkt gerelateerd te zijn aan aanpassingsmoeilijkheden van kinderen aan een ouderlijke scheiding (Lengua et al., 2000). Dit zou in twee richtingen werken. Het gedrag en het opvoedend handelen van de ouders beïnvloedt het gedrag van de kinderen en het gedrag van de kinderen beïnvloedt eveneens het gedrag en het opvoedend handelen van de ouders (Putnam, Sanson, Rothbart, 2002; Rogers, 2004). Uit het onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat de kans op depressieve symptomen en gedragsproblemen toeneemt bij kinderen met een negatieve instelling en ouders hebben die afwijzend op hun kinderen reageren. Kinderen met een positieve houding zijn echter minder vatbaar voor depressieve symptomen. Dit is vermoedelijk te verklaren doordat kinderen met een positieve instelling meer geneigd zijn zich te richten op de positieve aspecten van hun leefomgeving. Zodoende bouwen zij een groter zelfvertrouwen en meer levensvrede op. Kinderen die eerder impulsief reageren, zijn meer kwetsbaar voor het ontwikkelen van een depressie en gedragsproblemen indien het opvoedend handelen van de ouders niet consistent is (Lengua et al., 2000).

3.1.3 Copingstrategieën

'Wat is het belang van de aard en de keuze van de strategieën die kinderen aanwenden om met een ouderlijke scheiding om te gaan?' Gewoonlijk wordt 'coping' gedefinieerd als 'cognitive and behavioral efforts to manage specific external and/or internal demands that are appraised as taxing or exceeding the resources of the person' (Lazarus & Folkman, 1984,

141 in: Sandler et al., 1994). In deze context betreft 'coping' de strategieën (bijvoorbeeld cognitief, emotioneel, gedragsmatig) die kinderen aanwenden om met de eisen die een ouderlijke scheiding aan hen stellen om te gaan. Een analyse van de onderzoeksliteratuur naar copingstrategieën van kinderen, leert dat de operationalisering van dit begrip courant tot twee dimensies wordt verengd, zij het bij de operationalisering van het concept, zij het via statistische technieken. Voorbeelden zijn probleem- versus emotiegerichte strategieën (Compas et al., 1988) en toenadering zoekende versus vermijdende copingstrategieën (Armistead et al., 1990; Drapeau et al., 1999). Sandler et al. (1994) onderscheiden oorspronkelijk 10 dimensies van copingstrategieën die ze reduceren tot 4 hoofddimensies: actieve copingstrategieën, vermijdende copingstrategieën, het zoeken naar afleiding (bijvoorbeeld via sport en ontspanning) en het zoeken naar sociale en emotionele ondersteuning.

Het onderzoek bevestigt dat impact van stresserende gebeurtenissen (bijvoorbeeld een ouderlijke scheiding of ouderlijke conflicten) op het psychologisch welbevinden van kinderen beïnvloedt wordt door de copingstrategieën die kinderen hanteren (Armistead et al., 1990; Grych & Fincham, 1990; Grych et al., 2000; Sandler et al., 1994, 2000). De onderzoeksresultaten geven een vrij eenduidig antwoord op de vraag naar de invloed van de onderscheiden copingstrategieën die kinderen hanteren bij een ouderlijke scheiding op hun psychologisch welzijn, althans over de impact van actieve en vermijdende copingstrategieën. Op de invloed van copingstrategieën met betrekking tot ouderlijke conflicten, wordt in subparagraaf 3.2.1.2 van dit hoofdstuk uitgebreider ingegaan.

Over het algemeen kan worden gesteld dat kinderen die op een actieve wijze omgaan met een ouderlijke scheiding minder psychologische problemen ontwikkelen dan kinderen die deze problemen proberen te vermijden (Armistead et al., 1990; Sandler et al., 2000b). Kinderen die in stressvolle situaties als gevolg van een ouderlijke scheiding probleemoplossende strategieën gebruiken of die dit op een cognitieve wijze een plaats proberen te geven in hun leefwereld, hebben minder kans op een depressie en vertonen minder angst(stoornissen). Kinderen die vermijdende strategieën gebruiken zijn meer vatbaar voor depressieve symptomen en angst. Het zoeken naar afleiding als een variant op vermindering verlaagt eerder de kans op de ontwikkeling van depressie en angst. Hoewel beide vormen op een directe wijze het stressniveau verminderen, is dit verschil in uitkomsten waarschijnlijk te verklaren door verschillen in gedrag die kinderen bij deze copingstrategieën stellen (Sandler et al., 1994). Opvallend is wel dat het zoeken naar ondersteuning in het sociaal netwerk als copingstrategie niet per definitie een positieve invloed heeft op het psychologisch welbevinden. Sandler et al. stellen voor kinderen die deze copingstrategie gebruiken een verhoogde kans op depressie en angst vast, en verklaart dit door de mogelijke ontevredenheid met de ondersteuning die ze krijgen. Volgens Wills (1986, 1989 in: Sandler et al., 1994) leidt deze laatste copingstrategie ook tot meer

alcoholconsumptie en tot een toename van het roken. Sociale ontspanning voorspelt dan weer wel een verlaagde kans op angstgevoelens (Glyshaw et al., 1989).

Sommige onderzoeken gaan een stap verder en bestuderen de vragen *'hoe selecteren kinderen hun strategieën om met een scheiding om te gaan?' en 'hoe ervaren kinderen de effectiviteit van de strategieën die ze gebruiken, en passen ze deze aan naargelang de feedback die ze krijgen?'* Met betrekking tot de eerste vraag stellen Sandler et al. (2000a) via een longitudinaal onderzoek bij 8- tot 12-jarige kinderen vast dat de mate waarin kinderen het gevoel hebben dat ze invloed kunnen uitoefenen op de scheidingssituatie gerelateerd is aan hun beoordeling van deze situatie en de copingstrategieën die kinderen hanteren. Kinderen die het meemaken van positieve gebeurtenissen aan zichzelf toeschrijven (bijvoorbeeld *'als iemand een vriend wil zijn met mij, dan heeft dit te maken met de manier waarop ik met hem omga'*) is gerelateerd aan actieve en vermijdende copingstrategieën. Het toeschrijven van positieve gebeurtenissen aan onbekende factoren (bijvoorbeeld *'ik weet niet waarom goede gebeurtenissen mij overkomen'*) is gerelateerd aan meer actieve vormen van 'coping' en een meer negatieve beoordeling van de scheidingssituatie. Het toeschrijven van negatieve gebeurtenissen aan onbekende factoren leidt dan weer tot meer vermijdende vormen in het omgaan met problemen die uit een scheidingssituatie resulteren.

Sandler et al. (2000b) onderzoeken het verband tussen de copingstrategieën die kinderen hanteren, hun gevoel dat deze copingstrategieën effectief zijn, en psychologische problemen. Dit leidt tot de vaststelling dat kinderen die actieve copingstrategieën hanteren bij problemen ten gevolge van een ouderlijke scheiding een hogere effectiviteit van hun handelen ervaren. Deze ervaren effectiviteit vermindert bovendien de kans op het ontwikkelen van psychologische problemen. Het gebruik van vermijdende copingstrategieën leidde echter tot een lager gevoel van effectiviteit in het omgaan met een ouderlijke scheiding en tot een verhoogde kans op het ontwikkelen van psychologische en gedragsproblemen. Daarnaast lijken kinderen die hun copingstrategieën als effectief ervaren, meer gebruik te maken van actieve copingstrategieën. Met andere woorden: dit suggereert een wederkerig verband tussen het hanteren van actieve copingstrategieën en de ervaren copingeffectiviteit. Gezien het belang van de copingstrategieën die kinderen hanteren, suggereren de onderzoekers bijkomend onderzoek dat focust op de selectiemechanismen die kinderen (on)bewust gebruiken om met problemen die uit een ouderlijke scheiding voortvloeien op een effectieve wijze om te gaan en op hoe kinderen hun copingstrategieën over de tijd aanpassen met de feedback die ze krijgen (Sandler et al., 2000).

3.2 Kenmerken van het gezinsfunctioneren

Sinds de jaren negentig gaat in het scheidingsonderzoek meer aandacht uit naar de impact van ouderlijke conflicten in verschillende gezinssituaties op het psychologisch welbevinden van kinderen. Vooral de vraag hoe de impact van ouderlijke conflicten zich verhoudt tot de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden van kinderen kreeg veel aandacht (3.2.1.). Bovendien blijkt de mate waarin ouderlijke conflicten een invloed uitoefenen afhankelijk te zijn van een aantal andere factoren zoals de kenmerken van de ouderlijke conflicten, de oplossingsstrategieën die ouders hanteren (3.2.1.1.), de perceptie van de conflicten door de kinderen en de strategieën die kinderen hanteren om met deze conflicten om te gaan (3.2.1.2.).

Daarnaast wordt ook de invloed van de kwaliteit van het opvoedend handelen (na een scheiding) op de relatie tussen een ouderlijke scheiding en het psychologisch welbevinden nauwkeuriger bestudeerd. Dit wordt behandeld in 3.2.2. In die subparagraaf besteden we ook aandacht aan veranderingen in de ouder-kindrelatie ten gevolge van (veranderingen in het opvoedend handelen na) een scheiding.

3.2.1 Ouderlijke conflicten

De aanwezigheid van ouderlijke conflicten vóór, tijdens of na een ouderlijke scheiding heeft een negatieve invloed op het psychologisch welbevinden van kinderen (Amato et al., 1995; Amato & Keith, 1991; Demo & Acock, 1996; Dronkers, 1999; Fergusson et al., 1994; Gähler, 1998; Jekielek, 1998; Jenkins & Buccioni, 2000; Mechanic & Hansell, 1989; Peene, 2004; Rogers, 2004; Spruijt et al., 2000, 2001; Vandewater & Lansford, 1998; Zill et al., 1993). De onderzoeksliteratuur terzake reflecteert de zoektocht naar de verhouding tussen de impact van ouderlijke conflicten 'an sich' en de gezinsstructuur op het psychologisch welbevinden van kinderen. De resultaten van deze studies zijn meestal gebaseerd op cross-sectionele data (bv. Amato & Booth, 1991; Mechanic & Hansell, 1989). Longitudinale studies vinden we bij Amato et al. (1995), Hanson (1999) en Jekielek (1998).

Een eerste reeks studies stelt een negatieve invloed van ouderlijke conflicten vast op het psychologisch welbevinden van kinderen, maar wijst op een blijvende autonome invloed van een ouderlijke scheiding (Hetherington, 1989; Simons, 1996). Een tweede reeks studies toont aan dat de combinatie van een veranderende gezinsstructuur en ouderlijke conflicten het psychologisch welbevinden van kinderen beïnvloedt (Amato et al. 1995; Hanson, 1999; Jekielek, 1998). Een derde reeks studies beklemtoont de autonome invloed van ouderlijke conflicten op het psychologisch welbevinden van kinderen, onafhankelijk van het meemaken van een ouderlijke scheiding (Amato & Keith, 1991; Mechanic & Hansell, 1989; Vandewater & Lansford, 1998).

Verschillende studies tonen aan dat volwassenen die in hun kindertijd opgroeiden in conflictueuze gezinssituaties in vergelijking met volwassenen die een harmonieus gezin kenden op lange termijn een lager psychologisch welbevinden hebben, ongeacht de structuur van het gezin waarin ze als kind opgroeiden (Amato & Keith, 1991; Dronkers, 1999; Mechanic & Hansell, 1989; Vandewater & Lansford, 1998). Mechanic en Hansell (1989) bijvoorbeeld vonden dat hogere conflictniveaus in het gezin gerelateerd zijn aan meer symptomen van depressie en angst, ongeacht of de adolescenten deel uitmaken van een intact dan wel van een gescheiden gezin. Er wordt ook vastgesteld dat naarmate ouderlijke conflicten toenemen, de voordelige effecten van een intacte gezinssituatie op de aanwezigheid van angst en depressie bij adolescenten verminderen.

In een Zweedse studie stelde Gähler (1998) vast dat volwassenen die in hun kindertijd opgroeiden in intacte gezinnen met veel onenigheid, het laagste psychologisch welbevinden hebben, gevolgd door volwassenen die in conflictueuze gezinssituaties opgroeiden én een ouderlijke scheiding meemaakten. Zowel vrouwen als mannen die in een intacte, maar conflictueuze gezinssituatie opgroeiden, hebben een risico op een laag psychologisch welbevinden dat dubbel zo groot is dan individuen die in intacte gezinnen zonder conflictsituaties opgroeiden. Hoewel mogelijke selectie-effecten deze resultaten kunnen nuanceren, besluit Gähler dat het meemaken van een ouderlijke scheiding niet noodzakelijk negatieve langetermijneffecten voor het psychologisch welbevinden van (volwassen) kinderen van gescheiden ouders hoeft te betekenen. Op lange termijn is de beslissende factor voor een laag psychologisch welbevinden van kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten niet noodzakelijk de ouderlijke scheiding, maar wel de mate van conflict in het gezin van oorsprong (Gähler, 1998).

Een scheiding hoeft dus niet steeds een negatieve impact te hebben op het welbevinden van kinderen. Een scheiding kan er ook toe leiden dat kinderen niet meer in een vijandige, disfunctionele en mogelijk mishandelende omgeving moeten leven (Pryor & Rodgers, 2001). Jongvolwassenen wier ouders een conflictueuze relatie hadden en scheidten vóór de adolescentie van hun kinderen, hebben 10 jaar later een beduidend beter welbevinden in vergelijking met jongvolwassenen wier ouders met een conflictueuze relatie niet scheidten (Amato et al., 1995). In gezinnen met veel en intense conflicten, hebben kinderen een groter emotioneel en psychologisch welbevinden na de scheiding dan kinderen wier ouders samenbleven (Amato et al., 1995; Booth & Amato, 2001; Dronkers, 1996, 1999; Jekielek, 1998; Morrison & Coiro, 1999). Deze onderzoeksresultaten leiden tot een verfijning van de conflicttheorie: een scheiding kan ervoor zorgen dat er een eind komt aan een conflictueuze omgeving en kan zodoende ook positieve gevolgen hebben voor het welbevinden van kinderen (Amato et al., 1995). De resultaten suggereren dat gehuwd blijven of samen blijven wonen 'in het belang van de kinderen' – indien conflictueuze partnerrelaties zich voortzetten – vaak niet opportuun is voor het psychologisch welbevinden van de kinderen.

Het is ook belangrijk te weten dat niet alle ouderlijke scheidingen worden voorafgegaan door een periode van voortdurende, open conflicten tussen de partners (bv. Hanson, 1999). Veel scheidingen zijn het gevolg van het (emotioneel) uit elkaar groeien van de partners en gaan met weinig conflicten gepaard (Pryor & Rodgers, 2001). In die gevallen, kan de scheiding voor kinderen een onverwachte en schokkende gebeurtenis zijn waardoor een scheiding een langdurige vermindering van de levenskwaliteit kan veroorzaken (Amato et al., 1995). Verschillende onderzoeken tonen dan ook aan dat kinderen in gezinnen met weinig conflicten voorafgaand aan de ouderlijke scheiding, meer moeilijkheden hebben om zich aan te passen aan de scheiding dan kinderen die vóór de scheiding frequent met ouderlijke conflicten werden geconfronteerd (Amato et al., 1995; Dronkers, 1996; Hetherington, 2003).

Niet alleen conflictueuze situaties tussen de ouders vóór of tijdens de scheidingsperiode hebben een invloed op het psychologisch welzijn van de kinderen. Er kan verwacht worden dat ook *ouderlijke conflicten na de scheiding* het psychologisch welzijn van kinderen beïnvloedt. Soms vormt de ouderlijke scheiding een aanleiding tot conflicten en vijandigheid tussen de ouders, bijvoorbeeld over de verdeling van de inboedel of over het verblijf van de kinderen, waar ouderlijke conflicten tijdens het huwelijk of de partnerrelatie weinig voorkwamen. Soms ontstaan ouderlijke conflicten pas als één van beide ouders een relatie met een nieuwe partner aangaat. Pryor en Rodgers (2001) wijzen er op dat nieuwe partnerrelaties of hertrouw van één of van beide ouders lange tijd na de scheiding, aanleiding kunnen geven tot ouderlijke conflicten die vaak inhoudelijk betrekking hebben op de eigen of de stiefkinderen. In deze situaties zijn kinderen vaak de inzet van het conflict of worden ze de boodschappers tussen de ouders: *'children can become both the weapons and the spoils in a war they have no wish to be involved in'* (Pryor & Rodgers, 2001, 150). Kinderen worden 'go-betweens' tussen hun ouders (Hetherington & Stanly-Hagan, 1995), wat voor hun psychologisch welbevinden meestal nefast is.

Over het algemeen kan gesteld worden dat de afwezigheid van ouderlijke conflicten na de scheiding bijdraagt tot het psychologisch welbevinden van de kinderen (Demo & Acock, 1988; Dronkers, 1999; Jekielek, 1998; Rogers, 2004). De aanwezigheid van ouderlijke conflicten na de scheiding draagt voor de meerderheid van de adolescenten bij tot het zich gevangen voelen (*'feelings of being caught'*) tussen de ouders, en tot gevoelens van depressie en angst (Buchanan et al., 1991). Deze gevoelens verminderen aanzienlijk bij een goede verstandhouding tussen beide ouders. Niettemin stellen onderzoekers vast dat dit niet voor alle adolescenten geldt én dat broers en zussen niet steeds dezelfde gevoelens hebben ondanks het feit dat zij in dezelfde mate met ouderlijke conflicten worden geconfronteerd (Dunn, 2004). Onderzoekers suggereren dan ook onderzoek naar de rol van persoonlijkheidskenmerken van de kinderen, de perceptie door kinderen van ouderlijke conflicten en van een ouderlijke scheiding, de attributiestrategieën die kinderen hanteren, de kenmerken van het opvoedend han-

delen en van de ouder-kindrelatie. Ook het verband tussen ouderlijke conflicten tijdens de partnerrelatie en conflicten na de scheiding is weinig bestudeerd, en is bovendien moeilijk te voorspellen (Booth & Amato, 2001). Nochtans zou onderzoek terzake tot inzichten kunnen leiden die pro-actief kunnen leiden tot het ondersteunen van ouders en kinderen in scheidings-situaties.

3.2.1.1 De kenmerken van ouderlijke conflicten en oplossingsstrategieën van de ouders

De mate waarin ouderlijke conflicten het psychologisch welbevinden van kinderen beïnvloeden, is afhankelijk van de kenmerken van de conflicten (Cummings & Davies, 1994; Dadds et al., 1999; Dronkers, 1999; Grych & Fincham, 1990; Hetherington, 2003; Kelly, 2000; Kempton et al., 1989). Een review van studies betreffende de impact van ouderlijke conflicten op het (psychologisch) welbevinden van kinderen toont aan dat vooral de intensiteit, de frequentie, de aard en de inhoud van de conflicten de belangrijkste beïnvloedende factoren zijn voor het psychologisch welzijn van kinderen. Ouderlijke conflicten met een hoge intensiteit leiden tot meer onzekere hechtingsmechanismen en angst bij peuters en kleuters, en tot meer internaliserend en externaliserend gedrag bij kinderen en adolescenten. Op het vlak van internaliserend gedrag betreft het vooral het frequenter voorkomen van depressie, angst en een laag zelfvertrouwen (Kelly, 2000). Ouderlijke conflicten met het kind of de kinderen als onderwerp of conflicten waarin het kind wordt betrokken hebben meer negatieve gevolgen voor het welzijn van kinderen (Hetherington, 2003). Bernardini en Jenkins (2002) stellen in een overzichtsstudie vast dat de aanwezigheid van ouderlijke conflicten met vormen van verbale of fysieke agressie de kans op een lager psychologisch welbevinden van kinderen verhoogt, ongeacht of er sprake is van een scheidings situatie.

Camara en Resnick (1988, 1989) merken ook op dat de oplossingsstrategieën die ouders in conflictueuze situaties hanteren vóór, tijdens of na de scheiding een wezenlijke invloed hebben op de eigenwaarde van kinderen en op hun algemeen psychologisch welbevinden. Ze stellen vast dat kinderen wier vaders conflicten via verbale aanvallen trachten op te lossen, meer kans hebben op antisociaal gedrag en op een lage eigenwaarde. Kinderen wier moeders conflicten oplossen via het zoeken naar compromissen, hebben vaker een hoger gevoel van eigenwaarde. In dezelfde lijn stellen Dadds et al. (1999) dat niet alleen de ernst van de ouderlijke conflicten bepalend is voor het psychologisch welbevinden van kinderen, maar dat dit ook beïnvloed wordt door de oplossingsstrategieën die ouders hanteren en de mate waarin kinderen zichzelf schuld aan het ouderlijke conflict toedichten. In gezinnen waarin vaders een vermijdende en moeders een aanvallende stijl hebben om conflicten op te lossen én waar de kinderen een vermijdende stijl voor het oplossen van conflicten hanteren, hebben kinderen vaker een lager psychologisch welbevinden.

3.2.1.2 De perceptie en oplossingsstrategieën van kinderen bij ouderlijke conflicten

De wijze waarop kinderen ouderlijke conflicten waarnemen en hoe ze met deze situaties omgaan, beïnvloedt eveneens het psychologisch welbevinden van kinderen (Armistead et al., 1990; Cummings & Cummings, 1988; Dadds et al., 1999; Grych & Fincham, 1990; Harold et al., 1997; Hetherington, 2003; O'Brien et al., 1995, 1997; Sandler et al., 1994, 2000a, 2000b; Schick, 2002). Baanbrekend voor het onderzoek naar de perceptie van ouderlijke conflicten door kinderen was het cognitief-contextueel model dat Grych en Fincham (1990) ontwikkelden. Dit cognitief-contextueel model vertrekt van de vaststelling dat ouderlijke conflicten stressvol zijn voor kinderen, maar dat de mate waarin deze conflicten een invloed hebben op het welbevinden van kinderen afhankelijk is van de perceptie en de betekenis die deze conflicten hebben voor het kind. De betekenis en het belang die kinderen aan die conflicten toedichten wordt bepaald door emoties ('affect') en waarneming ('cognition'). De mate waarin kinderen de ouderlijke conflicten als bedreigend ervaren, de oorzaak die ze aan dit conflict toekennen en het geloof dat ze met deze conflicten kunnen omgaan, beïnvloedt hoe ze emotioneel en gedragsmatig op deze conflicten reageren (Grych & Fincham, 1990; Grych et al. 2000).

Kinderen die zich competent achten om met de conflicten tussen ouders om te gaan ervaren de conflicten als minder bedreigend, wat de kans op depressieve symptomen vermindert (Weisz et al., 1993). Kinderen die denken dat zij de oorzaak zijn van het conflict, hebben vaker schaamte- en schuldgevoelens, en willen bijdragen tot het oplossen van de conflicten (Grych & Fincham, 1990; Grych, Seid & Fincham, 1992). Later onderzoek geeft meer inzicht in hoe beoordelingen van ouderlijke conflicten door kinderen hun psychologisch welbevinden beïnvloeden. Dit onderzoek ondersteunt de hypothese dat de betekenis die kinderen aan de ouderlijke conflicten toekennen bepalend is voor de ontwikkeling van psychologische problemen (Grych et al., 2000; Grych & Fincham, 1993). Bovendien hangt de betekenis en beoordeling van de conflicten door kinderen af van de inhoud, de intensiteit en de oorzaak van het conflict.

In aanvulling op Cummings en Davies (1994) die vaststellen dat kinderen die getuige zijn van ouderlijke conflicten en vijandigheid meer onzeker zijn over hun relatie met hun ouders en zich vaker onveilig voelden, stellen Harold en Conger (1997) vast dat het bewustzijn van de aanwezigheid van ouderlijke conflicten en van hun frequentie vaker ontwikkelingsproblemen met zich meebrengen als adolescenten het gevoel hebben dat de conflicten tussen hun ouders ook op hen gericht zijn. Bovendien blijkt dat de invloed van ouderlijke vijandigheid en het bewustzijn van de frequentie van ouderlijke conflicten op het psychologisch welbevinden van adolescenten volledig wordt beïnvloed door de perceptie dat ouders hen op een vijandige manier bejegenen.

Grych et al. (2000) constateren dat kinderen die de ouderlijke conflicten als bedreigend ervaren of kinderen die zichzelf de schuld geven voor de conflicten tussen de ouders meer kans hebben op internaliserend gedrag. Vooral als de ouderlijke conflicten betrekking hebben op het kind, rapporteren kinderen meer schaamte en meer angst om in het conflict betrokken te geraken, en hebben ze de neiging om direct in het conflict tussen te komen. Wanneer de ouderlijke conflicten gekaderd worden in een context die geen schuld of angst induceren om in het conflict betrokken te geraken, gaan kinderen minder snel actie ondernemen om zelf de conflicten te beëindigen of te voorkomen wat bijdraagt tot hun welbevinden. Immers, kinderen die copingstrategieën hanteren die hen bij het ouderlijke conflict betrekken (en hen dus partij maken in het conflict), rapporteren meer angst, vijandigheid en een lager gevoel van zelfwaardering in vergelijking met kinderen die elke inhoudelijke betrokkenheid bij het ouderlijke conflict uit de weg gaan (O'Brien et al., 1995).

Over het algemeen kan gesteld worden dat ouderlijke conflicten vooral schadelijk zijn voor het psychologisch welzijn van kinderen als de conflicten zich voordoen in het bijzijn van de kinderen, als er (verbaal en/of fysiek) geweld mee gepaard gaat, als het conflict over de kinderen gaat, of geen oplossing vindt (Pryor & Rodgers, 2001). Het is ook duidelijk dat de perceptie door kinderen van de aard, de frequentie, de inhoud van ouderlijke conflicten en de effectiviteit van gehanteerde strategieën om met de ouderlijke conflicten om te gaan een wezenlijke invloed heeft op het psychologisch welbevinden van kinderen: een aspect dat in toekomstig onderzoek verdere exploratie behoeft. Dit doet meteen de vraag stellen naar onderzoeksmethoden met onderzoeksmethoden die geschikt zijn om de perceptie van kinderen, naast de perceptie van andere relevante betrokken actoren (bijvoorbeeld ouders, grootouders, leerkrachten), te bevragen.

3.2.2 Het opvoedend handelen en de ouder-kindrelatie

Een belangrijke stroming in de literatuur onderzoekt de vraag: *'In welke mate beïnvloedt de kwaliteit van het opvoedend handelen de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden van kinderen?'* Doorheen de jaren identificeerde de onderzoeksliteratuur kenmerken waaraan het opvoedend handelen van de ouders en een ouder-kindrelatie zou moeten voldoen. Het opvoedend handelen en de relatie tussen ouders en kinderen wordt als kwaliteitsvol beschouwd als ouders slagen in het opbouwen van een warme, begripvolle en ondersteunende relatie met hun kinderen, als er sprake is van wederzijdse aanvaarding, en als ouders hun kinderen goed opvolgen of 'monitoren' (Amato, 1990; Maccoby, 1992).

Bovendien blijkt de kwaliteit van het opvoedend handelen een van de beste voorspellers te zijn van het (psychologisch) welbevinden van kinderen (Amato, 2000). Hetherington en

Stanley-Hagan (1995) rapporteren op basis van een overzichtsstudie dat de aanwezigheid van een betrokken, zorgende, verantwoordelijke en autoritatieve ouder kinderen beschermt tegen negatieve effecten van een ouderlijke scheiding én hun psychologisch welbevinden bevordert. Ook McFarlane et al. (1995) stellen vast dat een zorgende en empathische opvoedingsstijl zonder overdreven intrusie of infantilisering zowel bijdraagt tot de kwaliteit van het gezinsfunctioneren als tot het psychologisch welbevinden van adolescenten, onafhankelijk van het type gezinsstructuur.

Tevens tonen onderzoeksresultaten aan dat de meerderheid van de ouders competente opvoeders zijn, ook na een ouderlijke scheiding. Niettemin geven verscheidene studies – waaronder longitudinale studies (bv. McLanahan & Sandefur, 1994) – aan dat zowel de kwaliteit van het opvoedend handelen als van de ouder-kindrelatie (tijdelijk) afneemt in gezinnen die zich in een scheidingssituatie bevinden (Afifi & Schrodt, 2003; Buchanan et al., 1996; Pryor & Rodgers, 2001; Rogers, 2004). De meerderheid van ouders in een scheidingssituatie rapporteert een verhoogd stressniveau (Rodgers, 1996) en vertonen vaker depressieve en andere symptomen van psychologisch onwelbevinden (Simons & Johnson, 1996) als gevolg van conflicten met de ex-partner die zich vóór, tijdens of na de scheiding voordoen dan wel als gevolg van het eigenlijke scheidingsgebeuren. Simons en Associates (1996) stellen bijvoorbeeld vast dat het opvoedend handelen bij een vierde tot een vijfde van de gescheiden moeders disfunctioneel is. Dit aantal is dubbel zo groot in vergelijking met gehuwde moeders. Niettemin blijkt dat ouders ongeveer 2 jaar na de ouderlijke scheiding een nieuw evenwicht in hun gezinsleven en hun opvoedend handelen vinden (Hetherington & Stanley-Hagan, 1995).

Dat een ouderlijke scheiding tot een (tijdelijke) vermindering van de kwaliteit in het opvoedend handelen leidt en een invloed heeft op de kwaliteit van de ouder-kindrelatie, blijkt ook uit onderzoek dat kinderen bevraagt. Kinderen rapporteren in dit soort onderzoek minder ouderlijke betrokkenheid, hebben een minder bevredigende relatie met hun ouders en voelen zich meer gevangen tussen de ouders (Afifi & Schrodt, 2003). Ook Vlaams onderzoek bij kinderen tussen 10 en 18 jaar stelt vast dat de communicatie en opvoeding verschillend is in één- en tweeoudergezinnen. Kinderen die deel uitmaken van een éénoudergezin rapporteren meer negatieve communicatie zowel tussen als met hun ouders. Ze ervaren minder begeleiding door hun ouders en krijgen meer autonomie in hun handelen in vergelijking met kinderen in tweeoudergezinnen. Toch ervaren kinderen in alleenstaande moedergezinnen hun communicatie met de moeder even goed als kinderen in andere gezinnen, en voelen zij zich evenveel geaccepteerd en positief gesteund. Dat een positief ervaren communicatie en betrokkenheid als kenmerken van het opvoedend handelen en van de ouder-kindrelatie van bijzonder belang zijn voor het psychologisch welbevinden van de kinderen wordt ook door dit onderzoek onderschreven. Een negatieve moeder-kind communicatie, een laag gevoel van wederzijdse aan-

vaarding, onvoldoende ondersteuning door de ouders, een zwakke betrokkenheid van de vader voorspellen immers een grotere kans op depressieve gevoelens (Van Peer, 2003) en een lager gevoel van zelfwaardering (De Rycke & Van den Bergh, 2003).

Nu we de relatie kennen tussen een ouderlijke scheiding en de kwaliteit van het opvoedend handelen en de ouder-kindrelatie rijst de vraag: *'In welke mate beïnvloeden ouderlijke conflicten in scheidingssituaties deze relatie, en wat betekent dit (indirect) voor het psychologisch welbevinden van kinderen?'.* De betreffende onderzoeksliteratuur onderscheidt twee hypothesen: de 'spillover hypothese' en de compensatiehypothese. De 'spillover hypothese' stelt dat een negatieve (conflicteuze) partnerrelatie de kwaliteit van de ouder-kindrelatie negatief beïnvloedt (bijvoorbeeld door een minder sensitieve houding naar kinderen toe) (bv. Cummings & Davies, 1994; Goldberg & Easterbrooks, 1984 in: Erel & Burnam, 1995; Harold et al., 1997; Harold & Conger, 1997; Krishnakumar & Buehler, 2000). De compensatiehypothese neemt aan dat een conflicteuze partnerrelatie een verhoogde positieve aandacht voor de kinderen kan teweegbrengen, ter compensatie van de als negatief ervaren partnerrelatie (Minuchin et al., 1987 in: Erel & Burnam, 1995).

Een meta-analyse van 68 studies wijst uit dat de meeste evidentie uitgaat naar de 'spillover hypothese', ondanks verscheidene beperkingen van de studies (Erel & Burnam, 1995). Dit bevestigt de resultaten van verschillende andere studies die aantonen dat ouderlijke conflicten vóór, tijdens en na de scheiding de kwaliteit van het opvoedend handelen en van de ouder-kindrelatie negatief beïnvloeden, wat een negatief effect heeft op het psychologisch welbevinden van kinderen (bv. Hetherington & Stanley-Hagan, 1995; Harold et al. 1997; Keller et al., 2005). In een meta-analyse van 39 studies die het verband onderzoeken tussen ouderlijke conflicten en opvoedend handelen, tonen ook Krishnakumar en Buehler (2000) aan dat er een matig negatief verband bestaat tussen openlijke ouderlijke conflicten en de kwaliteit van het opvoedend handelen. De negatieve invloed van ouderlijke conflicten op de kwaliteit van hun opvoedend handelen, is het duidelijkst waarneembaar op het vlak van disciplineren en aanvaarding, in het bijzonder bij vijandigheid tussen ouders. Ook longitudinaal onderzoek over twee generaties toont aan dat het meemaken van voortdurende ouderlijke conflicten en van een ouderlijke scheiding de emotionele relaties tussen ouders en kinderen in hun volwassenheid negatief beïnvloedt. Een zwakke emotionele verbondenheid tussen ouders en kinderen in hun volwassenheid draagt bij tot een groter risico op een laag gevoel van eigenwaarde en een laag psychologisch welbevinden (Amato & Sobolowski, 2001), wat de mate van solidariteit tussen verschillende generaties overheen de levensloop negatief kan beïnvloeden (zie hoofdstuk 9).

Aanvullend werd onderzoek uitgevoerd naar de vraag: *'Welke is de invloed van de percep-*

tie van ouderlijke conflicten op de ouder-kindrelatie?’ Bijvoorbeeld Harold et al. (1997) en Harold en Conger (1997) focussen zowel op het verband tussen de perceptie van ouderlijke conflicten door adolescenten en hun psychologisch welbevinden als op de mate waarin hun perceptie van de ouder-kindrelatie dit verband intermedieert. Beide studies wijzen er op dat de perceptie die adolescenten van ouderlijke conflicten hebben, hun perceptie van de ouder-kindrelatie negatief beïnvloedt. Adolescenten die getuige waren van ouderlijke vijandigheid blijken minder zekerheid te ervaren in en over de ouder-kindrelatie dan zij die dit niet onder-vonden.

Hoewel onderzoeksresultaten een significante impact aantonen van een ouderlijke scheiding op een (tijdelijk) verminderde kwaliteit van het opvoedend handelen, is het niet steeds duidelijk in welke mate selectie-effecten spelen. Met andere woorden: *‘Welke was de kwaliteit van het opvoedend handelen en van de ouder-kindrelatie vóór de ouderlijke scheiding?’* (McLanahan & Sandefur, 1994; Simons & Johnson, 1996; Videon, 2002). Volgens een studie van Simons en Johnson (1996) zijn beide processen werkzaam. Enerzijds maken éénouder-gezinnen een significant deel uit van ouders bij wie een verminderde kwaliteit van het opvoedend handelen na een scheiding is vast te stellen, en wordt een significant verband vastgesteld tussen antisociaal gedrag van volwassenen en de kans op het meemaken van een scheiding. In de populatie van gescheiden ouders komen meer volwassenen voor die antisociaal gedrag stellen, wat op zijn beurt verband houdt met tekortkomingen in hun opvoedend handelen. Anderzijds dragen een verminderde sociaal-economische status, depressie en emotionele problemen bij ouders na de scheiding bij tot een lagere kwaliteit van hun opvoedend handelen (Simons, 1996).

Ondanks mogelijke selectie-effecten blijkt dat een rechtstreeks, doch klein negatief verband blijft bestaan tussen een ouderlijke scheiding en de kwaliteit van het opvoedend handelen. Dit is consistent met andere onderzoeksresultaten die slechts een zwak verband vaststellen tussen het meemaken van een ouderlijke scheiding, de kwaliteit van het opvoedend handelen en het welbevinden van kinderen na de scheiding (Astone & McLanahan, 1991; Thomson et al., 1994). Niettemin stelt Sun (2001) vast dat de kenmerken van het opvoedend handelen en van de ouder-kindrelatie – bijvoorbeeld als gevolg van conflicten binnen het gezin – verschillend zijn in gezinnen die intact blijven versus gezinnen die een scheiding zullen meemaken. Gezinnen die een scheiding zullen meemaken rapporteren minder kwaliteitsvolle partner- en ouder-kindrelaties, alsook minder ouderlijke betrokkenheid op de kinderen. Uiteraard zal ook het tijdstip waarop gezinsprocessen, de kwaliteit van het opvoedend handelen en de ouder-kindrelatie voor en/of na de ouderlijke scheiding wordt gemeten – 1 jaar voor versus 1 jaar na de scheiding dan wel 3 jaar voor versus 3 jaar na de scheiding – voornoemd resultaat beïnvloeden (bv. Sun & Li, 2002). Aansluitend beargumenteren Afifi & Schrodt (2003) op basis

van hun onderzoek naar het zich gevangen voelen van kinderen tussen de ouders de nood aan toekomstig longitudinaal onderzoek naar de interpersoonlijke relaties en de kenmerken van de communicatie en de interpersoonlijke processen in deze relaties.

3.3 Sociaal-economische omstandigheden van het gezin en economische deprivatie

'In welke mate beïnvloeden slechtere sociaal-economische omstandigheden van het gezin waarin kinderen na de ouderlijke scheiding leven hun psychologisch welbevinden?' Onderzoeksliteratuur over de impact van een ouderlijke scheiding op de sociaal-economische omstandigheden van ouders toont geen eenduidigheid in haar resultaten (Bernardini & Jenkins, 2002). Sommige onderzoekers komen tot de conclusie dat een ouderlijke scheiding slechts een minimale impact heeft op de sociaal-economische status van de ouders, en op het psychologisch welbevinden van hun kinderen in de kindertijd én volwassenheid (Soboloweski & Amato, 2005). Bijvoorbeeld Rodgers en Pryor (1998) besluiten op basis van een review van onderzoek uit het Verenigd Koninkrijk dat slechtere economische omstandigheden na de ouderlijke scheiding het verband tussen een ouderlijke scheiding en de impact op het welzijn van kinderen op het vlak van het psychologisch welbevinden slechts minimaal beïnvloeden.

Anderen tonen aan dat een ouderlijke scheiding wel vaak leidt tot economische deprivatie, in het bijzonder van éénoudergezinnen en alleenstaande moeders (Simons, 1996; Thomas et al., 1994), en een invloed heeft op het psychologisch welbevinden van hun kinderen. Verscheidene studies uit de Verenigde Staten duiden op het belang van economische deprivatie en een lage sociaal-economische status van gezinnen – in het bijzonder van éénoudergezinnen – na de ouderlijke scheiding als een risicofactor voor depressieve symptomen bij kinderen. Bijvoorbeeld een onderzoek van Aseltine (1996) toont aan dat kinderen die in een éénoudergezin wonen in vergelijking met kinderen die in intacte of nieuwsamengestelde gezinnen opgroeiden significant vaker depressief zijn. Dit verschil is niet zozeer te wijten aan de gezinsstructuur of de mate van conflict in deze gezinnen, maar aan de moeilijker financiële situatie van éénoudergezinnen en de kwetsbaarheid van adolescenten voor de emotionele gevolgen van economische deprivatie.

McMunn et al. (2001) besluiten uit een onderzoek bij ouders van 5705 kinderen tussen 4 en 15 jaar dat niet zozeer het alleenstaande moederschap het psychologisch welbevinden van kinderen negatief beïnvloedt, maar dat vooral armoede die gepaard gaat met het alleenstaande moederschap en de (lage) opleidingsgraad van de alleenstaande moeder een risicofactor is voor emotionele en gedragsproblemen van kinderen. De effecten van de sociaal-economische

positie van de ouders verdwenen wanneer financiële bijstand, huisvesting en opleiding van de moeder in rekenschap werden genomen. Dit doet vermoeden dat verschillen tussen landen op het vlak van sociaal, fiscaal en welzijnsbeleid bepalend zijn voor de impact van een ouderlijke scheiding op kinderen.

3.4 Mentale gezondheid van ouder(s)

Een ouderlijke scheiding betekent voor veel ouders het doormaken van een acute crisisperiode die met een lager psychologisch welbevinden gepaard gaat (Kitson & Morgan, 1990; Rodgers, 1996; Rogers, 2004; Simons & Johnson, 1996), maar waarvan de meerderheid van de ouders binnen een relatief korte termijn herstellen (Hetherington & Stanley-Hagan, 1995; Rodgers, 1996; Rodgers & Pryor, 1998; Wise, 2003). Niettemin worden bij volwassenen die een scheiding meemaakten vaker psychiatrische stoornissen en een lager psychologisch welbevinden vastgesteld, dan bij volwassenen die geen scheiding meemaakten (bv. Stack & Eshlerman, 1998; Hope, Rodgers & Power, 1999). Onderzoekresultaten wijzen bijvoorbeeld ook op een belangrijke beïnvloedende rol van economische deprivatie ten gevolge van een echtscheiding op de relatie tussen ouderlijke scheiding en het psychologisch welbevinden van ouders (Aseltine, 1996).

Ook hier blijft de vraag naar de impact van selectie-effecten bestaande: *'In welke mate hebben mensen met een laag psychologisch welbevinden of met psychiatrische stoornissen meer kans op het meemaken van een scheiding? En, in welke mate leidt een scheiding tot een lager psychologisch welbevinden of tot een psychiatrische stoornis?'* Verschillende studies tonen aan dat ouders met aanleg tot depressie of antisociaal gedrag meer kans hebben op een scheiding, op het meemaken van verschillende huwelijkstransities, over minder opvoedingsvaardigheden beschikken en minder effectieve copingstrategieën hanteren bij stressvolle gebeurtenissen zoals een scheiding (Block et al., 1989; Capaldi & Patterson, 1991 in: Hetherington & Stanley-Hagan, 1995). (Zie hoofdstuk 7, waar dit uitgebreid behandeld wordt).

Als we weten dat volwassenen of ouders die een scheiding meemaakten vaker een lager psychologisch welbevinden hebben, *welke is dan de impact van de mentale gezondheid van ouders op hun kinderen? En, zijn er verschillen waar te nemen tussen kinderen met een ouder met een verminderde mentale gezondheid in intacte versus gescheiden gezinnen?* Een review van Downey en Coyne (1990) toont aan dat kinderen met depressieve ouders die een scheiding meemaakten meer kans maken op een depressie dan kinderen met een depressieve ouder in een intact gezin. In een latere studie tonen McMunn et al. (2001) het uitermate grote belang aan van het psychologisch welbevinden van ouders op het psychologisch welbevinden van hun kinderen, onafhankelijk van de sociaal-economische status en van de gezinsstructuur.

Ze moeten echter vaststellen dat duidelijkheid ontbreekt over de mate waarin het risico op een laag psychologisch welbevinden van kinderen (mee) bepaald wordt door genetische factoren, een direct verband tussen het psychologisch welbevinden van ouders en dat van kinderen, een indirect verband via de omgeving waarin beide wonen, of een combinatie van deze drie factoren. Krech en Johnson (1992) stellen in verschillende studies vast dat moeders met een depressie, symptomen vertonen die de kwaliteit van hun opvoedend handelen ondermijnen, en zodoende een geringere sensitiviteit en meer negativiteit in de communicatie met hun kind gebruiken evenals meer straffend opvoedend handelen.

3.5 Aantal transities in de levensloop van kinderen

Verschillende onderzoeksgegevens suggereren dat het psychologisch welbevinden van kinderen en de mate waarin kinderen zich op lange termijn aanpassen aan veranderingen in gezinsstructuren afneemt naarmate ze meer transities meemaken (Amato & Sobolewski, 2001; Pryor & Rodgers, 2001). Tot nog toe focust bestaand onderzoek zich in hoofdzaak op transities in gezinsstructuur als gevolg van een ouderlijke scheiding: het uiteenvallen van het gezin van oorsprong, hertrouw of het samenwonen van één of beide ouders met een nieuwe partner, de uitbreiding van het nieuwe gezin met stiefbroers of -zussen. Het meemaken van meerdere veranderingen (binnen een korte tijdsspanne) zou vooral negatieve gevolgen hebben voor het psychologisch welzijn van kinderen (Wise, 2003).

Recenter onderzoek omtrent de impact van een scheiding op kinderen probeert ‘meervoudige transities’ een bredere invulling te geven dan die transities die gepaard gaan met een verandering in gezinsstructuur. In het verlengde van deze vernieuwende benadering stellen bijvoorbeeld Kaltiala-Heino et al. (2001) in een grootschalig onderzoek bij 14- tot 16-jarige adolescenten dat niet alleen het meemaken van een ouderlijke scheiding, maar ook het verhuizen naar een nieuwe buurt en werkloosheid van een ouder – factoren die (vaak) gepaard gaan met een ouderlijke scheiding – de kans op een depressie bij adolescenten vergroot.

Flowerdew en Neale (2003) leggen in hun onderzoek de klemtoon op de beleving en waardering van de transities die kinderen meemaakten nadat hun ouders scheidden. Uit deze onderzoeksresultaten blijkt dat kinderen op zeer verschillende manieren omgaan met de transities die ze meemaken. De onderzoekers benadrukken vooral de vaststelling dat alle kinderen in hun levensloop met een verscheidenheid aan transities te maken krijgen en dat (het omgaan met) een ouderlijke scheiding – als zijnde een verandering in de gezinsstructuur – niet altijd de grootste zorg van kinderen is. Voor veel kinderen is vooral het omgaan met een combinatie van (soms ingrijpende) veranderingen die tegelijkertijd op verschillende levensdomeinen (gezin, school, sociaal netwerk, huisvesting,...) plaatsvinden de grootste uitdaging.

3.6 Sociale ondersteuning

Wanneer kinderen een beroep doen op hun sociaal netwerk als ze met ouderlijke conflicten geconfronteerd worden, heeft dit een positieve invloed op hun psychologisch welbevinden (Kaltialo-Heino et al., 2001; O' Brien et al., 1995). Kinderen die ondersteunende relaties met (één van) de gezinsleden (bijvoorbeeld met één van de ouders) hebben en een sociaal netwerk hebben waarmee ze positieve relaties onderhouden, hebben meer kans op een beter psychologisch welbevinden. Een nauwe relatie met een ondersteunende volwassene, meestal met een autoritatieve ouder, maar ook met leerkrachten en leeftijdgenoten speelt een cruciale rol in het bevorderen van het welzijn van kinderen in gezinnen die transities ten gevolge van veranderingen in de gezinsstructuur meemaken (Hetherington, 2003; Kaltialo-Heino et al., 2001). Onderzoek wees ook op het specifieke belang van ondersteuning door broers en zussen. Kinderen kunnen een zeer nauwe en betrokken vorm van sociale ondersteuning aan hun broer of zus geven (Cowen et al., 1990; Wise, 2003) (Zie hoofdstuk 5, waar hier uitgebreid wordt op ingegaan).

4. METHODOLOGISCHE KANTEKENINGEN

Het onderzoek naar de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden van kinderen en naar de factoren die deze relatie beïnvloeden kent verscheidene beperkingen die gedeeltelijk het gevolg zijn van methodologische en conceptuele variatie. Ten eerste gebeurde de meerderheid van het onderzoek terzake aan de hand van cross-sectionele data (Cherlin et al., 1998). Dit betekent dat het niet steeds mogelijk is om de volgorde van de bestudeerde gebeurtenissen of processen te bepalen. Gezien onderzoeksresultaten er op wijzen dat de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden van kinderen, adolescenten en jongvolwassenen beïnvloed wordt door een verscheidenheid aan factoren is een longitudinale dataverzameling zeer wenselijk. Aansluitend pleiten Amato en Keith (1991) en O'Connor et al. (1999, 779) voor methodologisch sterk onderbouwde studies: *'research designs need to include multiple developmental outcomes, adequate statistical controls, and a multivariate approach in order to gain sufficient leverage to differentiate among alternative models.'* Immers, methodologisch beter opgezette studies komen tot kleinere verschillen in welbevinden tussen kinderen die opgroeiden in gescheiden versus intacte gezinnen dan methodologisch zwakkere studies die de impact van een ouderlijke scheiding op kinderen eerder overschatten.

Een tweede bedenking sluit hierop aan. Beschouwen we het overzicht van studies over de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden van kinderen, dan stellen we vast dat er weinig studies voorhanden zijn die aandacht hebben voor bepalende factoren in de leefomgeving – zowel in het heden als in het verleden – die ontwikkelingsrisico's of

risico's met betrekking tot het psychologisch welbevinden bestuderen. Bijvoorbeeld O'Connor et al. (1999) suggereren dat depressieve symptomen bij volwassenen die in hun kindertijd een ouderlijke scheiding meemaakten mogelijk eerder het gevolg zijn van kenmerken en risico's van de huidige leefsituatie, dan dat ze symptomen zijn van het gevolg van een ouderlijke scheiding.

Een derde bedenking is van conceptueel-methodologische aard. Studies die de impact van een ouderlijke scheiding op kinderen, adolescenten of (jong)volwassenen onderzoeken, focussen zich in het bijzonder op negatieve effecten in het psychologisch welbevinden zoals depressie, angst, stemmingsstoornissen. Er gaat weinig aandacht uit naar de mogelijke positieve effecten van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden van kinderen zoals levenstevredenheid en geluk (Pryor & Rodgers, 2001). Nochtans suggereren verschillende onderzoeksresultaten dat het meemaken van een ouderlijke scheiding, op korte dan wel op lange termijn, vanuit het perspectief van kinderen ook een transitie met een positieve betekenis kan zijn, zowel in de perceptie van de kinderen als op het vlak van hun (psychologisch) welbevinden.

In dit verband wijzen we eveneens op de noodzaak om bij de operationalisering van concepten multidimensionaliteit na te streven. Een multidimensionaliteit die zowel positieve als negatieve dimensies opneemt (bijvoorbeeld voor psychologisch welbevinden zowel 'geluk' als 'depressieve gevoelens'), en die ook ruimte laat voor inhoudelijke variëteit van concepten. Immers veel variabelen blijven 'containerbegrippen', namelijk begrippen die een veelheid aan inhoudelijke invullingen kennen. Het hanteren van meerdere dimensies leidt vaak tot relevante nuances in de onderzoeksresultaten die consequenties kunnen hebben voor de ondersteuning van kinderen die een scheiding meemaken. Bijvoorbeeld een multidimensionele invulling van ouderlijke conflicten maakt het mogelijk verschillen in impact van conflicten op het welzijn van kinderen te onderkennen naargelang hun aard, intensiteit, frequentie.

Dit brengt ons tot een vierde bedenking die verband houdt met de actoren die het psychologisch welbevinden, maar ook het gezinsfunctioneren, de ouderlijke conflicten, de ouder-kindrelatie en het opvoedend handelen beoordelen. De meerderheid van de studies is gebaseerd op schalen die ouders of leerkrachten invullen (Pryor & Rodgers, 2001). Studies waarin kinderen zelf hun psychologisch welbevinden beoordelen zijn eerder zeldzaam (Pryor & Bryan, 2001; Pryor & Rodgers, 2001). Nochtans blijkt uit onderzoek dat de perceptie van kinderen omtrent voornoemde aspecten kan verschillen van het perspectief van hun ouders, leerkrachten of hulpverleners (Vandenbergh et al., 2003). Toekomstig onderzoek dat verschillende perspectieven (kinderen, ouders, leerkrachten, grootouders) terzake be vraagt via een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethodes biedt dan ook een reële meerwaarde

aan de bestaande onderzoeksliteratuur. Hierbij willen we – in het bijzonder ten aanzien van kinderen – de noodzaak formuleren van onderzoek dat kinderen erkent als individuen die op hun eigen manier betekenis geven aan en (re)ageren ten aanzien van gebeurtenissen in het gezin en de samenleving.

5. BESLUIT

De verschillen in psychologisch welbevinden tussen individuen die een ouderlijke scheiding meemaakten en individuen die opgroeiden in een intact gezin zijn gemiddeld genomen klein. Deze vaststelling suggereert dat het meemaken van een ouderlijke scheiding in de kindertijd voor sommigen niet, voor anderen niet volledig verantwoordelijk is voor het psychologisch welbevinden van individuen op korte en/of lange termijn.

Onderzoeksresultaten duiden dan ook aan dat een diversiteit aan persoons-, persoonlijkheids-, gezins- en omgevingskenmerken die mogelijk al vóór de ouderlijke scheiding aanwezig waren dan wel door een ouderlijke scheiding uitgelokt of versterkt worden een invloed hebben op het psychologisch welbevinden van ouders en kinderen. Een exclusieve focus op gezinsstructuren zonder aandacht voor persoonlijkheidskenmerken en gezinsprocessen in het gezin van oorsprong en/of in de nieuwe gezinsstructuren waarin kinderen terecht komen, is misleidend (Amato & Keith, 1991; Demo & Acock, 1988; Emery, 1982). Uit het onderzoek naar de impact van een ouderlijke scheiding op het psychologisch welbevinden van hun kinderen blijken in het bijzonder ouderlijke conflicten vóór en na de ouderlijke scheiding, de kwaliteit van het opvoedend handelen van de ouders, de mentale gezondheid van de ouders, economische deprivatie, het aantal transities die kinderen meemaken of een combinatie van deze factoren een wezenlijke invloed te hebben op het psychologisch welbevinden van kinderen. Hoe kinderen met deze verschillende aspecten omgaan, hoe ze deze percipiëren en de positie die kinderen ten aanzien van een ouderlijke scheiding en/of ouderlijke conflicten aannemen, blijkt eveneens van wezenlijk belang te zijn voor hun psychologisch welbevinden. Dit wijst op het belang van de erkenning van kinderen als actor in het gezin en in situaties die het gevolg zijn van transities in het gezin (ten gevolge van een ouderlijke scheiding). Door kinderen als actoren te (h)erkennen en te bestuderen evenals de 'oplossingsstrategieën' die ze hanteren bij transities in hun levensloop, wordt onze kennis uitgebreid over hoe kinderen bij deze transities beter ondersteund en begeleid kunnen worden.

Het valt hier op te merken dat een ouderlijke scheiding vanuit een kindperspectief vaak meerdere transities in gezinsstructuren betreft dan voor ouders. Waar ouders elk afzonderlijk in een nieuwe gezinsstructuur terecht komen en weliswaar in bepaalde omstandigheden geconfronteerd worden met de nieuwe gezinsstructuur van hun ex-partner, worden kinderen gecon-

fronteerd met enerzijds het afbrokkelen van het oorspronkelijke, meestal traditionele twee-oudergezin, en gaan anderzijds deel uitmaken van twee 'nieuwe' éénoudergezinnen, twee nieuwsamengestelde gezinnen of van een combinatie van beide. De impact van meerdere transities – alleen al qua gezinsstructuur – als gevolg van een ouderlijke scheiding en de perceptie ervan door kinderen verdient in toekomstig onderzoek dan ook bijzondere aandacht. Daarnaast zijn er nog vele transities te benoemen in de levensloop van kinderen die een invloed kunnen hebben op het psychologisch welbevinden van kinderen die mogelijk, maar niet noodzakelijk (direct) gerelateerd zijn aan een ouderlijke scheiding. Vanuit deze invalshoek kan gepleit worden voor onderzoek naar de impact op het psychologisch welbevinden van (een combinatie van) transities die kinderen tijdens hun levensloop meemaken (bv. Pryor & Rodgers, 2001).

Hoewel de verschillen in het psychologisch welbevinden tussen kinderen die in hun kindertijd een ouderlijke scheiding meemaakten en kinderen die opgroeiden in een intact gezin gemiddeld genomen beperkt zijn, betekent dit niet dat aandacht voor het psychologisch welbevinden van kinderen die een ouderlijke scheiding meemaken overbodig is. De onderzoeksresultaten suggereren wel dat de aandacht in onderzoek in het bijzonder dient uit te gaan naar een combinatie van verschillende factoren in het ruimere functioneren van kinderen, ouders, het gezin of de nieuwe gezinnen en de omgeving die ervoor kunnen zorgen dat een aantal kinderen – een 'problematische minderheid' – een bijzonder risico heeft op de ontwikkeling van psychologische problemen zoals depressieve symptomen, angst- en stemmingsstoornissen, en zelfdoding.

LITERATUUR

- Affii T.D. & P. Schrodt (2003), "Feeling caught" as a mediator of adolescents' and young adults' avoidance and satisfaction with their parents in divorced and non-divorced households. *Communication Monographs*, 70, 2, pp.142-173.
- Amato, P.R. (1990), Dimensions of the Family Environment as Perceived by Children: a multidimensional scaling analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 3, pp.613-620.
- Amato, P.R. (1991), Parental absence during childhood and depression in later life. *The Sociological Quarterly*, 32, 4, pp.543-556.
- Amato, P.R. & A. Booth (1991), Consequences of parental divorce and marital unhappiness for adult well-being. *Social Forces*, 69, pp.895-914.
- Amato, P.R. & B. Keith (1991), Parental divorce and the Well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, Vol. 110, No 1, pp.26-46.
- Amato, P.R. (1993), Children's adjustment to divorce: theories, hypotheses and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, 55, pp.23-38.
- Amato, P.R., L.S. Loomis & A. Booth (1995), Parental divorce, marital conflict, and offspring well-being during early adulthood. *Social Forces*, 73, 3, pp.895-915.
- Amato, P.R. (2000), The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, pp.1269-1287.
- Amato, P.R. (2001), Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, pp.355-370.
- Amato, P.R. & J.M. Sobolewski (2001), The effect of divorce and marital discord on adult children's psychological well-being. *American Sociological Review*, 66, pp.900-921.
- Amato, P.R. (2005), The impact of family formation change on the cognitive, social and emotional well-being of the next generation. *The Future of Children*, 15, 2, pp.75-96.
- Armistead, L., A. McCombs, R. Roehand, M. Wierson, N. Long & R. Fauber (1990), Coping with divorce: a study of young adolescents. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19, 1, pp.79-84.
- Asetline, R.H. (1996), Pathways linking parental divorce with adolescent depression. *Journal of Health and Social Behavior*, 37, pp.133-148.
- Astone, N.M. & S.S. McLanahan (1991), Family structure, parental practices and high school completion. *American Sociological Review*, 6, 3, pp.309-320.
- Bernardini, S.C. & J.M. Jenkins (2002), *An overview of the risks and protectors for children of separation and divorce*. The Ontario Institute for Studies in Education of the University of Toronto, Department of Justice, Canada.
- Bishop, S.M. & G.M. Ingersoll (1989), Effects of marital conflict and family structure on the self-concepts of pre- and early adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 18, 1, pp.25-38.
- Block, J., J.H. Block & P.F. Gjerde (1989), Parental functioning and the home environment in families of divorce: prospective and concurrent analyses. *Annual Progress in Child Psychiatry and Child Development*, pp.192-207.
- Booth, A. & P. Amato (2001), Parental divorce relations and offspring postdivorce well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 1, pp.197-212.
- Buchanan, C.M., E.E. Maccoby & S.M. Dornbusch (1991), Caught between parents: adolescents' experience in divorced homes. *Child Development*, 62, pp.1008-1029.
- Buchanan, C.M., E.E. Maccoby & S.M. Dornbusch (1996), *Adolescents after divorce*. Londen: Harvard University Press.
- Camara, K.A. & G. Resnick (1988), Interparental conflict and cooperation: factors moderating children's post-divorce adjustment. In: E.M. Hetherington, J.D. Arasteh (ed.), *Impact of divorce, single parenting, and stepparenting on children*. NJ: Lawrence Erlbaum Associates, pp.169-195.
- Camara, K.A. & G. Resnick (1989), Styles of conflict resolution and cooperation between divorce parents: effects on child

- behavior and adjustment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 59, 4, pp.560-575.
- Chase-Lansdale, P.L., A.J. Cherlin & K.E. Kiernan (1995), Long-term effects of parental divorce on the mental health of young adults: a developmental perspective. *Child Development*, 66, pp.1614-1634.
- Cherlin, A.J., F.F. Furstenberg, P.L. Chase-Lansdale, K.E. Kiernan, P.K. Robins, D.R. Morrison & J.O. Teitler (1991), Longitudinal studies of effects of divorce in Great-Britain and the United States. *Science*, 252, 5011, pp.1386-1389.
- Cherlin, A.J., K.E. Kiernan & P.L. Chase-Lansdale (1995), Parental divorce in childhood and demographic outcomes in young adulthood. *Demography*, 32, 3, pp.299-318.
- Cherlin, A.J., P.L. Chase-Lansdale & C. McRae (1998), Effects of parental divorce on mental health throughout the life course. *American Sociological Review*, 63, pp.239-249.
- Clarke-Stewart, K.A., D.L. Vandell, K. McCartney & M.T. Owen (2000), Effects of parental separation and divorce on very young children. *Journal of Family Psychology*, 14, 2, pp.304-326.
- Compas, B.E., V.L. Malcarne & K.M. Fondacaro (1988), Coping With Stressful Events in Older Children and Young Adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56, 3, pp.405-411.
- Connel, J.P. (1985), A new multidimensional measure of children's perceptions of control. *Child Development*, 56, pp.1018-1041.
- Cowen, E., J. Pedro-Carroll & L. Alpert-Gillis (1990), Relationship between support and adjustment among children of divorce. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31, pp.727-735.
- Cummings, E.M. & J.S. Cummings (1988), A process-oriented approach to children's coping with adults' angry behaviour. *Developmental Review*, 8, pp.296-321.
- Cummings, E.M. & P.T. Davies (1994), *Children in marital conflict: the impact of family dispute and resolution*. New York: Guilford Press.
- Dadds M.R., E. Atkinson, C. Turner, G.J. Blums & B. Lendich (1999), Family conflict and child adjustment: evidence for a cognitive-contextual model of intergenerational transmission. *Journal of Family Psychology*, 13, 2, pp.194-208.
- Demo, D.H. & A.C. Acock (1988), The impact of divorce on children. *Journal of Marriage and the Family*, 50, pp.619-648.
- Demo, D.H. (1992), Parent-child relations: assessing recent changes. *Journal of Marriage and the Family*, 54, 1, pp.104-117.
- Demo, D.H. & A.C. Acock (1996), Family structure, family process, and adolescent well-being. *Journal of Research on Adolescence*, 6, 4, pp.457-488.
- De Rycke, L. & B. Van den Bergh (2003), Communicatie, opvoeding en zelfwaardering. Invloed van perceptie van communicatie- en opvoedingskenmerken in het gezin op de zelfwaardering van kinderen en jongeren. In: B. Van den Bergh, L. Ackaert & L., De Rycke, *Tienertijd, Communicatie, opvoeding en welzijn in context: 10- tot 18-jarigen, ouders en leerkrachten bevroegd*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Downey, G. & J.C. Coyne (1990), Children of depressed parents: an integrative review. *Psychological Bulletin*, 108, 1, pp.50-76.
- Drapeau, S., C. Samson & M. Saint-Jacques (1999), The coping process among children of separated parents. *Journal of Divorce and Remarriage*, 16, pp.171-193.
- Dronkers, J. (1996), Het effect van ouderlijke ruzie en echtscheiding op het welzijn van middelbare scholieren. *Comenius*, 16, pp.131-147.
- Dronkers, J. (1999), The Effects of Parental Conflicts and Divorce on the Well-being of Pupils in Dutch Secondary Education. *European Sociological Review*, 15, pp.195-212.
- Dunn, J. (2004), Understanding children's family worlds: family transitions and children's outcome. *Merril-Palmer Quarterly*, 50, 3, pp.224-235.
- Dykstra, P.A. (2000), Diversiteit in gezinsvormen en levenskansen van kinderen op langere termijn. *Bevolking en Gezin*, 29, 2, pp.101-132.
- Emery, R.E. (1982), Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin*, 92, pp.310-330.

- Erel, O. & B. Burnam. (1995), Interrelatedness of marital transitions and parent-child relations: a meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 118, 1, pp.108-132.
- Fauber, R., R. Forehand, A.M. Thomas & M. Wierson (1990), A mediational model of the impact of marital conflict on adolescent adjustment in intact and divorced families: the role of disrupted parenting. *Child Development*, 61, pp.1112-1123.
- Fergusson, D.M., L.J. Horwood & M.T. Lynskey (1994), Parental separation, adolescent psychopathology, problem behaviours. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 33, 8, pp.1122-1131.
- Fergusson, D.M., L.J. Woodward & L.J., Horwood (2000), Risk factors and life processes associated with the onset of suicidal behaviour during adolescence and early adulthood. *Psychological Medicine*, 30, pp.23-29.
- Flowerdew, J. & B. Neale (2003), Trying to stay apace: children with multiple challenges in their post-divorce family lives. *Childhood*, 10, 2, pp.147-161.
- Gähler, M. (1998), Self-reported psychological well-being among adults children of divorce in Sweden. *Acta Sociologica*, 41, 3, pp.209-225.
- Garber, R.J. (1991), Long-term effects of divorce on the self-esteem of young adults. *Journal of Divorce and Remarriage*, 17, 1-2, pp.131-137.
- Glyshaw, K., L.H. Cohen & L.C. Towbes (1989), Coping strategies and psychological distress: prospective analyses of early and middle adolescents. *American Journal of Community Psychology*, 17, pp.607-623.
- Gould, M.S., D. Shaffer, P. Fischer & R. Garfinkel (1998), Separation/divorce and child and adolescent completed suicide. *Journal of American Academic Child Adolescence Psychiatry*, 37, 2, pp.155-162.
- Grych, J.H. & F.D. Fincham (1990), Marital conflict and children's adjustment: a cognitive-contextual framework. *Psychological Bulletin*, 108, 2, pp.267-290.
- Grych, J.H. & F.D. Fincham (1990), Children's appraisals of marital conflict: initial investigations of the cognitive-contextual framework. *Child Development*, 64, pp.215-230.
- Grych, J.H., M. Seid & F.D. Fincham (1992), Assessing marital conflict from the child's perspective. *Child Development*, 63, pp.558-572.
- Grych, J.H., F.D. Fincham, E.N. Jouriles & R. McDonald (2000), Interparental conflict and child adjustment: testing the mediational role of appraisals in the cognitive-contextual framework. *Child Development*, 71, 6, pp.1648-1661.
- Hansagi, H., L. Brandt & S. Andréasson (2000), Parental divorce : psychosocial well-being, mental health and mortality during youth and young adulthood : a longitudinal study of Swedish conscripts. *European Journal of Public Health*, 10, pp.86-90.
- Hanson, T.L. (1999), Does parental conflict explain why divorce is negatively associated with child welfare? *Social Forces*, 77, 4, pp.1283-1315.
- Harold, G.T. & R.D. Conger (1997), Marital conflict and adolescent distress: the role of adolescent awareness. *Child Development*, 68, 2, pp.333-350.
- Harold, G.T.H., F.D. Fincham, L.N. Osborne & R.D. Conger (1997), Mom and dad are at it again: adolescent perceptions of marital conflict and adolescent psychological distress. *Developmental Psychology*, 33, 2, pp.333-350.
- Hetherington, E.M. (1989), Coping with family transitions: winners, losers, and survivors. *Child Development*, 60, pp.1-14.
- Hetherington, E.M. (1991), Families, lies and videotape. *Journal of Research on Adolescence*, 1, pp.323-348.
- Hetherington, E.M. (1993), An overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology*, 7, 1, pp. 9-56.
- Hetherington, E.M. & M. Stanley-Hagan (1995), Parenting in divorced and remarried families. In: M.H. Bronstein (ed.), *Handbook of parenting: Vol. 3: status and social conditions of parenting*. NJ: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 233-254.
- Hetherington, E.M. & M. Stanley-Hagan (1999), The adjustment of children with divorced parents: a risk and resiliency perspective, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, pp. 129-140.
- Hetherington, E.M. & M. Stanley-Hagan (2002), Parenting in divorced and remarried families. In: M.H. Bronstein (ed.),

- Handbook of parenting: Vol 3: being and becoming a parent*. NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hetherington, E.M. (2003), Social support and adjustment of children in divorced and remarried families. *Childhood*, 10, 2, pp.217-236.
- Hope, S., B. Rodgers & C. Power (1999), Marital status transitions and psychological distress: longitudinal evidence from a national population sample. *Psychological Medicine*, 29, 2, pp.381-389.
- Jekielek, J.M. (1998), Parental conflict, marital disruption and children's emotional well-being. *Social Forces*, 76, 3, pp.905-935.
- Jenkins, J.M. & J.M. Buccioli (2000), Children's understanding of marital conflict and the marital relationship. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 41, 2, pp.161-168.
- Johnston, J.R., R. González & L.E.G. Campbell (1987), Ongoing postdivorce conflict and child disturbance. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 15, 4, pp.493-509.
- Kaltiala-Heino, R., M. Rimpela, P. Rantanen & P. Laipalla (2001), Adolescent depression : the role of discontinuities in life course and social support. *Journal of Affective Disorders*, 64, pp.155-166.
- Keller, P.S., E.M. Cummings & P.T. Davies (2005), the role of marital discord and parenting in relations between parental problem drinking and child adjustment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 9, pp.943-951.
- Kelly, J.B. (2000), Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: a decade review of research. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 39, pp.963-973.
- Kempton, T., A. Thomas & R. Forehand (1989), Dimensions of interparental conflict and adolescent functioning. *Journal of Family Violence*, 4, pp.297-307.
- Kim, L.S., E.N. Sandler & J.Y. Tein (1997), Locus of control as a stress moderator and mediator in children of divorce. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 25, 2, pp.145-155.
- Kitson, G.C. & L.A. Morgan (1990), The multiple consequences of divorce: a decade review. *Journal of Marriage and the Family*, 52, pp.913-924.
- Koller, K. & W.T. Williams (1974), Early parental deprivation and later behavioural outcomes: cluster analysis study of normal and abnormal groups. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 8, pp.89-96.
- Krech, K. & C. Johnson (1992), The relationship of depressed mood and life stress to maternal perceptions of child behaviour. *Journal of Clinical Child Psychology*, 21, pp.115-122.
- Krishnakumar, A. & C. Buehler (2000), Interparental conflict and parenting behaviors: a meta-analytic review. *Family Relations*, 49, pp.25-44.
- Lengua, L.J., S.A. Wolchick, I.N. Sandler & S.G. West (2000), The additive and interactive effects of parenting and temperament in predicting adjustment problems of children of divorce. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 2, pp.232-244.
- Maccoby, E.E. (1992), The role of parents in the socialization of children – an historical overview. *Developmental Psychology*, 28, 6, pp.1006-1017.
- Mechanic, D. & S. Hansell (1989), Divorce, Family conflict and adolescents' well-being. *Journal of health and social behaviour*, 30, pp.105-116.
- McLanahan, S. & G. Sandefur (1994), *Growing up with a single parent: what hurts, what helps*. Cambridge: University Press.
- McFarlane, A.H., A. Bellissimo & G.R. Norman (1994), Family structure, family functioning, and adolescent well-being: the transcendent influence of parental style. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36, pp.847-864.
- McMunn, A.M., J.Y. Nazroo, M.G. Marmot, R. Boreham & R. Goodman (2001), Children's emotional and behavioural well-being and the family environment: findings from the Health Survey for England. *Social Science and Medicine*, 53, pp.423-440.
- Morrison, D. R., & M.J. Coiro (1999). Parental conflict and marital disruption: Do children benefit when high-conflict marriages are dissolved? *Journal of Marriage and the Family*, 61, pp.626-637.
- O'Brien, M., G. Margolin & R.S. John (1995), Relation among marital conflict, child coping, and child adjustment. *Journal of Clinical Child Psychology*, 24, 3, pp.346-361.

- O'Connor, T.G., K. Thorpe, J. Dunn & J. Golding (1999), Parental divorce and adjustment in adulthood: findings from a community sample. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 5, pp.777-789.
- Oltman, J.E., J.J. McGarry & S. Friedman (1952), Parental deprivation and the 'broken home' in dementia praecox and other mental disorders. *American Journal of Psychiatry*, 109, pp.674-689.
- Palosaari, U., H. Aro & P. Laipalla (1996), Parental divorce and depression in young adulthood: adolescents' closeness to parents and self-esteem as mediating factor. *Acta Psychiatrica Scandinavia*, 93, pp.20-26.
- Peene, O. (2004), Linking marital conflict to child adjustment: a social-cognitive analysis, Proefschrift ingediend tot het behalen van de academische graad van doctor in de Psychologische Wetenschappen, UGent.
- Prior, M., A. Sanson, D. Smart & F. Oberklaid (2001), *Pathways from infancy to adolescence: Australian Temperament Project 1983-2000*. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.
- Pryor, J. & B. Rodgers (2001), *Children in Changing Families: Life after parental separation*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Putnam, S., A. Sanson & M. Rothbart (2002), Child temperament and parenting. In: H.M. Bornstein (ed.), *Handbook of Parenting, Vol. 1 Children and Parenting*. NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rodgers, B. (1994), Pathways between parental divorce and adult depression. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 7, pp.1289-1308.
- Rodgers, B. (1996), Separation, divorce and mental health. In: T. Jorm (ed.), *The men and mental health report*. Canberra: National Health and Medical Research Council, Social Psychiatry Research Unit, Australian National University.
- Rodgers, B., C. Power & S. Hope (1997), Parental divorce and adult psychological distress: evidence from a national british cohort: a research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 7, pp.867-872.
- Rodgers, B. & J. Pryor (1998), *Divorce and separation. The outcomes for children*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Rogers, K.N. (2004), A theoretical review of risk and protective factors related to post-divorce adjustment in young children. *Journal of Divorce and Remarriage*, 40, 3-4 pp.135-147.
- Roy, A. (1985), Early parental separation and adult depression. *Archives of General Psychiatry*, 42, pp.987-991.
- Ruschena, E., M. Prior, A. Sanson & D. Smart (2005), A longitudinal study of adolescent adjustment following family transitions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 4, pp.353-363.
- Sandler, I.N., J.Y. Tein & S.G. West (1994), Coping, stress, and the psychological symptoms of children of divorce: a cross-sectional and longitudinal study. *Child Development*, 65, pp.1744-1763.
- Sandler, I.N., L.S. Kim-Bae & D. MacKinnon (2000a), Coping and negative appraisal as mediators between control beliefs and psychological symptoms in children of divorce. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 3, pp.336-347.
- Sandler, I.N., J.Y. Tein, P. Mehta, S. Wolchik & T. Ayers (2000b), Coping efficacy and psychological problems of children of divorce. *Child Development*, 71, 4, pp.1099-1118.
- Schick, A. (2002), Behavioral and emotional differences between children of divorce and children from intact families: clinical significance and mediation processes. *Swiss Journal of Psychology*, 61, 1, pp.5-14.
- Simons, R.L. & C. Johnson (1996), Mother's parenting. In: R.L. Simons & Associates, *Understanding the differences between divorced and intact families. Stress, interaction and child outcome*. Sage Publications, pp.81-93.
- Simons, R.L. (1996), Theoretical and policy implications of the findings. In: R.L. Simons & Associates, *Understanding the differences between divorced and intact families. Stress, interaction and child outcome*. Sage Publications, pp.195-225.
- Simons R.L. & Associates (1996), *Understanding the differences between divorced and intact families. Stress, interaction and child outcome*. Sage Publications.
- Sobolewski, J.M. & P.R. Amato (2005), Economic hardship in the family of origin and children's psychological well-being in adulthood. *Journal of Marriage and the Family*, 67, 1, pp.141-156.
- Spruijt, E. & M. de Goede (1997), Transitions in family structure and adolescent well-being. *Adolescence*, 32, 128,

- pp.897-914.
- Spruijt, E., M. de Goede, M. & I. VanderValk (2000), Veranderende gezinsvormen en het welbevinden van jongeren. *Bevolking en Gezin*, 29, 2, pp.77-100.
- Spruijt, E., M. de Goede & I. VanderValk (2001), The well-being of youngsters coming from six different family types. *Patient Education and Counseling*, 45, pp.285-294.
- Stack, S. & R. Eshleman (1998), Marital status and happiness: a 17 nation-study. *Journal of Marriage and the Family*, 60, pp.527-536.
- Sun, Y. (2001), Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: a longitudinal analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 3, pp.697-713.
- Sun, Y. & Y. Li (2002), Children's well-being during parents' marital disruption process: a pooled time-series analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 64, 2, pp.472-488.
- Thomson, E., T.L. Hanson & S. McLanahan (1994), Family structure and child well-being: economic resources vs. parental behaviours. *Social Forces*, 73, pp.221-242.
- Vandewater, E. A. & J.E. Lansford (1998), Influences of family structure and parental conflict on children's well-being. *Family Relations*, 47, pp.323-330.
- VanderValk, I.E., E.P. Spuijt, M. de Goede, C. Maas & W. Meeus (2004a), Gezinsstructuur en internaliserend en externaliserend probleemgedrag van adolescenten en jongvolwassenen. Een longitudinaal groeicurveonderzoek. *Kind en Adolescent*, 25, pp.150-165.
- VanderValk, I., E. Spuijt, M. De Goede, W. Meeus & C. Maas (2004b), Marital status, marital process, and parental resources in predicting adolescents' emotional adjustment: a multilevel analysis. *Journal of Family Issues*, 25, 3, pp.291-317.
- Van Peer, C. (2003), Kinderen en echtscheiding. Verschillen in perceptie van de opvoedingscontext tussen kinderen in éénoudergezinnen en kinderen in andere gezinnen. In: B. Van den Bergh, L. Ackaert & L. De Rycke, *Tienertijd, Communicatie, opvoeding en welzijn in context: 10- tot 18-jarigen, ouders en leerkrachten bevraagd*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant, pp.137-166.
- Verkuyten, M. & R. Veenhoven (1988), Welbevinden van kinderen na echtscheiding: een onderzoek onder adolescenten. *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg*, 66, pp.128-133.
- Videon, T.M. (2002), The effects of parent-adolescent relationships and parental separation on adolescent well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 64, 2, pp.489-503.
- Wadsby, M. & C.G. Svedin (1993), Children's behavior and mental-health following parental divorce. *Journal of Divorce and Remarriage*, 20, 3-4, pp.111-138.
- Wagner, B.M. (1997), Family risk factors for child and adolescent suicidal behaviour. *Psychological Bulletin*, 121, 2, pp.246-298.
- Wallerstein, J. (1991), The long-term influence of divorce on children: a review. *Journal of American Academy of Child Adolescent Psychiatry*, 30, pp.349-360.
- Wauterickx, N., A. Gouwy & P. Bracke (2006), Parental divorce and depression: long term effects on adult children. *Journal of Divorce and Remarriage*, 45, 3-4, 43-68.
- Weisz, J.R., L. Sweeney, V. Proffitt & T. Carr (1993), Control-related beliefs and self-reported depressive symptoms in late childhood. *Journal of Abnormal Psychology*, 10, 3, pp.411-418.
- Wise, S. (2003), *Family structure, child outcomes and environmental mediators: an overview of the development in diverse family study, Research Paper n°30*. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.
- Wyman, P.A., E.L. Cowen, A.D. Hightower & J.L. Pedro-Carroll (1985), Perceived competence, self-esteem, and anxiety in latency-aged children of divorce. *Journal of Clinical Child Psychology*, 14, 1, pp.20-26.
- Zill, N., D.R., Morrison & M.J. Coiro (1993), Long-term effects of parental divorce on parent-child relationships, adjustment and achievement in young adulthood. *Journal of Family Psychology*, 7, pp.91-103.

HOOFDSTUK 3: IMPACT OP GEDRAGSPROBLEMEN BIJ KINDEREN

Joost Bronselaer

1. INLEIDING

Over de impact van een (echt)scheiding van de ouders op het probleemgedrag van kinderen bestaat een lange en rijke onderzoekstraditie. Bij de problemen die kinderen ervaren wordt doorgaans een indeling gemaakt in externaliserende en internaliserende problemen. Onder externaliserende problemen – hier gedragsproblemen genaamd – wordt o.a. afwijkend gedrag, (licht) delinquent gedrag, antisociaal gedrag en agressief gedrag begrepen, terwijl interne problemen betrekking hebben op depressies, emotionele problemen, psychische stress en lage zelfwaardering (Spruijt et al., 2002). In deze bijdrage richten we ons op de impact van ouderlijke scheiding op externaliserende problemen bij kinderen.

In dit hoofdstuk zetten we eerst beknopt een aantal centrale onderzoeksbevindingen uiteen, gevolgd door de verschillende theorieën die hiervoor ter verklaring worden ingeroepen. Voorts bekijken we hoe verschillende intermediaire factoren ingrijpen op de relatie tussen een ouderlijke scheiding en gedragsproblemen bij kinderen. Tenslotte komen een aantal methodologische bedenkingen aan bod in verband met het onderzoek naar de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen.

2. SCHEIDING EN GEDRAGSPROBLEMEN BIJ KINDEREN

De samenhang tussen de burgerlijke staat van de ouders en gedragsproblemen bij kinderen en jongeren blijkt vooreerst uit een aantal recente Vlaamse en Belgische onderzoeken.

De Groof en Smits (2006) vinden bij Vlaamse 14- tot 18-jarigen van gescheiden ouders iets meer probleemgedrag vergeleken met jongeren uit klassieke tweeoudergezinnen. Uit de verschillende clusters van jongeren die ze onderscheiden, blijkt dat jongeren met gescheiden ouders minder sterk dan gemiddeld vertegenwoordigd zijn in de cluster 'zeer brave jongeren' en sterker dan gemiddeld vertegenwoordigd zijn in de clusters 'probleemjongeren' en 'rebellen'. Lombaert (2005) onderzocht welke factoren optreden als risicofactoren en beschermende

factoren (onder andere gezinsstructuur) in het middelengebruik bij 14- tot 18-jarigen in Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Zeeland. Uit dit onderzoek blijkt dat de gezinsstructuur geen bijkomend risico vormt of bescherming biedt voor het gebruik van diverse middelen (sigaretten, slaap- of kalmeringsmiddelen, cannabis en andere illegale middelen). De kans op alcoholgebruik ligt hoger bij kinderen uit nieuwsamengestelde gezinnen en éénoudergezinnen. Opgroeien in een traditioneel gezin is tevens een beschermende factor voor de mate van cannabisgebruik.

Van de Water et al. (2004) deden onderzoek naar het wegloupedrag van 12- tot 18-jarigen. Bij jongeren met gescheiden ouders blijkt het aandeel dat van huis is weggelopen bijna 3 keer zo hoog te liggen dan bij jongeren met niet-gescheiden ouders. Uit hun multivariate analyse bleek het hebben van gescheiden ouders na zelfmoordgedachten en druggebruik de belangrijkste voorspeller van wegloupedrag bij jongeren.

Vercaigne et al. (2000) komen in hun onderzoek bij 12- tot 20-jarige Brusselse jongeren tot de vaststelling dat het wonen bij beide ouders, vergeleken met andere variabelen zoals geslacht en controle door de ouders, in mindere mate bijdraagt aan de kans op volledige conformiteit. Tevens blijkt dat een ouderlijke scheiding het risico bij jongeren op ernstige en frequente delinquentie niet lineair verhoogt.

Buitenlands onderzoek toont aan dat kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten meer gedragsproblemen vertonen dan kinderen uit tweeoudergezinnen en dat de gezinsstructuur haar invloed laat gelden op verschillende soorten van gedragsproblemen. Kinderen uit éénoudergezinnen scoren hoger op algemene schalen van gedragsproblemen (Clarke-Stewart et al., 2000; Emery et al., 1999; Hanson, 1999; Fischer, 2004), plegen meer delicten (Dornbusch et al., 1985; Wells & Rankin, 1991; Demuth et al., 2004; Simons et al., 1999), komen vaker in aanraking met de politie (Coughlin et al., 1996; Hanson, 1999), roken vaker (Miller, 1997; Hanson, 1999; Wolfinger, 1998), drinken vaker alcohol (Miller, 1997; Foxcroft & Lowe, 1991; Isohanni et al., 1994; Wolfinger, 1998), hebben meer alcohol gerelateerde pro-

blemen (Miller, 1997), raken vaker dronken (Isohanni et al., 1994), consumeren meer marihuana (Hoffmann, 1993; Flewelling et al., 1990) en (illegale) drugs (Miller, 1997; Denton et al., 1994; Needle, 1990) en raken vaker geschorst op school (Hanson, 1999) dan kinderen uit tweeoudergezinnen.

Het is echter belangrijk om erop te wijzen dat voor bepaalde gedragsproblemen een samenhang wordt vastgesteld met de gezinsstructuur terwijl dit voor andere gedragsproblemen niet of minder het geval is (Free, 1990). Deze vaststelling helpt mogelijk de zwakke of afwezige relatie te verklaren die wordt vastgesteld tussen de gezinsstructuur en algemene maten van delinquent gedrag. Tevens noopt deze vaststelling tot een meer gedetailleerde blik op het verband tussen een ouderlijke scheiding en de verschillende soorten van gedragsproblemen bij kinderen en jongeren. Uit het onderzoek van Hanson (1999) blijkt bijvoorbeeld dat jongeren wier ouders gescheiden zijn meer geschorst werden op school, meer sigaretten roken, meer in aanraking komen met de politie en meer gedragsproblemen hebben dan jongeren uit intacte gezinnen. Voor andere gedragsproblemen zoals het vechten op school en problematisch alcoholgebruik vond deze onderzoeker geen significante verschillen tussen kinderen van gescheiden en gehuwde ouders.

Een ouderlijke scheiding heeft een impact op verschillende andere aspecten van het welbevinden van kinderen (Amato & Keith, 1991; Demo et al., 1988; Hetherington, 1998). Amato en Keith (1991) plaatsen de gevolgen van een ouderlijke scheiding naast elkaar en komen tot de vaststelling dat ze zich bijvoorbeeld sterker uiten in externaliserende problemen van kinderen en minder sterk in internaliserende problemen (zie hoofdstuk 2).

Lange tijd werd een echtscheiding opgevat als een op zichzelf staande gebeurtenis die pas nadat ze zich heeft voltrokken een weerslag heeft op de ex-partners en hun kinderen. Uit longitudinaal onderzoek bleek echter dat gedragsproblemen bij kinderen reeds vóór de ouderlijke scheiding aanwezig zijn. Block et al. (1986) kwamen tot de bevinding dat kinderen uit gezinnen die naderhand op een echtscheiding afstevenen meer agressief waren, meer impulsief reageerden, meer angstig waren in onvoorspelbare situaties en meer ongehoorzaam waren vergeleken met kinderen van wie de ouders samen bleven. Doherty en Needle (1991) stellen bij meisjes meer druggebruik en psychologische problemen vast voorafgaand aan de scheiding maar de problemen verergerden niet na de scheiding. Jongens vertoonden voorafgaand aan de scheiding van hun ouders eveneens meer druggebruik en psychologische problemen maar vooral het druggebruik verergerde na de scheiding van de ouders. Jenkins & Smith (1993) vinden dat kinderen wier ouders later (uit de echt) scheiden meer gevoelens van angst, bezorgdheid en droefheid, meer slaapproblemen, meer in de problemen raken en meer agressief zijn dan kinderen uit harmonieuze gezinnen. Cherlin et al. (1991) stellen in hun onderzoek vast

dat kinderen uit éénoudergezinnen meer gedragsproblemen vertonen dan kinderen uit intacte gezinnen. Deze gedragsproblemen konden vooral bij jongens in belangrijke mate verklaard worden door factoren die zich in de tijd situeren vóór de scheiding van hun ouders.

Vandaag wordt (echt)scheiding beschouwd als een proces dat gekenmerkt wordt door verschillende stressvolle gebeurtenissen die beginnen vóór en voortduren na de scheidingsgebeurtenis. De vaststelling dat de aanvang van dit scheidingsproces zich weerspiegelt in het gedrag van kinderen wordt toegeschreven aan problemen die voorkomen in gezinnen die in een pre-echtscheiding verwickeld zijn. In dergelijke gezinnen heersen meer gezinsconflicten (Clarke-Stewart et al., 2000), zijn er meer ouderlijke problemen zoals alcohol en drugmisbruik (Morrison & Cherlin, 1995), is er meer sprake van fysiek en emotioneel misbruik (White, 1990), en bestaat er een verminderde ouderlijke betrokkenheid (White, 1990). Een andere verklaring is dat gedragsproblemen bij kinderen aanleiding kunnen geven tot gezinsconflicten die het huwelijk van de ouders verder onder druk plaatsen en op termijn doen uitlopen op een ouderlijke scheiding (Furstenberg & Cherlin, 1991; Hetherington & Stanley-Hagan, 1995).

3. EEN THEORETISCHE VERKLARING

De invloed van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen wordt aan de hand van verschillende theorieën verklaard. Sommigen geloven in een oorzakelijk verband tussen factoren die het gevolg zijn van de scheiding (bijvoorbeeld financiële achteruitgang) en problemen bij kinderen, terwijl anderen gezinsprocessen (bijvoorbeeld gezinsconflicten) benadrukken die aan de scheiding voorafgaan (Van Peer, 2003). Anderen wijzen op het procesmatige karakter van een scheiding en vestigen de aandacht op diverse bronnen van stress die doorheen een scheidingsproces aanwezig zijn (Juby & Farrington, 2001). In wat volgt geven we een kort overzicht van de theorieën die een verklaring bieden voor de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen. Een uitgebreide bespreking van deze theorieën is in hoofdstuk 1 terug te vinden.

Selectietheorieën suggereren dat de samenhang tussen een ouderlijke scheiding en gedragsproblemen bij kinderen en jongeren een schijnverband is. Dit schijnverband wordt veroorzaakt door een determinerende factor die zowel zorgt voor een hogere echtscheidingskans bij de ouders als voor meer gedragsproblemen bij de kinderen. Verschillende factoren worden in de literatuur aangehaald zoals genetische kenmerken van de ouders (Cleveland et al., 2000), ouderlijke conflicten (Juby & Farrington, 2001) en de sociaal-economische status van het gezin (Fischer, 2004).

De stresstheorie wijt (gedrags)problemen bij kinderen doorheen een ouderlijk scheidingspro-

ces aan het feit dat een scheiding een belangrijke bron van stress is voor kinderen en ouders. Gezinsstructuurtheorieën steunen op de idee dat twee biologische ouders de ideale omgeving vormen waarbinnen kinderen op een gezonde manier tot ontwikkeling komen. Meer gedragsproblemen bij kinderen uit niet-klassieke gezinstypes worden toegeschreven aan een verschil in socialisatie en het ontbreken van het vaderlijke rolmodel (Demo et al., 1996). Theorieën over sociaal kapitaal en stratificatie wijzen erop dat mensen het beter doen in het leven naarmate ze meer toegang hebben tot economische, culturele en sociale middelen (Fischer, 2004). Aangezien een (echt)scheiding zorgt voor een afname in de toegang van een gezin tot deze middelen wordt het welbevinden van kinderen ondermijnd.

Volgens de theorie van de sociale bindingen stellen kinderen en jongeren conform gedrag omdat ze sociale bindingen ontwikkelen waarvan een interne en externe sociale controle uitgaat. Hirschi's theorie (1969) gaat ervan uit dat mensen conform gedrag stellen omdat ze zich hechten aan significante anderen ('attachment'), ze voor zichzelf conventionele doelen uitstippen ('commitment'), ze betrokken raken in conventionele activiteiten ('involvement') en ze geloven in de legitimiteit van conventionele normen ('belief'). Afwijkend gedrag ontstaat wanneer deze bindingen met de samenleving verbroken zijn of ontbreken. Vercaigne et al. (2000) wijzen erop dat de oorspronkelijke formulering van deze theorie het probleem uitsluitend bij de jongere en zijn gezin legt. Nieuwere versies van de theorie interpreteren sociale bindingen op een interactionistische wijze waarbij ook de sociale reactie in de interpretatie wordt opgenomen. Het niet of onvoldoende tot stand komen van bindingen kan met andere woorden wijzen op problemen langs de kant van het bindingsaanbod (maatschappelijke instellingen) als langs de kant van degene die de bindingen moet aangaan (de jongeren) (Vercaigne et al., 2000; Vettenburg, 2006). De theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid betwist het belang van individuele en gezinskenmerken niet, maar maakt duidelijk dat deze kenmerken in grote mate bindingsvariabelen zijn tussen een ongunstige maatschappelijke startpositie (gezin met laag sociaal-cultureel-economisch kapitaal), negatieve ervaringen met maatschappelijke instellingen (bijvoorbeeld vooroordelen van leraars, onaangepast leeraanbod) en delinquentie (Vettenburg & Walgrave, 2002).

4. (INTER)MEDIËRENDE FACTOREN: VARIABILITEIT IN DE IMPACT VAN EEN OUDERLIJKE SCHEIDING OP GEDRAGSPROBLEMEN

Totnogtoe werd uiteengezet welke de impact is van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen. In wat volgt kijken we naar de factoren die de relatie tussen een ouderlijke scheiding en gedragsproblemen bij kinderen beïnvloeden. Bij deze zoektocht kunnen twee perspectieven als leidraad worden gebruikt. Vanuit een *gezinssysteem-perspectief* wordt het gezin opgevat als een op zich staand dynamisch systeem waarbij verandering van het systeem

(bijvoorbeeld ouderlijke scheiding) zijn invloed laat gelden op de onderdelen ervan (bijvoorbeeld kinderen). Vanuit dit perspectief werd heel wat onderzoek verricht naar hoe systeemkenmerken (de omvang, de gezinsleden, de relaties tussen de leden) ingrijpen op de relatie tussen een ouderlijke scheiding en gedragsproblemen bij kinderen. Een *ecologisch perspectief* verruimt de blik naar contextuele factoren en beïnvloedende factoren die zich buiten het gezin situeren (Hetherington et al., 1995). Er wordt gewezen op verschillende invloedssferen (vrienden, school, buurt, maatschappelijke context) die het latente probleemgedrag bij jongeren kunnen versterken of afremmen (Nas et al., 2000).

In verschillende onderzoeken worden intermediaire factoren opgenomen in het onderzoeksmodel. Simons et al. (1999) stellen bijvoorbeeld vast dat kinderen die in een éénuoudergezin opgroeien meer gedragsproblemen vertonen. Dit significante effect verdwijnt echter na controle voor inkomen, antisociaal gedrag van de moeder, depressie van de moeder, conflicten vóór en na de scheiding en de wijze waarop de vader en de moeder hun ouderrol invullen. Smits (2004) onderzocht bij jongeren de invloed van verschillende factoren waaronder persoonlijke kenmerken van jongeren, hun socio-demografische kenmerken, hun gezinskenmerken en kenmerken van hun sociale en culturele participatie op het stellen van probleemgedrag. Of ouders al dan niet samenwonen maakte geen verschil uit in het probleemgedrag van jongeren. In navolging van het algemene onderzoeksmodel dat in de algemene inleiding wordt uiteengezet (zie hoofdstuk 1) bepreken we de rol van een aantal intermediaire factoren.

4.1 Het geslacht, de leeftijd en de persoonlijkheidskenmerken van kinderen

Uit onderzoek komt geen eenduidig antwoord naar voor op de vraag: *'Verschilt de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen naargelang het geslacht van kinderen?'* (Wells & Rankin, 1991). Fleweling et al. (1990) vinden in hun longitudinaal onderzoek geen verschillende invloed van een ouderlijke scheiding op het delinquent gedrag van jongens en meisjes. In hun meta-analyse komen Amato en Keith (1991) tot de vaststelling dat zowel het gedrag van jongens als van meisjes een negatieve invloed ondervindt van een ouderlijke scheiding. Daartegenover staan verschillende onderzoeken die een sterkere invloed van een ouderlijke scheiding op de gedragsproblemen bij jongens dan bij meisjes vinden. Mott et al. (1997) besluiten uit de voorhanden zijnde literatuur dat jongens meer aanpassingsproblemen hebben ten gevolge van een ouderlijke scheiding en dat ze meer antisociaal gedrag vertonen en een langere tijd. Morrison en Cherlin (1995) vinden in hun onderzoek dat een ouderlijke scheiding bij meisjes geen aanleiding is tot het vertonen van gedragsproblemen terwijl dit voor jongens wel het geval is.

Ter verklaring van de grotere impact van een ouderlijke scheiding op de gedragsproblemen bij

jongens worden een aantal redenen aangehaald. Ten eerste wordt er gesuggereerd dat jongens en meisjes mogelijk op een andere manier reageren op de stress die gepaard gaat met een scheiding van hun ouders. Meisjes reageren mogelijk via minder zichtbaar gedrag zoals angst of depressie of via uitermate wenselijk gedrag. Diekstra et al. (1990) stellen vast dat meisjes meer last hebben van emotionele problemen, terwijl jongens meer probleemgedrag vertonen dan meisjes. Uit onderzoek komt consistent naar voren dat jongens doorgaans meer gedragsproblemen stellen dan meisjes (Walgrave & Vettenburg, 1996; Goedseels et al., 2000; Vercaigne, 2000; Smits, 2004). Jongens, zo wordt gesuggereerd, zijn biologisch uitgerust of zijn gesocialiseerd om op stressvolle gebeurtenissen zoals een ouderlijke scheiding te reageren met agressief gedrag (Morrison & Cherlin, 1995). Tevens wordt er aangehaald dat de problemen bij meisjes pas op langere termijn tot uiting komen of dat ze in een meer voordelige situatie zitten omdat ze na de scheiding doorgaans verblijven bij een ouder van hetzelfde geslacht (Furstenberg & Cherlin, 1991). Een andere verklaring wordt gezocht in de veronderstelling dat de grotere gedragsproblemen bij jongens de teloorgang weerspiegelen van een sterkere vaderzoon relatie voorafgaand aan de scheiding (Mott et al., 1997).

In verband met de intermediaire rol van *de leeftijd* van kinderen toont onderzoek aan dat gedragproblemen zowel bij (heel) jonge kinderen (Clarke-Stewart et al., 2000) als bij oudere kinderen en jongeren (De Groof & Smits, 2006) vaker voorkomen in éénoudergezinnen dan in tweeoudergezinnen. Sommige onderzoekers stellen echter vast dat jongere kinderen meer negatief beïnvloed worden door een ouderlijke scheiding dan oudere kinderen. Wallerstein en Blakeslee (1989) stellen in dit verband vast dat 2- tot 5-jarige kinderen de meeste nadelige gevolgen ondervinden van de ouderlijke scheiding hetgeen zich toont via scheidingsangst, agressie, nachtmerries, eetstoornissen en bedbevuiling. Vijf jaar na de scheiding bleek de leeftijd op het ogenblik van de ouderlijke scheiding niet meer samen te hangen met het welbevinden van kinderen, terwijl 10 jaar na de scheiding de jongere kinderen het beter deden dan hun oudere broers of zussen. Allison & Furstenberg (1989) stellen in dit verband vast dat de invloed van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen groter is voor kinderen die op het moment van de scheiding jonger zijn dan 5 jaar. Pagani et al. (1997) stellen vast dat kinderen die een ouderlijke scheiding ervaren vóór de leeftijd van 6 jaar meer gedragsproblemen (angstig, hyperactief, tegendraads) vertonen dan kinderen wier ouders na de leeftijd van 6 jaar tot een scheiding kwamen.

Hetherington (1989) verklaart deze leeftijdsspecifieke verschillen doordat jonge kinderen op een minder realistische wijze de oorzaken en gevolgen van een ouderlijke scheiding inschatten, angstiger zijn omwille van de mogelijkheid dat ze alleen achterblijven, de oorzaken van de ouderlijke scheiding meer bij zichzelf zoeken en minder in staat zijn om beschermende bronnen buiten het gezin aan te spreken.

Niet uit alle onderzoeken blijkt echter dat jongere kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten meer gedragsproblemen stellen dan oudere kinderen. De meta-analyse van Amato en Keith (1991) levert geen duidelijk antwoord op de vraag of jongere kinderen meer beïnvloed worden door een ouderlijke scheiding dan oudere kinderen. Uit de meta-analyse van Wells en Rankin (1991) komt in dit verband eveneens een verdeelde conclusie naar voor. Wanneer de officieel geregistreerde criminaliteit als maatstaf wordt genomen dan stelt Free (1991) vast dat er in bepaalde gevallen een verschil naar leeftijd wordt gevonden in de invloed van de gezinsstructuur op gedragsproblemen bij jongeren. Indien dit het geval is dan blijkt doorgaans dat het gedrag van jongere kinderen daar meer door beïnvloed wordt dan dat van oudere kinderen.

Er bestaat tevens evidentie dat bepaalde *persoonlijkheidskenmerken* van kinderen, zoals hun temperament, de wijze bepalen waarop kinderen met stressvolle gebeurtenissen omgaan (Hetherington, 1989; Tschann et al., 1996). Tschann et al. (1996) vinden bijvoorbeeld bij 2- tot 5-jarigen de meeste gedragsproblemen bij kinderen met een moeilijk temperament die in gezinnen met veel conflicten verblijven. Kinderen met een gemakkelijk temperament hadden minder gedragsproblemen losstaand van het niveau van gezinsconflicten.

4.2 Dimensies van het welbevinden van kinderen

Hoewel in dit hoofdstuk enkel aandacht uitgaat naar de impact van een scheiding van de ouders op gedragsproblemen bij kinderen mag de impact op andere dimensies van het welbevinden (o.a. psychologisch welbevinden, schoolprestaties, sociale relaties) hier niet worden genegeerd. In de hoofdstukken 2, 4 en 5 wordt daar uitgebreid op ingegaan. Van Welzenis (1996) merkt in haar onderzoek naar het delinquent gedragspatroon van jongens immers op dat er vermoedelijk sprake is van wederkerige relaties tussen de schoolervaringen, het zelfbeeld en het gedragspatroon. Onderzoek toont dat gedragsproblemen bij jongeren een belangrijke voorspeller zijn van het psychologisch welbevinden en omgekeerd (Gerard & Buehler, 1999). Enerzijds kunnen kinderen ten gevolge van een ouderlijke scheiding probleemgedrag vertonen wat op zijn beurt het sociaal en psychologisch welbevinden verder ondermijnt. Anderzijds kan probleemgedrag bij kinderen (bijvoorbeeld alcoholmisbruik) veroorzaakt worden door een afname in het psychologisch welbevinden ten gevolge van een ouderlijke scheiding (Wolfinger, 1998).

4.3 Kenmerken van de inwonende ouder

Uit een aantal onderzoeken blijkt dat kenmerken van de ouder bij wie het kind na de scheiding inwoont (o.a. het geslacht en de gezondheidstoestand) een rol spelen in het voorkomen van gedragsproblemen bij de kinderen.

Peterson en Zill (1986) komen tot de conclusie dat kinderen die na de scheiding bij een *ouder van het ander geslacht* leven meer vatbaar zijn voor het stellen van gedragsproblemen. Uit het onderzoek van Demuth et al. (2004) blijkt dat jongeren die bij een alleenstaande vader inwonen het meeste probleemgedrag stellen, gevolgd door jongeren die bij de vader en een stiefmoeder verblijven en jongeren die bij een alleenstaande moeder verblijven. De laagste scores van afwijkend gedrag werden genoteerd bij jongeren die bij hun beide biologische ouders inwonen. De multivariate onderzoeksmodellen van deze onderzoekers suggereren dat de invloed van het geslacht van de inwonende ouder verdwijnt na controle voor kenmerken van de relatie tussen de ouders en het kind (betrokkenheid, supervisie, beslissingsmacht, kwaliteit van de relatie). Een verklaring wordt gevonden in de vaststelling dat kinderen die bij een alleenstaande vader inwonen minder directe (betrokkenheid, supervisie, beslissingsmacht) en indirecte (kwaliteit van de relatie) sociale controle ervaren dan kinderen die bij een alleenstaande moeder inwonen.

Elders in dit document wordt uiteengezet wat de impact is van een scheiding op de *geestelijke en fysieke gezondheid van de ex-partners* (zie hoofdstuk 7 en hoofdstuk 8). Daaruit blijkt dat het doorgaans slechter gesteld is met de fysieke en mentale gezondheidstoestand van gescheiden personen vergeleken met die van gehuwden. Onderzoek toont tevens aan dat kinderen van ouders met een psychiatrische aandoening zelf meer kans lopen op gedragsproblemen dan kinderen van ouders zonder psychiatrische aandoening (Canino et al., 1990). Een relevante vraag is dan: *'kan de (geestelijke) gezondheidstoestand van de ex-partners als een verklaring worden ingeroepen voor het vaker voorkomen van gedragsproblemen bij kinderen van gescheiden ouders?'*

Verwacht wordt dat vooral de gezondheidstoestand van de inwonende ouder hierbij bepalend is (Clarke-Stewart et al., 2000). Simons et al. (1999) wijzen in dit verband enerzijds op het hoge aandeel aan depressies bij gescheiden moeders wat op zijn beurt de kwaliteit van de opvoeding ondermijnt en aldus het gedrag van de kinderen beïnvloedt. Deze onderzoekers wijzen tevens op het vaker voorkomen van antisociaal gedrag bij gescheiden moeders dan bij gehuwde moeders. Bij antisociale ouders ontbreekt er competentie en motivatie om een degelijke ouder te zijn. Bovendien worden afwijkende waarden en gedragingen als voorbeeld aan de kinderen gesteld. Simons et al. (1999) vinden in hun onderzoek echter geen evidentie voor hun argumentatie. Fischer (2004) vindt anderzijds dat ouderlijke psychologische problemen zorgen voor meer gedragsproblemen bij kinderen. Bovendien reduceren ouderlijke psychologische problemen een belangrijk deel van de invloed van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen.

4.4 De ouder-kindrelatie

Kenmerken van de ouder-kindrelatie spelen eveneens een intermediaire rol in de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen. Amato en Gilbreth (1999) wijzen inzake het welbevinden van kinderen op het belang van een aantal kenmerken van de relatie tussen ouders en kinderen. Een emotionele binding met de ouders is ten eerste belangrijk omdat deze ervoor zorgt dat kinderen meer geneigd zijn om de regels van hun ouders te respecteren en het gedrag van hun ouders over te nemen, waardoor het internaliseren van regels wordt vergemakkelijkt. Ten tweede is ouderlijke steun onder de vorm van aanmoedigingen, aanwijzingen en assistentie van belang omdat dit bijdraagt tot de positieve ontwikkeling van kinderen. Ouderlijke controle tenslotte onder de vorm van regels, opvolging en discipline leert kinderen handelen binnen sociaal aanvaardbare grenzen.

Onderzoek toont belangrijke verschillen in de *ouder-kindrelatie* tussen tweoudergezinnen en éénooudergezinnen. Uit onderzoek bij Vlaamse jongeren blijkt dat jongeren uit éénooudergezinnen vergeleken met jongeren uit tweoudergezinnen minder opvolging door hun vader en moeder, meer negatieve communicatie met hun moeder en hun vader, minder positieve communicatie met de vader, minder aanvaarding door hun vader en meer gedragsautonomie ervaren (Van Peer & Van den Bergh, 2004). Demuth et al. (2004) vinden dat de mate van ouderlijke betrokkenheid, opvolging, beslissingsinspraak en gehechtheid hoger liggen in tweoudergezinnen dan in éénooudergezinnen. Voor deze verschillende kenmerken scoren kinderen die bij de moeder inwonen bovendien beter dan kinderen die bij de vader inwonen. Clarke-Stewart et al. (2000) vinden dat moeders uit gescheiden en intacte gezinnen verschillen in de steun, aanmoedigingen, affectie, consistente discipline en negatieve controle die ze uiten ten aanzien van hun kinderen. Deze laatste onderzoekers geven aan dat deze verschillen voorafgaand aan de scheiding kunnen aanwezig zijn.

De Groof en Smits (2006) stellen bij Vlaamse jongeren vast dat de relatie tussen gezinssamenstelling en problematische gedrag van jongeren verdwijnt na controle voor de opvolging door de vader. Simons et al. (1999) vinden dat na controle voor 'de kwaliteit van de opvoeding van de moeder' en 'de vaderlijke betrokkenheid in de opvoeding' de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij jongens wegvalt. Bij meisjes blijken 'ouderlijke conflicten na de scheiding' en 'de kwaliteit van de opvoeding van de moeder' de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen te verklaren. Demuth (2004) vindt dat meer ouderlijke betrokkenheid, opvolging, beslissingsinspraak en gehechtheid samengaat met minder probleemgedrag. Bovendien bleef er na controle voor deze kenmerken geen significante invloed bestaan van de gezinsstructuur op het afwijkende gedrag van kinderen.

Carlson (2006) vindt bij 10- tot 14-jarigen dat meer vaderlijke betrokkenheid zorgt voor minder gedragsproblemen en minder delinquent gedrag. Jongeren die aangeven dat ze geen vader hebben, stellen het vaakst normovertredend gedrag en gedragsproblemen. Bovendien bleek de betrokkenheid van de biologische vader een belangrijk deel van de invloed van de gezinsstructuur op gedragsproblemen en zelf gerapporteerde delinquentie te verklaren. De betrokkenheid van de vader levert een sterkere bijdrage aan de afname van gedragsproblemen bij jongens dan bij meisjes. Voor delinquent gedrag werd geen gelijkaardig verschil tussen jongens en meisjes vastgesteld. De vaderlijke betrokkenheid levert bovendien meer op indien de vader in hetzelfde huishouden als de jongere verblijft. Voor jongeren die niet bij hun biologische vader verblijven, zorgt de moederlijke betrokkenheid voor minder delinquent gedrag en minder gedragsproblemen.

Voor jongeren die wel bij hun vader wonen levert de moederlijke betrokkenheid minder voordelen op het vlak van gedragsproblemen.

Peterson en Zill (1986) onderzochten op welke wijze de kwaliteit van de relaties tussen kinderen en hun ouders samenhangen met een aantal gedragsproblemen. De resultaten geven aan dat jongens meer antisociaal gedrag vertonen, gedeprimeerd zijn en zich misdragen op school indien ze met geen enkele ouder een positieve relatie ervaren. De gemiddelde score voor impulsief/hyperactief is het hoogst wanneer jongens enkel met de vader een positieve relatie ervaren. Voor meisjes liggen de scores van depressie, wangedrag op school en schorsing het hoogst wanneer ze met geen van beide ouders een positieve relatie ervaren. De resultaten geven tevens aan dat meisjes meer antisociaal gedrag en impulsief/hyperactief gedrag vertonen indien ze enkel een positieve relatie met hun vader ervaren.

Vandewater en Lansford (1998) vinden in hun onderzoek dat, bij meisjes, een hechte relatie tussen ouder en kind de impact van ouderlijke conflicten op gedragsproblemen doet verdwijnen. Hoewel ook jongens minder gedragsproblemen hebben naarmate ze meer 'ouderlijke warmte' ervaren maakt 'ouderlijke warmte' de invloed van ouderlijke conflicten op gedragsproblemen niet ongedaan.

Foxcroft en Lowe (1991) vinden in hun meta-analyse dat naast de gezinsstructuur de familiale steun een bepalende rol speelt bij het alcoholgebruik door jongeren. In 82% van de onderzoeken uit hun analyse vinden ze dat jongeren uit meer ondersteunende gezinsmilieus minder alcohol drinken. Amato en Gilbreth (1999) onderzoeken in welke mate kenmerken van de relatie tussen kinderen en hun niet-inwonende vader samenhangen met gedragsproblemen. Uit de resultaten van deze meta-analyse blijkt vooreerst dat de frequentie van contact tussen kind en niet-inwonende vader geen samenhang vertoont met gedragsproblemen. Enige evidentie werd gevonden voor het feit dat een hechte relatie tussen niet-inwonende vader en kind

gepaard gaat met minder gedragsproblemen bij kinderen. Meer evidentie werd gevonden voor het feit dat een autoritatieve relatie tussen niet-inwonende vader en kind zorgt voor minder gedragsproblemen.

4.5 De steun ervaren door anderen

Voor de impact van een ouderlijke scheiding op de sociale relaties van kinderen verwijzen we naar hoofdstuk 5. Daar blijkt dat vrienden, broers en zussen een belangrijke steunende rol kunnen spelen wanneer het voor kinderen moeilijk gaat. Niet enkel de steun van ouders, zoals hierboven is gebleken, maar ook de rol van andere steunverleners kan een gelijkaardige intermediërende rol spelen in de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen.

Die intermediërende rol van steun door anderen wordt althans gesuggereerd in een aantal eerder kleinschalige onderzoeken. Wasserstein en La Greca (1996) vinden in hun onderzoek dat de steun van nauwe vrienden een intermediërende rol speelt in de impact van ouderlijke conflicten op gedragsproblemen bij jongeren. Dit betekent dat nauwe vrienden belangrijk zijn voor jongeren om met ouderlijke conflicten om te gaan. De bevindingen van Teja en Stolberg (1993) sluiten daarbij aan. Deze onderzoekers vinden, bij 9- tot 12-jarigen dat de steun van vrienden beschermt tegen de negatieve impact van een ouderlijke scheiding.

Kempton et al. (1991) vinden, op basis van onderzoek bij 11- tot 15-jarigen dat de aanwezigheid van een broer of zus een gelijkaardige beschermende rol speelt in de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij jongeren. Het onderzoek van Demuth et al. (2004) suggereert dat de aanwezigheid van een volwassen persoon in het gezin als een bron van steun en controle functioneert en jongeren van afwijkend gedrag kan weerhouden. Dornbusch et al. (1985) merkten eenzelfde gunstige invloed op van de aanwezigheid van een bijkomende volwassene (o.a. een oom, een grootouder, een vriend) in het gezin.

4.6 Ouderlijke conflicten

Een ouderlijke scheiding, ouderlijke conflicten en gedragsproblemen bij kinderen blijken op verschillende manieren samen te hangen. Vooreerst bestaat er *samenhang tussen de gezinsstructuur en de aanwezigheid van ouderlijke conflicten*. Ouders die naderhand tot een scheiding komen, hebben vóór de scheiding meer conflicten dan ouders die niet scheiden (Hanson, 1999). Bovendien worden kinderen na de scheiding van hun ouders met meer negatieve communicatie tussen hun ouders geconfronteerd dan kinderen uit tweeoudergezinnen (Van Peer & Van den Bergh, 2004).

Daarenboven bestaat er zowel in éénoudergezinnen als in tweeeoudergezinnen een *samenhang tussen ouderlijke conflicten en gedragsproblemen* bij de kinderen. Peterson en Zill (1986) stellen vast dat het conflictniveau in tweeeoudergezinnen in belangrijke mate samenhangt met het antisociaal gedrag en impulsief/hyperactief gedrag, zowel bij jongens als bij meisjes. Amato en Keith (1991) vinden in hun meta-analyse dat kinderen meer gedragsproblemen stellen naarmate er in tweeeoudergezinnen meer gezinsconflicten voorkomen. Dronkers (1996) vindt dat scholieren uit tweeeoudergezinnen met weinig of geen ouderlijke ruzie minder vaak drugs gebruiken en minder vaak geweld en misdaad ervaren dan scholieren uit tweeeoudergezinnen die veel ouderlijke ruzie ervaren. Fergusson et al. (1992) stellen vast dat naarmate er meer ouderlijke conflicten zijn en de conflicten langer aanslepen, er een toename is van het risico op gedragsproblemen bij kinderen. Hanson (1999) vindt dat ouderlijke conflicten voorafgaand aan de scheiding de kans vergroten op gedragsproblemen, dat meisjes de avondklok overtreden en dat jongeren in aanraking komen met de politie. Simons et al. (1999) onderzochten de invloed van conflicten vóór en na de scheiding op het ontwikkelen van gedragsproblemen bij kinderen. Deze onderzoekers stellen vast dat ouderlijke conflicten in tweeeoudergezinnen geen aanleiding zijn tot meer gedragsproblemen bij jongens en meisjes. Ouderlijke conflicten na de ouderlijke scheiding geven enkel bij meisjes aanleiding tot gedragsproblemen.

De invloed van ouderlijke conflicten op gedragsproblemen bij kinderen en jongeren brengt bepaalde onderzoekers ertoe om te stellen dat niet zozeer de impact van een ouderlijke scheiding maar eerder *de rol van ouderlijke conflicten tussen de (ex)-partners cruciaal is voor de aanwezigheid van gedragsproblemen bij kinderen*. Vandewater en Lansford (1998) vinden bijvoorbeeld in hun onderzoek een significante invloed van ouderlijke conflicten op gedragsproblemen bij kinderen. Van de gezinsstructuur bleek geen significante invloed uit te gaan. Fergusson et al. (1992) vinden in dit verband dat een ouderlijke scheiding bij afwezigheid van ouderlijke conflicten geen aanleiding hoeft te zijn tot het ontwikkelen van gedragsproblemen bij kinderen. Ouderlijke conflicten die met een scheiding gepaard gaan worden door deze onderzoekers als een centrale factor gezien in het ontstaan van gedragsproblemen bij kinderen.

Fergusson et al. (1992) steunen hun bevinding op een aantal empirische vaststellingen. Ten eerste argumenteren ze dat kinderen uit éénoudergezinnen meer gedragsproblemen hebben dan kinderen van wie een ouder sterft. Een tweede argument luidt dat kinderen uit conflictvrije éénoudergezinnen minder gedragsproblemen hebben dan kinderen uit éénoudergezinnen met veel conflicten. Ten derde vinden ze dat ouderlijke conflicten in intacte gezinnen samenhangen met een groter risico op delinquent gedrag. Ten vierde hangt de mate van ouderlijke conflicten samen met het risico op gedragsproblemen bij kinderen. Ten vijfde hebben kinderen meer gedragsproblemen indien conflicten na een (echt)scheiding blijven aanslepen. Een laatste

argument luidt dat heel wat problemen bij kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten reeds aanwezig zijn voorafgaand aan de scheiding.

Daartegenover kan echter onderzoek worden geplaatst waarbij een significante invloed blijft bestaan van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen na controle voor het niveau van ouderlijke conflicten (Simons et al., 1999). Morrison en Coiro (1999) stellen in dit verband vast dat er in conflictrijke huwelijken meer gedragsproblemen voorkomen bij kinderen. Los van het conflictniveau in het gezin voorafgaand aan de scheiding blijkt een toename in de gedragsproblemen van kinderen na de scheiding. Deze onderzoekers besluiten hieruit dat kenmerken die met een ouderlijke scheiding gepaard gaan (afwezigheid van de vader, verandering van verblijfplaats, verandering in de relaties en afname van ouderlijk welbevinden) de toename van gedragsproblemen bij kinderen verklaren losstaand van ouderlijke conflicten.

Indien het gedrag van kinderen in negatieve zin wordt beïnvloed door ouderlijke conflicten is de vraag relevant of kinderen voordeel halen uit de ontbinding van een conflictrijk huwelijk. Hanson (1999) vindt in dit verband voor verschillende probleemgedragingen (spijbelen, vechten op school, overtreden van de avondklok (meisjes), problemen met de politie en gedragsproblemen) dat een ouderlijke scheiding de meest ingrijpende gevolgen heeft op deze gedragsdimensies bij een laag ouderlijk conflictniveau vóór de scheiding. De minst erge gevolgen van een ouderlijke scheiding voor het gedrag van kinderen worden genoteerd bij kinderen van wie de ouders een conflictrijk huwelijk hadden. Amato, Loomis en Booth (1995) stelden eerder een gelijkaardig interactie-effect vast voor het welbevinden van kinderen.

4.7 De sociaal-economische status van het gezin

Een ouderlijke scheiding wordt in verband gebracht met een daling van de financiële middelen in het gezin. Onderzoek toont aan dat vooral gescheiden vrouwen in hun koopkracht getroffen worden (Bouman, 2004). Voor een meer gedetailleerd overzicht van de impact van een ouderlijke scheiding op de sociaal-economische status van de ex-partners en kinderen verwijzen we naar hoofdstuk 10. Tevens wordt gesuggereerd dat er een samenhang bestaat tussen de sociaal-economische status van het gezin en gedragsproblemen bij kinderen. Vercaigne et al. (2000) vinden in hun onderzoek bij Brusselse jongeren voor 7 van de 11 delicten significante verschillen naargelang de sociaal-economische status van de jongeren. Farrington (1995) stelt in dit verband dat armoede binnen het gezin (dit is een laag inkomen, een uitgebreide familie en slechte huisvesting) op de leeftijd van 8 tot 10 jaar een belangrijke voorspeller is voor het stellen van afwijkend gedrag op latere leeftijd. Een verklaring wordt o.a. gezocht in het feit dat jongeren uit lagere sociale milieus zich bewust zijn van hun lagere sociale status en dit vertalen in meer baldadig gedrag (De Groof & Smits, 2006).

Hier is dan de vraag relevant: *‘Op welke wijze grijpt de sociaal-economische status van het gezin in op de impact die een ouderlijke scheiding heeft op gedragsproblemen bij kinderen?’* In hun onderzoek vinden Simons et al. (1999) noch bij jongens noch bij meisjes een significante invloed van het inkomen op gedragsproblemen bij kinderen. De toevoeging van inkomen aan het onderzoeksmodel verandert tevens weinig (in het geval van jongens) en niets in het geval van meisjes aan de invloed van een ouderlijke scheiding op de gedragsproblemen bij de kinderen. Demuth et al. (2004) controleren eveneens voor het inkomen van het gezin en komen tot gelijkaardige bevindingen. Morisson en Cherlin (1995) stellen anderzijds vast dat een deel van de invloed van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen verklaard kan worden door een afname in de levensstandaard van kinderen. McMunn et al. (2001) vinden dat de sociaal-economische status van het gezin de invloed van ‘alleenstaande moeder’ op het welbevinden van kinderen doet verdwijnen. Wolfinger (1998) vindt dat de sociaal-economische status van kinderen een deel van de relatie tussen een ouderlijke scheiding en rookgedrag verklaart. Voor problematisch alcoholgebruik was dit niet het geval. Fischer (2004) vindt dat verschillende sociaal-economische gezinsindicatoren samen zorgen voor een beperkte afname van de invloed van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen.

Er kan echter verwacht worden dat het betalen van een financiële bijdrage door de niet-inwonende ouder een belangrijke compensatie vormt voor de gedaalde levensstandaard van scheidingskinderen. Dat het betalen van een financiële bijdrage van de niet-inwonende vader ook een gunstige invloed heeft op het gedrag van kinderen blijkt uit onderzoek van Amato en Gilbreth (1999). Deze onderzoekers stellen in een meta-analyse van 8 onderzoeken vast dat het betalen van een financiële bijdrage door de niet-inwonende vader gepaard gaat met minder gedragsproblemen bij kinderen.

De financiële achteruitgang van éénoudergezinnen vertaalt zich ook in de huisvesting van de betrokken gezinsleden. Onderzoek toont aan dat alleenstaande moeders (Lodewijckx, 2005) en hun kinderen (Lodewijckx, 2005) in Vlaanderen in sterkere mate in een stedelijke omgeving zijn terug te vinden. Lodewijckx (2005) ziet twee verklaringen. Enerzijds maakt een stedelijke omgeving het, omwille van een geringere sociale controle, mogelijk dat echtscheidingen makkelijker plaatsvinden. Anderzijds is het mogelijk dat personen die geen klassiek huishouden vormen eerder naar een stedelijke omgeving verhuizen omwille van sociale, financiële en praktische redenen.

South et al. (1998) vinden in een longitudinaal Amerikaans onderzoek dat een ouderlijke scheiding de kans verhoogt dat kinderen uit hun buurt verhuizen. Eigen aan de verhuisbeweging van kinderen van gescheiden ouders is dat ze in vergelijking met kinderen uit twee-

oudergezinnen naar significant armere buurten verhuizen. Deze bevindingen sluiten aan bij de resultaten uit het onderzoek van Hoffmann (2002).

De samenhang tussen verstedelijkte en verpauperde buurtkenmerken en gedragsproblemen bij jongeren (al dan niet uit éénoudergezinnen) wordt verklaard door een zwakkere informele sociale controle, een gebrekkig aanbod aan motiverende sociale bindingen (zie de theorie van sociale bindingen in dit hoofdstuk; zie ook hoofdstuk 1), het bestaan van meer gelegenheden om delinquent gedrag te stellen, het vaker voorkomen van jeugdsubculturen die ook effectief probleemgedrag stellen en een schrijnend contrast tussen rijk en arm (Walgrave, 1996).

4.8 De sociale en maatschappelijke context

Uit onderzoek is geweten dat kenmerken van de buurt, de school en de vrienden van invloed zijn op het voorkomen van gedragsproblemen bij kinderen. Voor kinderen gaat de scheiding van hun ouders vaak gepaard met een verandering in de (sociale) omgeving waarin ze vertoeven (buurt, school en vrienden). Er wordt van uitgegaan dat een opeenstapeling van negatieve veranderingen ten gevolge van een ouderlijke scheiding, zoals terechtkomen in minder kwaliteitsvol onderwijs of het verhuizen naar een verarmde buurt, risico's inhoudt voor kinderen (Amato, 2000). Er is echter weinig geweten op welke wijze (veranderingen in) deze sociale contexten de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen intermediairen.

Uit een Amerikaans multilevel onderzoek van Hoffmann (2002) blijkt dat zowel individuele kenmerken (o.a. de gezinsstructuur) als omgevingskenmerken (het percentage werkloze mannen) een impact hebben op het druggebruik bij jongeren. Uit dit onderzoek blijkt echter dat jongeren die in een éénoudergezin of stiefgezin verblijven, een verhoogd risico op druggebruik hebben, onafhankelijk van de omgevingskenmerken. In het Amerikaanse multilevel onderzoek van Anderson (2002) wordt bij 13- tot 15-jarigen de impact onderzocht van individuele kenmerken en schoolkenmerken op het plegen van statusdelicten, eigendomsdelicten, en persoonsdelicten. De resultaten van dit onderzoek tonen dat jongeren uit éénoudergezinnen een groter risico lopen voor het plegen van deze verschillende delictvormen. Op schoolniveau blijkt dat jongeren die school lopen in scholen met een groot aandeel aan jongeren uit éénoudergezinnen minder geneigd zijn om eigendomsdelicten te plegen en meer geneigd zijn om persoonsdelicten te plegen.

Ook de ruimere maatschappelijke context mag niet worden genegeerd. Het valt vooreerst niet uit te sluiten dat (echt)scheidingen en gedragsproblemen bij kinderen beïnvloed worden door gemeenschappelijke maatschappelijke factoren zoals stress, onzekerheid of discriminatie. De

maatschappelijke reactie op echtscheiding vormt eveneens een belangrijke nuance omdat ze niet enkel de gezinsvorm met de vinger wijst maar ook de maatschappij voor haar verantwoordelijkheid plaats. Colpin, Verhaeghe et al. (2001) wijzen in dit verband op misvattingen die over éénoudergezinnen bestaan en vooroordelen die éénoudergezinnen ervaren. De maatschappij – waar tweeoudergezinnen nog steeds de norm zijn – kan daardoor het leven van éénoudergezinnen soms moeilijker maken. De maatschappelijke reactie van vooroordelen, misvattingen of roddels heeft bij sommige ouders een weerslag op hun handelen en kan uiteindelijk ook negatieve gevolgen hebben voor (de opvoeding van) kinderen (Kúti, Colpin et al., 2004).

4.9 De tijd verstreken sinds de scheiding

Diverse onderzoekers stellen dat een ouderlijke scheiding zijn invloed op het welbevinden van kinderen ook laat gelden op langere termijn (Dölle, 1994; Wallerstein & Lewis, 1997). In latere volwassen jaren blijven kinderen van wie de ouders scheidden, aanpassingsproblemen vertonen (Cherlin et al., 1998). Andere onderzoekers laten een optimistischer geluid horen en wijzen erop dat de meerderheid van de kinderen op langere termijn geen ernstige of aanhoudende problemen blijven ondervinden van een ouderlijke scheiding (Hetherington et al., 1995).

Dronkers (1996) vergelijkt het welzijn (gemeten via druggebruik, ziekte, ervaringen van geweld en misdaad, psychisch welzijn en suïcide) van Nederlandse middelbare scholieren uit recent ontstane moedergezinnen (minder dan 3 jaar) en lang bestaande moedergezinnen. Na controle voor achtergrondkenmerken bleken er geen significante verschillen inzake de 5 gehanteerde welzijnsindicatoren te bestaan tussen kinderen van recent ontstane moedergezinnen zonder ouderlijke ruzie en kinderen van lang bestaande moedergezinnen zonder ouderlijke ruzie. Een vergelijking van recent en reeds langer ontstane moedergezinnen met ouderlijke ruzie toonde enkel een significant verschil voor druggebruik. Leerlingen met reeds lang geleden gescheiden en ruziënde ouders gebruiken minder drugs dan recent gescheiden ruziënde ouders.

Amato en Keith (1991) komen tot de vaststelling dat kinderen van wie de ouders 2 jaar of minder gescheiden zijn meer gedragsproblemen vertonen dan kinderen van wie de ouders langer dan 2 jaar gescheiden zijn. Deze bevinding suggereert dat gedragsproblemen bij kinderen afnemen naarmate de scheiding van de ouders langer geleden is. Gezien voor andere aspecten van het welbevinden van kinderen de 'tijd verstreken sinds de scheiding' geen rol van betekenis speelt, waarschuwen de onderzoekers dat geen al te vergaande conclusies mogen worden getrokken.

4.10 Hertrouw en het aantal familiale transities

Ontwikkelingscriminologisch onderzoek laat veronderstellen dat de blootstelling aan één risicofactor (bijvoorbeeld een ouderlijke scheiding) niet noodzakelijk aanleiding geeft tot afwijkend gedrag bij kinderen maar dat de combinatie van en de interactie tussen factoren een rol speelt (Van der Heiden & Bol, 2000). Vanuit een meervoudig risicomodel valt te verwachten dat kinderen meer in hun welbevinden worden getroffen bij een opeenstapeling of een cumulatie van negatieve levenservaringen (Van den Bergh & Van Ranst, 1997).

Ter verklaring van de invloed van *hertrouw* op gedragsproblemen bij kinderen worden verschillende argumenten aangehaald (Free, 1991). Omwille van de aanpassing aan en de aanvaarding van een bijkomende familiale transitie wordt enerzijds verwacht dat kinderen die een hertrouw van een ouder meemaken meer aanpassingsproblemen hebben dan kinderen uit een éénoudergezin of klassiek tweeoudergezin. Een nieuw, mogelijk niet welgekomen gezinslid, kan een bijkomende bron van stress en conflicten betekenen voor het gezin. Hertrouw ondermijnt ook de hoop bij kinderen dat hun gescheiden ouders opnieuw met elkaar huwen. Anderzijds wordt erop gewezen dat hertrouw van de inwonende ouder het gezinsinkomen verhoogt en een bijkomende bron van supervisie en steun is voor kinderen.

Onderzoekresultaten wijzen erop dat hertrouw eerder een risicofactor is dan een beschermende factor. Peterson en Zill (1986) vinden dat meisjes meer antisociaal gedrag stellen indien de moeder hertrouwt. Jongens bleken het daarentegen beter te doen bij hertrouwde moeders dan bij moeders die niet hertrouwden. Flewelling en Bauman (1990) stellen een positieve samenhang vast tussen kinderen die bij een stiefouder leven en het gebruik van alcohol en marihuana. Needle et al. (1990) stellen voor meisjes in stiefgezinnen een groter gebruik van drugs vast vergeleken bij meisjes zonder stiefouder. Voor jongens werd geen verschil vastgesteld. Wolfinger (1998) vindt dat een ouderlijke scheiding de kans verhoogt dat hun kinderen roken en in het geval van jongens problematisch alcohol gebruiken. Hertrouwen doet de invloed van een ouderlijke scheiding op problematisch alcoholmisbruik bij jongens teniet, maar bleek geen invloed te hebben op het rookgedrag van kinderen. Fergusson et al. (1992) stellen vast dat bij toename van het aantal familiale veranderingen het risico op gedragsproblemen toeneemt. Pagani et al. (1998) komen op basis van hun longitudinaal onderzoek bij jongens tot gelijkaardige bevindingen. Jongens, die een hertrouw van een ouder meemaken, hebben een groter risico op het stellen van delinquent gedrag dan jongens uit tweeoudergezinnen. Dronkers (1996) vindt in zijn reeds aangehaalde onderzoek bij Nederlandse scholieren geen significante verschillen in de welzijnsindicatoren van kinderen van reeds lang bestaande stiefgezinnen en reeds lang bestaande moedergezinnen.

Uit de meta-analyse van Wells en Rankin (1991) komt een verdeelde conclusie naar voor. Er wordt melding gemaakt van 7 onderzoeken die gedragsproblemen bij kinderen uit éénoudergezinnen en stiefgezinnen vergelijken. Vier onderzoeken vinden een verschil in delictniveau waarbij twee onderzoeken vinden dat kinderen in nieuwsamengestelde gezinnen meer probleemgedrag stellen dan in éénoudergezinnen terwijl twee andere onderzoeken vinden dat kinderen in éénoudergezinnen meer delicten plegen dan kinderen in nieuwsamengestelde gezinnen. Amato en Keith (1991) vergeleken in hun meta-analyse het gedrag van kinderen in tweoudergezinnen, in éénoudergezinnen en in stiefgezinnen. Ze komen tot de bevinding dat kinderen in stiefgezinnen meer gedragsproblemen vertonen vergeleken met kinderen in tweoudergezinnen. Het gedrag van kinderen was ook minder goed in stiefgezinnen dan in éénoudergezinnen.

Willets et al. (2004) onderzochten het delinquent gedrag, het drugsmisbruik en de gedragsproblemen bij 12- tot 17-jarigen uit nieuwsamengestelde gezinnen. Ten eerste bleek er geen verschil te bestaan in het stellen van afwijkend gedrag, het drugsmisbruik en gedragsproblemen bij kinderen naar type stiefgezin (hertrouw van de moeder versus gescheiden moeder woont samen met een nieuwe partner). Voorts bleken ouderlijke betrokkenheid en opvoedingsstijl belangrijke voorspellers van probleemgedrag in deze stiefgezinnen terwijl het type stiefgezin geen verklaring leverde voor de verschillende bestudeerde gedragsaspecten van jongeren. Het regelmatig ondernemen van activiteiten met het gezin zorgde voor minder delinquent gedrag, drugsmisbruik en gedragsproblemen bij kinderen uit stiefgezinnen. Een positieve relatie met de moeder levert minder delinquent gedrag terwijl meer opvolging en steun door de moeder gepaard gaat met minder gedragsproblemen. Een positieve relatie met de stiefvader zorgt voor minder drugsmisbruik en gedragsproblemen.

5. METHODOLOGISCHE KANTTEKENINGEN

De resultaten die hierboven werden uiteengezet zijn gebaseerd op onderzoeken die verschillen vertonen op een aantal vlakken zoals: de steekproefomvang, het onderzoeksdesign (cross-sectioneel en longitudinaal), de representativiteit, de aanwezigheid van beïnvloedende factoren en de wijze waarop gedragsproblemen bij kinderen worden gemeten. Een relevante vraag luidt dan: *'kan het gebrek aan eenduidigheid in de onderzoeksresultaten mede worden verklaard door de methodologische variatie die de onderzoeksliteratuur kenmerkt?'* Onder methodologische variatie verstaan we verschillen tussen onderzoeken in wat wordt onderzocht, wie wordt onderzocht en op welke wijze het onderzoek precies wordt verricht.

Verskillende wetenschappelijke disciplines (gezinssociologie, criminologie, psychiatrie, ontwikkelingspsychologie) houden zich bezig met de impact van een ouderlijke scheiding op

gedragsproblemen bij kinderen. Oorspronkelijk werd voornamelijk onderzoek verricht vanuit een medisch-psychiatrische onderzoekscontext die zich liet kenmerken door niet-representatieve steekproeven. Naarmate echtscheiding in de loop van de 20ste eeuw een belangrijk demografisch fenomeen werd, ging men ook onderzoek verrichten op basis van grotere, meer representatieve, steekproeven. Demo et al. (1988) merken op dat de resultaten op basis van klinische populaties in dezelfde richting wijzen als de bevindingen die uit latere, meer representatieve, steekproeven komen. Wells en Rankin (1991) stellen in een meta-analyse vast dat medisch-psychiatrische onderzoeken een sterkere samenhang vinden tussen éénoudergezinnen en gedragsproblemen bij kinderen dan onderzoek vanuit andere disciplines. Tevens blijkt uit deze analyse de laagste samenhang van een ouderlijke scheiding met gedragsproblemen bij kinderen in onderzoeken met de grootste steekproefomvang. Ook de standaardfout ligt lager in onderzoeken met een grotere steekproefomvang hetgeen wijst op meer consistente bevindingen tussen de studies.

Een andere bron van methodologische variatie zit in de operationalisering van concepten (Wells & Rankin, 1986). We gaan hier enkel in op de meetvariatie van het begrip 'ouderlijke scheiding' en het begrip 'gedragsproblemen bij kinderen'. Wat het begrip ouderlijke scheiding betreft roept een vergelijking van de gedragsproblemen bij kinderen in éénoudergezinnen en tweeoudergezinnen bijvoorbeeld vragen op omdat de groep van éénoudergezinnen grofweg bestaat uit nooit-gehuwde, gescheiden en verweduwde personen. In de criminologische en ontwikkelingspsychologische literatuur bestaat de overtuiging dat de echtscheiding van een ouder meer schade berokkent aan kinderen dan de dood van een ouder gezien echtscheiding gepaard gaat met meer conflicten, vijandigheid en wrevel. Deze bevinding wordt voor gedragsproblemen gesteund door de meta-analyses van Amato en Keith (1991) en Wells en Rankin (1991).

Externaliserende problemen bij kinderen worden, zoals hierboven is gebleken, bestudeerd aan de hand van verschillende soorten van gedragsproblemen. Onderzoekers die de samenhang tussen een ouderlijke scheiding en verschillende soorten van gedragsproblemen onderzochten, stellen vast dat bepaalde gedragsproblemen bij kinderen vaker voorkomen in éénoudergezinnen dan in intacte gezinnen terwijl dit voor andere gedragsproblemen niet het geval is (Free, 1991; Hanson, 1999). Het is daarom raadzaam om niet uit te gaan van de vraag: *'Vertonen kinderen uit éénoudergezinnen meer gedragsproblemen?'* maar wel van de vraag *'Welke gedragsproblemen bij kinderen worden beïnvloed door het opgroeien in een éénoudergezin?'* (Wells & Rankin, 1986)

Bovendien laten sommige onderzoekers de jongere zelf een afweging maken van zijn gedrag terwijl anderen een beroep doen op derden (bijvoorbeeld ouder, leerkracht, onderzoeker) of

secundaire bronnen (bijvoorbeeld officiële criminaliteitscijfers) gebruiken. Dat de informatiebron het verschil kan maken in de bekomen onderzoeksresultaten blijkt bijvoorbeeld uit het onderzoek van Gerard en Buehler (1999) die vinden dat het slechter gesteld is met het gedrag van jongeren in éénoudergezinnen dan in tweeoudergezinnen, althans indien de jongere zelf een inschatting maakt van zijn gedrag. Wanneer de leerkracht als informatiebron wordt gehanteerd, bleek geen significante invloed van de gezinsstructuur op het probleemgedrag van jongeren. Deze bevinding ligt in lijn met de vaststelling van Amato en Keith (1991) dat ouders en leerkrachten de neiging hebben om de (gedrags)problemen van kinderen te onderschatten.

Wells en Rankin (1991) stellen bovendien vast dat de invloed van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen significant hoger is in onderzoek waar met steekproeven van officiële criminaliteitscijfers wordt gewerkt. Volgens de onderzoekers is dit te wijten aan een zwak en niet-representatief steekproefdesign dat doorgaans in dergelijke onderzoeken wordt gebruikt. De onderzoekers besluiten dat behoedzaam moet worden omgesprongen met onderzoeksresultaten gebaseerd op steekproeven van officiële criminaliteitscijfers.

Een andere bron van methodologische variatie is het aantal en de aard van de beïnvloedende factoren dat onder controle wordt gehouden. Naast de gezinsstructuur grijpen verschillende factoren rechtstreeks of onrechtstreeks in op gedragsproblemen bij kinderen. Onderzoek toont aan dat naarmate meer relevante factoren onder controle worden gehouden de invloed van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen afneemt en zelfs volledig verdwijnt (Gerard & Buehler, 1999; Simons, 1999).

Demo et al. (1988) onderstrepen ten slotte het belang van een longitudinaal onderzoeksdesign. Gedragsproblemen die kinderen na de echtscheiding van hun ouders ervaren kunnen immers reeds voorafgaand aan de scheiding aanwezig zijn. De oorzaak van de gedragsproblemen wordt dan gezocht in factoren die aan de scheiding voorafgaan zoals ouderlijke conflicten, de sociaal-economische status van het gezin of vertroebelde relaties binnen het gezin.

6. BESLUIT

In dit hoofdstuk werd een literatuuroverzicht gemaakt van de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij kinderen. Er werd evidentie gevonden voor de stelling dat kinderen die een scheiding van de ouders meemaakten meer gedragsproblemen stellen dan kinderen die in tweeoudergezinnen verblijven. Die impact bleek te gelden voor gedragsproblemen van verschillende aard. Dit betekent echter niet dat de onderzoeksliteratuur eenduidig is over de impact die een ouderlijke scheiding heeft op gedragsproblemen bij kinderen. De rol van intermediaire factoren leidt evenmin tot eenduidige conclusies. Uit sommige onderzoeken

blijken jongens en jongere kinderen bijvoorbeeld een grotere impact te ondervinden van een ouderlijke scheiding. Andere onderzoeken vinden geen verschillende invloed van een ouderlijke scheiding naargelang geslacht of leeftijd. Ouderlijke betrokkenheid en steun van anderen (ouders, broers, zussen, vrienden) blijken belangrijke beschermende factoren in de impact van een ouderlijke scheiding op gedragsproblemen bij de kinderen. Dit betekent dat steun en ouderlijke betrokkenheid belangrijk zijn voor kinderen om met een ouderlijke scheiding om te gaan. Uit verschillende onderzoeken komt tevens naar voor dat ouderlijke conflicten zorgen voor meer gedragsproblemen bij kinderen. Sommigen vinden zelfs dat ouderlijke conflicten een grotere impact hebben dan een ouderlijke scheiding. Anderen vinden dat een ouderlijke scheiding een impact blijft uitoefenen op gedragsproblemen bij kinderen na controle voor ouderlijke conflicten.

Een belangrijk probleem is echter dat niet steeds duidelijk is in welke mate gedragsproblemen bij kinderen zich reeds voorafgaand aan de scheiding manifesteerden. Deze vaststelling wijst op het belang van een longitudinaal onderzoeksdesign. Ruimer kan, doorheen gans de onderzoeksliteratuur van gedragsproblemen bij kinderen en jongeren, gesteld worden dat het niet steeds duidelijk is in welke mate een gebrek aan eenduidigheid in de bevindingen te wijten is aan variaties in de gebruikte methode.

LITERATUUR

- Allison, P.D. & F.F. Furstenberg (1989), How marital dissolution affects children: Variations by age and sex. *Developmental Psychology*, 25, pp.540-549.
- Amato, P.R. & B. Keith (1991), Parental divorce and the well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, pp.26-46.
- Amato, P.R. & B. Keith (1991), Separation from a parent during childhood and adult socioeconomic attainment. *Social Forces*, 70, pp.187-206.
- Amato, P.R., L.S. Loomis & A. Booth (1995), Parental divorce, marital conflict and offspring well-being during early adulthood. *Social Forces*, 73, pp.895-915.
- Amato, P.R. & J.G. Gilbreth (1999), Nonresident fathers and children's well-being: a meta-analysis. *Journal of marriage and the family*, 61, pp.557-573.
- Amato, P.R. (2000), The consequences of divorce for adults and Children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, pp.1269-1287.
- Amato, P.R. (2001), Children of Divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, pp.355-370.
- Anderson, A.L. (2002), Individual and contextual influences on delinquency: the role of the single-parent family. *Journal of Criminal Justice*, 30, pp.575-587.
- Bernardini, S.C. & J.M. Jenkins (2002), *An overview of the Risks and Protectors for Children of Separation and Divorce*, Background Paper. Canada: Department of Justice.
- Block, J.H., J. Block & P.F. Gjerde (1986), The personality of children prior to divorce: a prospective study. *Child Development*, 57, pp.827-840.
- Bouman, A. (2004), Financiële gevolgen van echtscheiding op lange termijn. *Bevolkingstrends*. Centraal Bureau voor de statistiek, pp.85-89.
- Canino, G.J., H.R. Bird, M. Rubio-Stipec, M.A. Milagros Bravo & M. Alegria (1990), Children of parents with psychiatric disorder in the community. *Journal of the American Academy of Child Adolescence Psychiatry*, 29, pp.398-406.
- Carlson, M.J. (2006), Family structure, father involvement, and adolescent behavioral outcomes. *Journal of Marriage and Family*, 68, pp.137-154.
- Carlson, M.J. & M.E. Corcoran (2001), Family structure and children's behavioural and cognitive outcomes. *Journal of Marriage and the Family*, 63, pp.779-792.
- Cernkovich, S.A. & P.C. Giordano (1987), Family Relationships and Delinquency. *Criminology*, 25, pp.295-321.
- Coughlin, C. & S. Vuchinich (1996), Family Experience in preadolescence and the development of male delinquency. *Journal of Marriage and the Family*, 58, pp.491-501.
- Cherlin, A.J., F.F. Furstenberg, P.L. Chase-Landsdale, K.E. Kiernan, P.K. Robins, D.R. Morrison & J.O. Teitler (1991), Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science*, 252, pp.1386-1389.
- Cherlin, A.J., P.L. Chase-Landsdale & C. McRae (1998), Effects of parental divorce on mental health throughout the life course. *American Sociological Review*, 63, pp.239-249.
- Clarke-Stewart, K.A. & Bailey, B.L. (1989), Adjusting to divorce: Why do men have it easier? *Journal of Divorce*, 13, pp.75-94.
- Clarke-Stewart, K.A., D.L. Vandell, K. McCartney, M.T. Owen & C. Booth (2000), Effects of Parental Separation and Divorce on Very Young Children. *Journal of Family Psychology*, 14, pp.304-326.
- Cleveland, H.H., R.P. Wiebe, E. van den Oord & D.C. Rowe (2000), Behavior problems among children from different family structures: the influence of genetic self-selection. *Child Development*, 71, pp.733-751.

- Colpin, H., J.P. Verhaeghe, L. Vandemeulebroecke, P. Ghesquière, K. Janssen, V. Amerlinckx, E. Cocquyt & H. De Vos (2001), *Nieuwe gezinsvormen en onderwijsparticipatie in Vlaanderen, Tussentijds rapport (OBPWO 99.07)*. K.U.Leuven, Leuvens onderzoeksinstituut voor de Gezinsopvoeding en Opvoedingsproblemen & UGent, Vakgroep Onderwijskunde.
- Crowder, K. & J. Teachman (2004), Do residential conditions explain the relationship between living arrangements and adolescent behaviour? *Journal of Marriage and the Family*, 66, pp.721-738.
- De Groof, S. & W. Smits (2006), Antisociaal gedrag bij jongeren onder de loep genomen. In: C. Eliaerts (red.), *Ernstige jeugd delinquentie: mythe of realiteit?* Brussel: VUB press.
- Demo, D.H. & A.C. Acock (1988), The impact of divorce on children. *Journal of Marriage and the Family*, 50, pp.619-648.
- Demo, D.H. & A.C. Acock (1996), Family structure, family process, and adolescent well-being. *Journal of research on adolescence*, 6, pp.457-488.
- Demuth, S. & S. Brown (2004), Family structure, family processes, and adolescent delinquency: the significance of parental absence versus parental gender. *Journal of research in crime and delinquency*, 41, pp.58-81.
- Denton, R. & C. Kampfe (1994), The relationship between family variables and adolescent substance abuse: a literature review. *Adolescence*, 114, pp.475-495.
- Diekstra, R., N. Garnefski, P. de Heus, R. de Zwart, B. van Praag & M. Warnaar (1991), *Scholierenonderzoek 1990, gedrag en gezondheid van scholieren uit het voortgezet onderwijs*. Leiden: Vakgroep Klinische- en gezondheidspsychologie.
- Doherty, W.J. & R.H. Needle (1991), Psychological adjustment and substance use among adolescents before and after a parental divorce. *Child Development*, 62, pp.328-337.
- Dölle, S. (1994), *Opgroeiën in een eenouder- of stiefgezin*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Dornbusch, S.M., J.M. Carlsmith, S.J. Bushwall, P.L. Ritter, H. Leiderman, A.H. Hastorf & R.T. Gross (1985), Single parents, extended households, and the control of adolescents. *Child Development*, 56, pp.326-341.
- Dronkers, J. (1996), Het effect van ouderlijke ruzie en echtscheiding op het welzijn van middelbare scholieren. *Comenius*, 16, pp.131-147.
- Dronkers, J. (1997), Het effect van contact met de vader na echtscheiding. *Recht der werkelijkheid*, 11, pp.119-137.
- Dreman, S. & H.R. Eliav (1997), The relation of divorced mothers' perceptions of family cohesion and adaptability to behaviour problems in children. *Journal of Marriage and the Family*, 59, pp.324-331.
- Emery, R.E., M. Waldron, K.M. Kitzmann & J. Aaron (1999), Delinquent behaviour, future divorce or nonmarital childrearing, and externalizing behaviour among offspring: a 14 year prospective study. *Journal of family psychology*, 13, pp.568-579.
- Farrington, D.P. (1995), The development of offending and antisocial behaviour from childhood: key findings from the Cambridge Study in Delinquent Development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36, pp.929-964.
- Fergusson, D.M., L.J. Horwood & M.T. Lynskey (1992), Family change, parental discord and early offending. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 33, pp.1059-1075.
- Fergusson, D.M., M.E. Dimond & L.J. Horwood (1986), Childhood family placement history and behaviour problems in 6-year old children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 27, pp.213-226.
- Fischer, T. (2004), *Parental divorce, conflict, and Resources, The effects on children's behaviour problems, socioeconomic attainment, and transitions in the demographic career*. ICS dissertation Nijmegen.
- Flewelling, R. & K. Bauman (1990), Family structure as a predictor of initial substance use and sexual intercourse in early adolescence. *Journal of Marriage and the Family*, 52, pp.171-181.
- Foxcroft, D.R. & G. Lowe (1991), Adolescent drinking behaviour and family socialization factors: a meta-analysis. *Journal of Adolescence*, 14, pp.255-273.
- Frick, P.J. & Y.K. Jackson (1993), Family functioning and Childhood antisocial behaviour: yet another reinterpretation.

- tation. *Journal of Clinical Child Psychology*, 22, pp.410-419.
- Free, M.D. (1991), Clarifying the relationship between broken home and juvenile delinquency: a critique of the current literature. *Deviant Behavior*, 12, pp.109-167.
- Fustenberg, F.F. & A.J. Cherlin (1991), *Divided Families. What happens to children when parents part*. Cambridge: University Press.
- Gerard, J.M. & C. Buehler (1999), Multiple risk factors in the family environment and youth problem behaviours. *Journal of Marriage and the Family*, 61, pp.343-361.
- Goedseels, E., N. Vettenburg & L. Walgrave (2000), Delinquentie. In: H. De Witte, J. Hooge & L. Walgrave (red.) *Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld. 12- tot 18-jarigen over hun leefwereld en toekomst*. Leuven: Universitaire Pers.
- Hanson, T.L. (1999) Does parental conflict explain why divorce is negatively associated with child welfare? *Social Forces*, 77, pp.1283-1316.
- Grezenko, N. & N. Pawliuk (1994), Risk and protective factors for disruptive behaviour disorders in children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 64, pp.534-544.
- Harrist, A.W. & R.C. Ainslie (1998), Marital discord and child behaviour problems, parent-child relationship quality and child interpersonal awareness as mediators. *Journal of Family Issues*, 19, pp.140-163.
- Hetherington, E.M. (1989), Coping with family transitions: winners, losers, and survivors. *Child Development*, 60, pp.1-14.
- Hetherington E.M. & M.M. Stanley-Hagan (1995), Parenting in divorced and remarried families. In: M.H. Bornstein (ed.), *Handbook of parenting*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hetherington, E.M., M. Bridges & G.M. Insabella (1998), What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children's adjustment. *American Psychologist*, 53, pp.167-184.
- Hirschi, T. (1969), *Causes of Delinquency*. Berkeley: University California Press.
- Hoffman, J.P. (1993), Exploring the direct and indirect family effects on adolescent drug use. *Journal of drug issues*, 23, pp.535-548.
- Hoffmann, J.P. (2002), The community context of family structure and adolescent drug use. *Journal of marriage and the family*, 64, pp.314-330.
- Hope, S., C. Power & B. Rodgers (1999), Does financial hardship account for elevated psychological distress in lone mothers? *Social Science & Medicine*, 49, pp.1637-1649.
- Isohanni, M., H. Oja, I. Moilanen & M. Koiranen (1994), Teenage alcohol drinking and non-standard family background. *Social Science Medicine*, 11, pp.1565-1574.
- Jenkins, J.M. & M.A. Smith (1993), A prospective study of behavioural disturbance in children who subsequently experience parental divorce: A research note. *Journal of Divorce and Remarriage*, 19, pp.143-160.
- Joshi, H., E.C. Cooksey, R.D. Wiggins, A. McCulloch, G. Verropoulou & L. Clarke (1999), Diverse Family living situations and child development: a multi-level analysis comparing longitudinal evidence from Britain and the United States. *International Journal of Law Policy and the Family*, 13, pp.292-314.
- Juby, H. & D. Farrington (2001), Disentangling the link between disrupted families and delinquency. *British Journal of Criminology*, 41, pp.22-40.
- Kempton, T., L. Armistead, M. Wierson & R. Forehand (1991), Presence of a sibling as a potential buffer following parental divorce: an examination of young adolescents. *Journal of Clinical Child Psychology*, 20, pp.434-438.
- Kúti, K., H. Colpin, A. De Munter & L. Vandemeulebroecke (2004), *Als je er alleen voor staat. Opvoeden binnen een éénoudergezin*. Tiel: Lannoo.
- Laub, J.H. & R.J. Sampson (1988), Unraveling families and delinquency: A reanalysis of the Glueck's Data. *Criminology*, 26, pp.355-380.
- Lodewijckx, E. (2005), *Alleenstaande ouders in het Vlaamse Gewest: gemeentelijke variaties in 1991 en*

2003. Brussel: www.cbgs.be.
- Lodewijckx, E. (2005), *Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest, een analyse op basis van Rijksregistergegevens*, Onderzoeksproject Scheiding. Brussel: CBGS, Werkdocument 7.
- Lombaert, G. (2005), *Risico- en protectieve factoren in verband met middelengebruik, Onderzoek bij 14 tot 18 jarige scholieren in de provincies West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen en Zeeland*. Dienst wetenschappelijk onderzoek, De Sleutel.
- McMunn, A.M., J.Y. Nazroo, M.G. Marmot, R. Boreham & R. Goodman (2001), Children's emotional and behavioural well-being and the family environment: findings from the Health Survey for England. *Social Science & Medicine*, 53, pp.423-440.
- Miller, P. (1997), Family structure, personality, drinking, smoking and illicit drug use: a study of UK teenagers. *Drug and Alcohol Dependence*, 45, pp.121-129.
- Morrison, D.R. & M.J. Coiro (1999), Parental conflict and marital disruption: Do children benefit when high-conflict marriages are dissolved? *Journal of Marriage and the Family*, 61, pp.626-637.
- Morrison, D.R. & A.J. Cherlin (1995), The divorce process and young children's well-being: a prospective analysis. *Journal of marriage and the family*, 57, pp.800-812.
- Mott, F.L., L.K. Jones, E.G. Menaghan (1997), Paternal absence and child behavior: does a child's gender make a difference? *Journal of Marriage and the Family*, 59, pp.103-118.
- Najman, J.M., B.C. Behrens, M. Andersen, W. Bor, M. O'Callaghan & G.M. Williams (1997), Impact of Family Type and family quality on child behavior problems: a longitudinal study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 36, pp.1357-1365.
- Nas, C & M. De Wolff (2000), Determinanten van probleemgedrag, de rol van thuis, vrienden, school, persoonskenmerken en morele competentie. In: H. De Frankrijker, H. Kuipers, H.J. Scholtens & R. Van der Veer (red.), *Gezin, morele opvoeding en antisociaal gedrag, Thema's uit de empirische, wijsgerige en historische pedagogiek*, Amsterdam: SWP.
- Needle, R.H., S. Su & W.J. Doherty (1990), Divorce, remarriage, and adolescent substance use: A prospective longitudinal study. *Journal of Marriage and the Family*, 52, pp.57-169.
- Osborne, C., S. McLanahan & J. Brooks-Gunn (2003), *Young children's behavioural problems in married and cohabiting families*. Center for Research on Child Wellbeing, Working Paper #03-09-FF.
- Pagani, L., R.E. Tremblay, F. Vitaro, M. Kerr & P. McDuff (1998), The impact of family transition on the development of delinquency in adolescent boys: A 9-year longitudinal study. *Journal of Child Psychology*, 39, pp.489-499.
- Pagani, L., B. Boulerice, R.E. Tremblay, F. Vitaro (1997), Behavioral development in children of divorce and remarriage. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, pp. 69-781.
- Peterson, J.L. & N. Zill (1986), Marital disruption, parent-child relationships, and behaviour problems in children. *Journal of Marriage and the Family*, 48, pp.295-307.
- Richel, A. & T.S. Langer (1985), Short-term and long-term effects of marital disruption on children. *American Journal of Community Psychology*, 13, pp.599-611.
- Rogers, K.N. (2004), A theoretical review of risk and protective factors related to post-divorce adjustment in young children. *Journal of Divorce and Remarriage*, 40, pp.135-147.
- Schmidtgal, K., A. King, J.J. Zarski & J.E. Cooper (2000), The effects of parental conflict on later child development. *Journal of Divorce and Remarriage*, 33, pp.149-157.
- Sim, H.O. & S. Vuchinich (1996), The declining effects of family stressors on antisocial behaviour from childhood to adolescence and early adulthood. *Journal of Family Issues*, 17, pp.408-427.
- Simons, R.L., K. Lin, L.C. Gordon, R.D. Conger & F.O. Lorenz (1999), Explaining the Higher incidence of adjustment problems among children of divorce compared with those in two-parent families. *Journal of Marriage and the Family*, 61, pp.1020-1033.
- Simons R.L., L.G. Simons & L.E. Wallace (2004), *Families, delinquency and crime, linking society's most basic*

- institution to antisocial behaviour*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.
- Sirvanli - Ozen, D. (2005), Impacts of Divorce on the Behavior and Adjustment Problems, Parenting Styles, and Attachment Styles of Children: Literature Review Including Turkish Studies. *Journal of Divorce and Remarriage*, 42, pp.127-151.
- Smits, W. (2004), *Maatschappelijke participatie van jongeren, bewegen in de sociale, vrijetijds- en culturele ruimte*. Brussel: Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, VUB.
- South, S.J., K.D. Crowder & K. Trent (1998), Children's residential mobility and neighbourhood environment following parental divorce and remarriage. *Social Forces*, 7, pp.667-693.
- Spruijt, E., H. Kormos, C. Burggraaf & A. Steenweg (2002), *Het verdeelde kind: Literatuuronderzoek Omgang na Scheiding*. Utrecht: Capaciteitsgroep Kinder- en Jeugdstudies.
- Teja, S. & A.L. Stolberg (1993), Peer support, divorce, and children's adjustment. *Journal of Divorce and Remarriage*, 20, pp.45-64
- Tschann, J.M., P. Kaiser, M.A. Chersney, A. Alkon & W.T. Boyce (1996), Resilience and Vulnerability among pre-school children: family functioning. *Journal of the American Academy of Child Adolescence and Psychiatry*, 35, pp.184-192.
- Van den Bergh, B. & N. Van Ranst (1997), Welzijn van het kind in het gezin: LISREL-analyse van objectieve en subjectieve factoren uit de directe gezinsomgeving. *Bevolking en Gezin*, 26, pp.43-74.
- Van De Water, G., N. Vettenburg & F. Glowacz (2004), *Weglopen: weg... van wat? Studie over het profiel en de ervaringen van weglopers in België*. Brussel: Maklu.
- Van Der Heiden, N. & M.W. Bol (2000), *Moeilijke jeugd: risico- en protectieve factoren en de ontwikkeling van delinquent gedrag in een groep risicjongeren*. Den Haag: Ministerie van Justitie, WODC, Onderzoek en beleid.
- Van Hoornis, P., F.T. Cullen, R.A. Mathers & C.C. Garner (1988), The impact of family structure and quality on delinquency: a comparative assessment of structural and functional factors. *Criminology*, 26, pp.235-261.
- Van Peer, C. (2003), Kinderen en echtscheiding. Verschillen in de perceptie van de opvoedingscontext tussen kinderen in éénoudergezinnen en kinderen in andere gezinnen. In: B. Van den Bergh, L. Ackaert & L. De Rycke (red.), *Tienertijd. Communicatie, opvoeding en welzijn in context: 10- tot 18-jarigen, ouders en leerkrachten bevraagd*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Van Peer, C. & B. Van den Bergh (2004), *Children in one-parent-families, Perception of their educational context against perception of children in other family types*. Brussel: CBGS, Werkdocument 6.
- Van Welzenis, I. (1996), Maatschappelijke kwetsbaarheid, zelfbeeld, toekomstperspectief en delinquentie, In L. Walgrave, L. (red.), *Confronterende Jongeren*. Leuven: Universitaire Pers.
- Vandewater, E.A. & J.E. Lansford (1998), Influences of family structure and parental conflict on children's well-being. *Family Relations*, 47, pp.323-330.
- Vercaigne, C., L. Walgrave, P. Mistiaen & C. Kesteloot (2000), *Verstedelijking, sociale uitsluiting van jongeren en straatcriminaliteit*. Leuven: K.U.Leuven, Onderzoeksgroep Jeugdcriminologie, Instituut voor Sociale en Economische Geografie.
- Vettenburg, N. (2006), Maatschappelijk kwetsbare jongeren op school. *Nova et Vetera*, 83, pp.3-28.
- Walgrave, L. & N. Vettenburg (1996), Een integratie van theorieën: maatschappelijke kwetsbaarheid, In L. Walgrave (red.), *Confronterende jongeren*, Leuven: Universitaire Pers.
- Wallerstein, J.S. & S. Blakeslee (1989), *Second chances: Men, women and children a decade after divorce*. New York: Ticknor & Fields.
- Wallerstein, J.S. & J. Lewis (1997), *The long-term impact of divorce on children: a first report from a 25-year study*. Paper presented at the Second World Congress of family law and the rights of children and youth, San Francisco, USA.
- Wasserstein S.B. & A.M. La Greca (1996), Can Peer support buffer against behavioral consequences of parental discord? *Journal of Clinical psychology*, 25, pp.177-182.

-
- Wells, L.E. & J.H. Rankin (1986), The broken home model of delinquency: analytic issues. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 23, pp.68-93.
- Wells, L.E. & J.H. Rankin (1988), Direct parental controls and delinquency. *Criminology*, 26, pp.263-285.
- Wells, L.E. & J.H. Rankin (1991), Families and delinquency: a meta analysis of the impact of broken homes. *Social Problems*, 38, pp.71-93.
- Whiteside, M.F. & B.J. Becker (2000), Parental factors and the young child's postdivorce adjustment: a meta-analysis with implications for parenting arrangements. *Journal of family psychology*, 14, pp.5-26.
- White, L. (1990), Determinants of divorce: A review of research in the eighties. *Journal of Marriage and the Family*. 52, pp.904-912.
- White, L. & J.G. Gilberth (2001), When children have two fathers: effects of relationships with stepfathers and noncustodial fathers on adolescents outcomes. *Journal of Marriage and the Family*, 63, pp.155-167.
- Willettts, M.C. & N.G. Maroules (2004), Does Remarriage Matter? The well-being of adolescents living with cohabiting versus remarried mothers. *Journal of Divorce and Remarriage*, 41, pp.115-133.
- Wolfinger, N.H. (1998), The effects of parental divorce on adult tobacco and alcohol consumption. *Journal of Health and Social Behavior*, 39, pp.254-269.

HOOFDSTUK 4: IMPACT OP HET SCHOOLS FUNCTIONEREN VAN KINDEREN

Kim Craeynest

1. INLEIDING

Dit hoofdstuk gaat dieper in op de impact van scheiding op het schools functioneren van kinderen. Een eerste paragraaf biedt een overzicht van de belangrijkste resultaten van Vlaams en internationaal onderzoek. Vervolgens worden enkele intermedierende factoren besproken die de impact van scheiding op het schools functioneren kunnen versterken of verzwakken (zie hoofdstuk 1, waar in een theoretisch model de verschillende intermedierende factoren schematisch worden weergegeven). In een volgende paragraaf wordt stilgestaan bij enkele methodologische kanttekeningen bij dit soort onderzoek. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting van de resultaten. ‘Schools functioneren’ in dit hoofdstuk omvat verschillende dimensies: het gaat in hoofdzaak om schoolresultaten (cijfers), maar eveneens om probleemgedrag op school, spijbelen,...

2. SCHEIDING EN HET FUNCTIONEREN OP SCHOOL

Uit internationale onderzoeksliteratuur blijkt dat, in vergelijking met kinderen uit tweeoudergezinnen, kinderen uit éénoudergezinnen of nieuwsamengestelde gezinnen – die dus vaak een ouderlijke scheiding hebben meegemaakt – minder goede schoolresultaten behalen (bv. Amato, 2005; Amato & Keith, 1991; Aquilino, 1996; Borgers et al. in: Dronkers, 1996; Ermisch & Francesconi, 2001; Fischer & de Graaf, 2001; Fischer, 2004a; Furstenberg & Cherlin in: Spruit et al., 2000; Hanson, 1999; Jonsson & Gahler, 1997; McLanahan & Sandefur, 1994; Ram & Hou, 2003; Rodgers & Pryor, 1998; Sanz de Galdeano & Vuri, 2004; Zill in: Colpin, 2001). Ze kunnen zich minder goed concentreren in de klas, dagdromen meer, en vertonen meer problematisch gedrag op school (Cox & Desforges in: Janssen et al., 2001; Zill in: Colpin, 2001). Kinderen uit gescheiden gezinnen voelen zich ook vaker verdrietig en ongelukkig op school (Cox & Desforges in: Janssen et al., 2001). Kinderen uit tweeoudergezinnen zijn minder afwezig op school (Featherstone in: Colpin et al., 2001; Ham, 2004; Hanson, 1999; McLanahan & Sandefur, 1994), komen minder vaak te laat (Featherstone in: Colpin et al., 2001), en krijgen minder negatieve en meer positieve beoordelingen van de leerkracht over

hun gedrag (Featherstone in: Colpin et al., 2001). In Vlaams onderzoek worden de meeste van bovenbeschreven resultaten bevestigd (Colpin, 2001; Groenez et al., 2003). Voor een meer uitgebreide beschrijving van de impact van scheiding op het gedrag van kinderen verwijzen we naar hoofdstuk 3 in dit document.

Voor sommige van de schoolproblemen worden verschillen vastgesteld naargelang kinderen na de ouderlijke scheiding in een éénoudergezin, dan wel een nieuwsamengesteld gezin wonen. Volgens Hanson (1999) bijvoorbeeld spijbelen kinderen die na een ouderlijke scheiding in een nieuwsamengesteld gezin terecht komen meer dan kinderen wier ouders na de scheiding alleenstaand blijven. In verschillende andere onderzoeken echter worden geen duidelijke verschillen gevonden tussen éénoudergezinnen en nieuwsamengestelde gezinnen (bv. Ham, 2004; Pong, 1997).

Op lange termijn blijken kinderen uit niet-traditioneel samengestelde gezinnen (éénoudergezinnen, nieuwsamengestelde gezinnen) meer kans te hebben om af te haken in het middelbaar onderwijs en zo minder kans te hebben om een diploma te behalen (Hetherington et al., 1998; Pong, 1997; Zill in: Colpin et al., 2001). Ze vatten ook minder vaak hogere studies aan (Beller & Chung, 1992; Hetherington, 1998; McLanahan & Sandefur, 1994; Pong, 1997; Zill in: Colpin et al., 2001). Archambault (2002) stelt in zijn Frans onderzoek vast dat de schoolloopbaan van kinderen die vóór hun meerderjarigheid een ouderlijke scheiding meemaken met gemiddeld 6 maanden tot 1 jaar wordt ingekort.

De negatieve veranderingen in schoolresultaten zouden de eerste jaren na transitie in het gezin heel normaal zijn. Twee tot 3 jaar na de ouderlijke scheiding stabiliseert de gezinssituatie en vinden de meeste kinderen een nieuw evenwicht, wat een positieve invloed heeft op de schoolresultaten. Sommige kinderen ervaren de periode van gewijzigde gezinssituatie(s) achteraf als leerrijk. Ze hebben meer inzicht gekregen in intermenselijke relaties en emoties en hebben meer realistische opvattingen over relaties, vriendschap en het leven (Dölle in: Colpin et al., 2001).

Niettemin blijkt uit meta-analyses dat deze verschillen relatief zijn. *'At the same time, however, practitioners should be aware that the average differences between children with divorced and continuously married parents are not large in absolute terms. These relatively small differences reflect the diversity of outcomes among children in both groups.'* (Amato, 2001: 366). Bovendien blijkt dat in recentere, methodologisch meer gesofisticeerde studies de verschillen kleiner zijn dan in studies die methodologisch minder sterk zijn uitgebouwd (Amato & Keith, 1991) (zie infra). Ook Zill (in Colpin, 2001) kwam op basis van een eerder overzicht van de onderzoeksliteratuur tot de conclusie dat leerlingen uit drie alternatieve gezinsvormen (moedergezinnen waarin de moeder feitelijk of wettelijk gescheiden is, moedergezinnen waarin de moeder nooit getrouwd is geweest, en moeder-stiefvadergezinnen) niet in grote mate of consistent verschillen in de mate waarin ze mindere schoolprestaties halen of meer probleemgedrag vertonen in vergelijking met leerlingen uit intacte tweeoudergezinnen, dit na controle van een aantal achtergrondfactoren.

Ook Vlaamse onderzoeksresultaten wijzen op de relativiteit van de impact van een ouderlijke scheiding op het schools functioneren van kinderen (Colpin et al., 2001). De verschillen en verbanden tussen echtscheiding en schools functioneren zijn weliswaar statistisch significant, maar niet zo groot. Tussen kinderen uit tweeoudergezinnen en niet-traditionele gezinnen worden kleine (doch hardnekkige) verschillen gevonden. Geluykens en Van Damme (2003) besluiten uit hun onderzoek dat er weinig tot geen effecten van echtscheiding op schoolresultaten merkbaar zijn. Zij stellen wel vast dat een echtscheiding vóór het begin van het secundair onderwijs meer negatieve effecten op schoolresultaten heeft dan een echtscheiding tijdens het secundair onderwijs. Dat de problemen op schools gebied bij kinderen uit niet-traditionele gezinnen gerelativeerd moeten worden, wordt bevestigd door Vandemeulebroecke et al. (2002) die vaststellen dat 70% tot 80% van de kinderen uit éénoudergezinnen in vergelijking met 90% van de kinderen in tweeoudergezinnen geen schoolse problemen van grote betekenis kennen.

3. (INTERMEDIËRENDE) FACTOREN: VARIABILITEIT IN DE IMPACT VAN EEN OUDERLIJKE SCHEIDING OP HET SCHOOLS FUNCTIONEREN

Colpin et al. (2001) vonden in de literatuur verschillende perspectieven om te verklaren dat kinderen uit niet-traditionele gezinnen het qua schoolprestaties minder goed doen. Verklaringen worden zowel gezocht in de invloed van het thuismilieu als in de invloed van het schoolmilieu. Hierbij wordt vaak gedacht in termen van risicofactoren en beschermende factoren, in beide milieus. Tot risicofactoren in het gezinsmilieu behoren de economische deprivatie van het gezin, het wegvallen van een vaderfiguur, de afwezigheid van een vader, de (gebrekkige) geboden ondersteuning en betrokkenheid van de ouders bij de school(loopbaan) van hun kin-

deren, de aanwezigheid van ouderlijk conflict in het gezin, invloed van de buurt waarin men woont en waarin de kinderen naar school gaan, etikettering door de omgeving en de ervaring van ingrijpende levensgebeurtenissen door de kinderen (Janssen et al., 2001). Janssen et al. (2001) verwijzen voor deze risicofactoren in het gezinsmilieu naar het theoretisch kader van Coleman (1988), waarin gesteld wordt dat elk gezin in drie soorten van kapitaal voorziet: financieel, menselijk en sociaal kapitaal. Deze verschillen naargelang de gezinsstructuur. Elk van deze soorten kapitaal kan door wijzigingen in de gezinsamenstelling van invloed zijn op de schoolresultaten, het schools functioneren en het gedrag van de kinderen. Veranderingen in het gezin kunnen leiden tot economische deprivatie, waardoor minder middelen beschikbaar zijn om educatieve hulpmiddelen te verwerven. Afwezigheid van een ouderfiguur betekent een geringere beschikbaarheid van menselijk kapitaal (cognitieve vaardigheden en educatieve prestaties) en dus ook meer kans op potentiële schoolproblemen. Omdat sociaal kapitaal (aandacht, emotionele ondersteuning) voor een deel afhangt van de fysieke aanwezigheid van volwassenen, hebben ook hier kinderen uit tweeoudergezinnen in theorie toegang tot hogere niveaus van sociaal kapitaal dan kinderen in andere gezinstypes.

Sun en Li (2001) stellen dat gezinnen ook in de pre-scheidingsfase gekenmerkt worden door een tekort aan financieel, cultureel, menselijk en sociaal kapitaal, ook na controle van demografische variabelen. Negatieve gevolgen van echtscheiding kunnen volgens hen dan ook grotendeels tot volledig voorspeld worden door verschillen in prestaties en investering vóór de scheiding plaatsvindt. Vanuit deze veronderstelling onderzoeken Fischer en de Graaf (2001) en Fischer (2004a) de mate waarin de impact van een ouderlijke scheiding op kinderen rechtstreeks leidt tot verminderde schoolprestaties (in de vorm van hoogst behaald diploma) dan wel of er sprake is van schijnverbanden door het bestaan van een selectie-effect. Met andere woorden stelt zich de vraag: *'In welke mate worden lagere schoolprestaties bij kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten verklaard door gezinskenmerken die al vóór de ouderlijke scheiding aanwezig waren?'*

Volgens Elder en Russel (1996) is de negatieve invloed van gezinsstructuur op de schoolprestaties bescheiden en wordt die in grote mate verklaard door gezins- en persoonskenmerken.

Fischer en de Graaf (2001) stellen daartegenover op basis van Nederlands onderzoek vast dat zelfs als rekening wordt gehouden met relevante gezinskenmerken, een ouderlijke scheiding aanzienlijke nadelige gevolgen heeft voor het behaalde opleidingsniveau van kinderen.

3.1 Kenmerken van het kind

3.1.1 Geslacht

Zowel in zijn meta-analyse van studies rond echtscheiding en schools functioneren vóór de jaren negentig als van tijdens de jaren negentig stelt Amato (2005) vast dat de (weliswaar beperkte) verschillen in schoolprestaties tussen kinderen uit tweeoudergezinnen en niet-traditionele gezinnen zowel gelden voor jongens als voor meisjes.

Uit Vlaams onderzoek (i.c. een analyse van de genderverschillen in schools presteren op basis van de TOR-gegevens¹⁷) bleek dat het effect van een stabiele gezinssituatie (hier opgevat als het samenwonen met vader én moeder) zowel voor jongens als voor meisjes significant positief is (Derks & Vermeersch, 2002). De gewijzigde gezinssituatie biedt volgens deze auteurs dus geen verklaring voor het differentieel presteren, omdat zowel jongens als meisjes in geval van een onstabiele gezinssituatie in ongeveer dezelfde mate nadelige gevolgen ondervinden op hun schoolprestaties.

Brutsaert (1993) bestudeerde de impact van scheiding op schoolbetrokkenheid (als één component van 'welbevinden van kinderen'). Hij stelde vast dat merkwaardig genoeg een ouderlijke scheiding alleen bij meisjes een lagere graad van schoolbetrokkenheid teweegbrengt. Dit specifieke resultaat houdt volgens Brutsaert mogelijk verband met het gegeven dat meisjes, binnen de schoolsituatie, gevoeliger zijn voor de mening van anderen en zich op deze wijze gemakkelijker geëtiketteerd zien als kind-van-gescheiden-ouders; dit zou zich onder meer uiten in een relatief geringe betrokkenheid met de school die ze bezoeken.

3.1.2 Leeftijd

De meest gangbare hypothese over een samenhang tussen de leeftijd waarop het kind een scheiding meemaakt en de gevolgen hiervan, stelt dat hoe jonger het kind is op het moment van de scheiding, hoe schadelijker de gevolgen zijn (ook naar schoolse prestaties) (Aquilino, 1996). Er zijn echter weinig sluitende gegevens die deze hypothese onderbouwen, er worden nogal tegenstrijdige resultaten gevonden.

Volgens Brits onderzoek (Ermisch & Francesconi, 2001) heeft het meemaken van het uiteenvallen van het gezin als het kind tussen 0 en 5 jaar is, de meest negatieve gevolgen, ook op schools vlak. Daartegenover wordt in ander Brits onderzoek (Cherlin in: Sanz de Galdeano et al., 2004), waarbij 7- tot 11-jarigen vergeleken werden met 11- tot 16-jarigen, geen verschil

¹⁷ Tempus Omnia Revelat: Onderzoeksgroep voor de studie van tijd, cultuur en samenleving. Vrije Universiteit Brussel.

waargenomen naargelang de leeftijd waarop een kind een scheiding meemaakt. Piketty komt in zijn Frans onderzoek tot dezelfde resultaten (Piketty in: Sanz de Galdeano et al., 2004). Ook bij 13- tot 17-jarigen, zo blijkt uit onderzoek van Sanz de Galdeano et al. (2004) dat er geen verschillen zijn in schoolse prestaties naargelang de leeftijd op het moment van de ouderlijke scheiding.

Recent Nederlands onderzoek (Fischer, 2004b) toont aan dat jongens en meisjes die tussen 11 en 15 jaar zijn op het moment dat hun ouders scheiden het grootste negatieve effect onder vinden met betrekking tot schoolsucces. Deze kinderen volgen bijna een jaar minder onderwijs dan kinderen waarvan de ouders gehuwd bleven totdat het kind tenminste 15 jaar was. In de periode rond een scheiding hebben kinderen vaak te maken met veel onzekerheid, veranderingen van omgeving en verminderde aandacht van de ouders. Fischer vond in haar onderzoek dat het voor kinderen vooral problematisch is als zo'n periode samenvalt met het moment dat zij de belangrijke overstap maken van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs. Echtscheidingen die na de 15de verjaardag van een kind plaatsvinden blijken volgens dit onderzoek geen betekenisvolle invloed te hebben op het uiteindelijke schoolsucces.

Amato (2001) vond in zijn meta-analyse dat de negatieve effecten van echtscheiding op schoolprestaties groter waren voor kinderen uit het lager onderwijs dan voor de kinderen en jongeren uit het secundair. Hij voegt daar echter meteen aan toe dat adolescenten met ernstige schoolse problemen, in tegenstelling tot jongere leerlingen, hun school mogelijk verlaten hebben, waardoor onderzoek (bij schoolgaande jongeren) tot bovenstaand verschil zou kunnen komen. Dergelijke studies zijn moeilijk te interpreteren omdat de leeftijd van de kinderen en jongeren vaak slaat op de leeftijd tijdens de bevraging, en niet op de leeftijd waarop ze een echtscheiding van hun ouders meemaken. Amato besluit dan ook dat de effecten van scheiding op schoolse prestaties gelden ongeacht de leeftijd van de kinderen op het moment van de bevraging. In een andere meta-analyse vindt Amato (1993) evenmin ondersteuning voor de hypothese dat er verschillen zouden zijn inzake schoolse prestaties naargelang de leeftijd waarop een kind een echtscheiding meemaakt.

3.2 Gezinskenmerken

3.2.1 De sociaal-economische status van het gezin

Het belang van de sociaal-economische status van het gezin in het verklaren van de effecten van scheiding op schools functioneren, wordt door verschillende studies bevestigd (Wadsby & Svedin, 1996). Zo blijkt dat financiële problemen vóór en na de scheiding naar voor worden geschoven (samen met de aanwezigheid van conflicten tussen ouders, zie infra) als belang-

rijkste oorzaken voor de verschillen in schoolresultaten, eerder zelfs dan de scheiding 'an sich' (Fischer, 2004a; Ram & Hou, 2003). Fischer en de Graaf (2001) stellen uit Nederlands onderzoek vast dat het effect van een ouderlijke scheiding daalt wanneer rekening wordt gehouden met de financiële 'resources' in het ouderlijke gezin. Economische deprivatie beïnvloedt het schools presteren van de kinderen doordat economische deprivatie tot een groter stressniveau van de moeder leidt, alsook tot ineffectief opvoedend handelen (Fischer, 2004a).

Ook McLanahan en Sandefur (1994) wijten een gedeelte van de verschillen in schoolprestaties tussen kinderen uit tweeoudergezinnen en niet-traditionele gezinnen (i.c. éénoudergezinnen) aan de verschillen in sociaal-economische situatie. Toch stellen zij dat verschillen in schoolprestaties blijven bestaan als voor het inkomen van de ouder(s) wordt gecontroleerd. Dit wijst erop dat de gezinsstructuur een onafhankelijke invloed blijft uitoefenen.

Rodgers en Pryor (1998) geven aan dat in de meerderheid van de Britse studies verschillen in schools presteren gedeeltelijk konden verklaard worden door de sociaal-economische factoren. Niettemin bleven bijvoorbeeld in de Britse 'National Child Development Study' (na controle voor sociaal-economische factoren) verschillen in scores voor wiskunde op 11-jarige leeftijd en voor wiskunde en leesvaardigheid op de leeftijd van 16 jaar significant verschillen tussen kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten en kinderen uit intacte gezinnen.

3.2.2 Het opvoedend handelen van ouders

In de onderzoeksliteratuur bestaat een stroming die meent dat de kenmerken van het opvoedend handelen van de ouders de impact van nieuwe gezinssituaties – veelal ten gevolge van een ouderlijke scheiding – op het schools functioneren van kinderen beïnvloeden. Vanuit een socialisatietheoretisch perspectief (zie ook hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3) wordt geopperd dat de kwaliteit van het opvoedend handelen van de ouders een grotere invloed heeft op het schools functioneren van de kinderen dan de sociaal-economische status. Bijvoorbeeld onderzoeksresultaten van Mulkey et al. (1992) bevestigen de hypothese dat het opvoedend handelen meer doorweegt op de schoolprestaties dan de sociaal-economische status van het gezin waarvan het kind deel uitmaakt. Ook uit onderzoek van Morris en Taylor en de Acosta (in: Vandemeulebroecke et al., 2002) blijkt dat de kwaliteit van het opvoedend handelen, uitgedrukt in de betrokkenheid en interesse van ouders voor de schoolprestaties van de kinderen, minstens even belangrijk zijn als de sociaal-economische situatie van het gezin.

De aanwezigheid van supervisie en opvolging, ook wel 'monitoring' genoemd, is een wezenlijk kenmerk van effectief opvoedend handelen (zie ook hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3). De interesse die ouders betonen in het schools functioneren van hun kinderen is dan ook een belangrijke

factor in het positief beïnvloeden van de schoolprestaties van hun kinderen (Elder & Russel, 1996). Onderzoek waarin een onderscheid wordt gemaakt naar gezinsvorm geeft aan dat vooral kinderen in éénoudergezinnen en nieuwsamengestelde gezinnen een gebrek aan supervisie ervaren (Astone & McLanahan, 1991; Mulkey et al., 1992; Ram & Hou, 2003).

Uit Vlaams onderzoek blijkt dat hoe beter de gezinsrelaties zijn en hoe gunstiger de houding is van ouders tegenover hun kinderen – in termen van steun, vertrouwen en belangstelling – des te beter deze kinderen zullen scoren inzake school- en studiebetrokkenheid (Brutsaert, 1993).

3.2.3 Ouderlijke conflicten

Zoals hierboven reeds vermeld, blijkt uit bepaalde onderzoeken dat vooral de aanwezigheid van conflicten tussen de ouders (en financiële problemen vóór en na de scheiding) naar voor worden geschoven als belangrijkste oorzaken voor verminderde schoolresultaten, eerder zelfs dan de scheiding ‘an sich’ (Fischer, 2004a; Ram & Hou, 2003). Het effect van scheiding op schoolresultaten daalt wanneer rekening wordt gehouden met de conflictenmerken van het ouderlijke gezin. Ouderlijke conflicten zijn eveneens een belangrijke intermediërende factor voor de impact van scheiding op het psychologisch welbevinden van kinderen (zie hoofdstuk 2) en op gedragsproblemen bij kinderen (zie hoofdstuk 3).

Onderzoeksresultaten van Hanson (1999) indiceren dat ouderlijke conflicten negatieve effecten hebben op het schools presteren 5 jaar later. Ouderlijke conflicten verminderen de schoolresultaten (‘grades’) en vergroten gedragsproblemen op school. Dit geldt vooral voor jongens. Ouderlijk conflict is niet significant gerelateerd aan de schoolresultaten van meisjes, het zittenblijven of afkeer van schoolgaan.

Verder blijkt uit het onderzoek van Hanson dat scheiding en ouderlijke conflicten onafhankelijke negatieve effecten hebben op het school-gerelateerde welzijn van kinderen.

3.2.4 Gezinsstructuur en kwaliteit van het gezinsleven na de scheiding

Niet alleen het meemaken van een (echt)scheiding heeft (weliswaar beperkte) negatieve gevolgen voor de schoolloopbaan, ook de gezinsstructuur ná de scheiding is medebepalend voor het schoolsucces: in geval van een stiefouder is de stabiliteit van het stiefgezin en het opleidingsniveau van de stiefouder van belang, zo blijkt uit Nederlands onderzoek (Fischer, 2004b). Fischer vraagt bijzondere aandacht voor kinderen die na de scheiding van hun ouders opnieuw in een instabiel (stief)gezin terecht komen en daaropvolgend opnieuw een scheiding meemaken. Zij lopen meer achterstand op school op dan andere kinderen van gescheiden ouders. Deze ‘cumu-

latie van transities' heeft eveneens een negatieve impact op andere aspecten van het welbevinden van kinderen (zie het geïntegreerd model in hoofdstuk 1).

In het kader van de gezinsstructuur na de scheiding stelt Brutsaert (1993), op basis van zijn Vlaams onderzoek, dat kinderen die een scheiding van hun ouders hebben meegemaakt, maar desondanks opgroeien in een naar behoren functionerend gezin, gemiddeld niet vlugger geneigd zijn zichzelf te zien als slachtoffer van de omstandigheden, niet méér onder spanning staan, zich niet sterker geïsoleerd voelen binnen de klas- en schoolgemeenschap en, tenslotte, niet méér geneigd zijn te vervreemden van hun studiewerk.

De graad van welbevinden van kinderen die een scheiding van hun ouders hebben meegemaakt, hoeft dus niet noodzakelijk lager te zijn dan het welbevinden van kinderen uit een 'normaal' tweeoudergezin. Het volstaat dat er een zekere stabiliteit is gekomen in de verstoorde relaties, dat het kind het gevoel heeft dat zijn ouders werkelijk met hem/haar begaan zijn en dat het gezinsklimaat desondanks als goed wordt ervaren. Een goede kwaliteit van het gezinsleven na de scheiding is dus een protectiefactor.

Een uitzondering op dit 'buffer effect', dat verloopt via de kwaliteit van het gezinsleven, vindt Brutsaert in de facetten faalangst en schoolbetrokkenheid bij meisjes, en in het facet zelfwaardering bij jongens. Op deze aspecten van welbevinden blijft een scheiding immers belastend inwerken, ook al wordt het gezinsleven door het kind als gunstig ervaren. De variabele relatie-ontbinding van de ouders fungeert dus in bepaalde opzichten als een causale factor in se.

3.3 Kenmerken van de school(context)

Naast de kwaliteit van het gezinsmilieu, speelt ook de school en haar context een rol ten aanzien van de (schoolse) ontwikkeling van kinderen.

3.3.1 Kenmerken van de school en de leerlingenpopulatie

Janssen et al. (2001) sommen de belangrijkste factoren op: de concentratie van kinderen uit éénoudergezinnen en nieuwsamengestelde gezinnen in de school, de gemiddelde sociaal-economische status van de leerlingenpopulatie op school, de sociale relaties met andere ouders op school en de geografische ligging van de school. Al deze factoren kunnen een invloed hebben op het schools presteren, niet alleen voor kinderen die in een niet-traditioneel gezin leven, maar tevens voor alle andere kinderen. Naar deze factoren werd volgens deze onderzoekers totnogtoe echter weinig onderzoek verricht.

Pong (1997) stelt vast dat scholen met een grote concentratie van leerlingen uit éénouder- en

stiefgezinnen gemiddeld een negatieve invloed hebben op de schoolprestaties van de kinderen, zelfs na controle van individuele demografische en gezinskarakteristieken. Een verklaring voor deze vaststelling zoekt Pong gedeeltelijk in de relatief lagere sociaal-economische status van de kinderen in deze scholen. Dit negatieve effect van eenouder- en stiefgezinnen kan worden gecounterd door sterke sociale relaties tussen de ouders van de leerlingen. Ander onderzoek stelt dat leerkrachten in scholen met een concentratie aan gezinnen met een lage sociaal-economische status vaker lagere verwachtingen hebben van kinderen (Pygmalion-effect) en minder discipline vragen (Willms in: Pong, 1997). In dergelijke scholen zou ook minder lesondersteunend materiaal voorhanden zijn (Willms in: Pong, 1997).

De resultaten van het onderzoek van Pong (1997) duiden tevens op een interactie-effect tussen de grootte van de kennissenkring van de ouders en de concentratie van éénoudergezinnen en stiefgezinnen op school. Zowel voor de schoolprestaties op gebied van wiskunde als leesvaardigheid geldt dit interactie-effect. Vanuit deze vaststelling wijst Pong op het belang van een sociaal netwerk van ouders. Door het beschikken over een sociaal netwerk kunnen ouders te rade gaan bij andere ouders met betrekking tot de opvoeding, het schools functioneren van hun kinderen en het schoolgebeuren in het algemeen, wat het opvoedend handelen van ouders versterkt en zodoende een positieve invloed heeft op de schoolprestaties.

Dit wordt bevestigd in een latere studie van Pong (1998) waarbij de economische status van de school samen met de participatie van ouders aan het schoolgebeuren volledig de verschillen in de scores op wiskunde en leesvaardigheidstesten verklaarden tussen scholen met een lage versus scholen met een gemiddelde concentratie aan kinderen uit éénoudergezinnen.

Hetherington (1993) vond in haar onderzoek dat alle factoren die verband hielden met een autoritatieve stijl op school (én in het gezin) een significante samenhang vertoonden met betere prestaties, meer sociale vaardigheden en minder probleemgedrag bij jongens en meisjes in gescheiden en hertrouwde gezinnen. Onder autoritatieve stijl verstaat Hetherington een goed georganiseerde, voorspelbare omgeving die gekenmerkt wordt door duidelijk afgebakende normen, waarbij men consistent toeziet op de naleving ervan. Een autoritatieve omgeving wordt eveneens gekenmerkt door haar verwachtingen naar maturiteit en verantwoord gedrag, en is doorgaans koesterend.

3.3.2 Vooroordelen

Uit Vlaams onderzoek van Colpin et al. (2001) blijkt tevens dat vooroordelen van leerkrachten of andere ouders tegenover alleenstaande ouders en nieuwsamengestelde gezinnen een zeer negatieve invloed hebben op de betrokkenheid van deze ouders bij schoolactiviteiten. Dit

zou dan weer een negatief effect hebben op de schoolloopbaan van de kinderen (Bosman in: Vandemeulebroecke et al., 2002; Karr & Johnson in: Wadsby & Svedin, 1999).

Het is in elk geval belangrijk dat de school een aanvaardende en respectvolle houding aanneemt ten opzichte van de diversiteit aan gezinssituaties. Dit is van cruciaal belang voor de kinderen, maar ook om de ouders te motiveren tot belangstelling voor de school(loopbaan) van hun kinderen (Vandemeulebroecke et al., 2002).

3.3.3 Ondersteuning door de school

Zill (in Vandemeulebroecke et al., 2002) toonde met zijn onderzoek aan dat, als ouders minder opvoedingscompetent zijn gedurende de crisisperiode van gezinsveranderingen, de school een complementaire opvoedende rol kan vervullen.

De school en het gezin hebben ook ten opzichte van elkaar een ondersteunende rol (Colpin et al., 2001). Men ontdekte dat een goede relatie tussen ouders en school een belangrijke beschermende factor is, vooral voor kinderen die leven in risicosituaties (Christenson & Sheridan, Cullingford & Morrison in: Vandemeulebroecke et al., 2002).

Hoover-Dempsey en Sandler (in Vandemeulebroecke et al., 2002) stellen dat de ondersteuning van de leerkrachten door de ouders de efficiëntie van leerkrachten bevordert, en ook omgekeerd, dat de ondersteuning van de ouders door de leerkrachten sterk de efficiëntie van de ouders stimuleert.

Het uitbouwen van sociale netwerken van ouders op school biedt een grote meerwaarde voor ouders uit niet-traditionele gezinsvormen (zie supra). Binnen deze netwerken kunnen ouders immers informatie en ervaringen over het schoolbeleid en de schoolpraktijk met elkaar uitwisselen, en elkaar zelfs ideeën bieden over opvoedingspraktijken in nieuwe gezinsvormen (Pong, 1997).

Daarnaast zijn een flexibele manier van omgaan met de verscheidenheid aan gezinssituaties en de inzet van de leerkrachten voor het psycho-sociale welzijn van de kinderen essentiële middelen om de kinderen te ondersteunen en de betrokkenheid van (en impliciet ook ondersteuning door) de ouders zelf te bevorderen (Vandemeulebroecke et al., 2002).

Onderzoeken van Morris en Taylor, en de Acosta (in: Vandemeulebroecke et al., 2002) tonen aan dat een schoolbeleid dat gericht is op het stimuleren van de betrokkenheid van leerkrachten, gezinnen en gemeenschappen, een sterkere invloed heeft op het schoolsucces van de kinderen dan de gezinsstructuur of de sociaal-economische status van het gezin.

4. METHODOLOGISCHE KANTTEKENINGEN

Enige voorzichtigheid is geboden bij het interpreteren en vergelijken van de verschillende onderzoeksresultaten rond de effecten van (echt)scheiding op het schools functioneren van kinderen. De belangrijkste oorzaken hiervan zijn de grote verscheidenheid van de onderzoeksgroepen en de complexiteit van de thematiek. Janssen et al. (2001) wijzen op volgende problemen. Wat de veralgemeenbaarheid van de resultaten betreft, is het een beperking dat sociaal-wetenschappelijk onderzoek rond dit thema uitermate plaats- en tijdsgebonden is. Er is totnogtoe slechts weinig Vlaams onderzoek waarop men kan terugvallen. Vaak wordt ook enkel de situatie na de scheiding in kaart gebracht, terwijl verschillende onderzoeken uitwijzen dat veel van de effecten van scheiding verklaard kunnen worden door problemen in het gezin vóór de scheiding plaats vond (Fischer, 2004a).

Daarnaast moet een bedenking geformuleerd worden ten aanzien van de variabiliteit van de resultaten. Dikwijls worden verschillende en zelfs tegenstrijdige resultaten gevonden; er is vaak geen duidelijkheid over de causaliteit van de verbanden, geen eenduidigheid over de grootte van de verbanden of over intermediërende factoren en gecombineerde effecten.

De problemen stellen zich op drie vlakken: de onderzoeksvraagstelling (er worden verschillende definities en conceptualiseringen gehanteerd), de onderzoekspopulaties (vaak beperkt het onderzoek zich tot éénoudergezinnen, en dan nog vooral alleenstaande moeders na scheiding; daarnaast zijn de betrokken doelgroepen vaak niet vergelijkbaar qua leeftijd en geslacht) en het onderzoeksinstrument (vaak worden testinstrumenten gebruikt, en worden schoolresultaten op verschillende manieren gemeten). Amato en Keith (1991) vonden dat methodologisch meer gesofisticeerde studies (at random selectie, grote steekproef, multi-item metingen, multivariate analyses) over het algemeen zwakkere effecten opleveren dan methodologisch zwakkere studies.

Er zijn daarenboven totnogtoe weinig longitudinale studies die representatieve steekproeven meten vóór en na de veranderingen in de gezinsstructuur. Nochtans zijn verschillende auteurs er ondertussen van overtuigd dat cross-sectioneel onderzoek de invloed van gezinssamenstelling op schoolresultaten zwaar overschat (Sanz de Galdeano et al. 2004; Fischer, 2004a; Vandemeulebroecke et al., 2002; Ram & Hou, 2003).

5. BESLUIT

Uit Vlaamse en internationale onderzoeksliteratuur blijkt dat, in vergelijking met kinderen uit tweeoudergezinnen, kinderen uit éénoudergezinnen of nieuwsamengestelde gezinnen minder goede schoolresultaten behalen. Ze kunnen zich ook minder goed concentreren in de klas,

dagdromen meer, en vertonen meer problematisch gedrag op school. Kinderen uit gescheiden gezinnen voelen zich ook vaker verdrietig en ongelukkig op school. Kinderen uit tweeoudergezinnen zijn dan weer minder afwezig op school, komen minder vaak te laat en krijgen minder negatieve en meer positieve beoordelingen van de leerkracht over hun gedrag. Op lange termijn blijken kinderen uit niet-traditioneel samengestelde gezinnen meer kans te hebben om af te haken in het middelbaar onderwijs en zo minder kans te hebben om een diploma te behalen. Ze vatten ook minder vaak hogere studies aan.

Verschillende (Vlaamse en internationale) onderzoeken wijzen echter op de relativiteit van de impact van een ouderlijke scheiding op het schools functioneren van kinderen.

Tal van factoren, zowel uit het thuismilieu als uit het schoolmilieu, beïnvloeden het schools functioneren van kinderen van gescheiden ouders, en worden bijgevolg als intermediaire factoren beschouwd. Wat de factoren uit het thuismilieu betreft werd in dit hoofdstuk stilgestaan bij de invloed van de sociaal-economische status van het gezin, het opvoedend handelen van ouders, de aanwezigheid van ouderlijke conflicten, de gezinsstructuur en kwaliteit van het gezinsleven na de scheiding. In de school(context) zijn het vooral kenmerken van de leerlingenpopulatie, vooroordelen van leerkrachten en de al dan niet goede ondersteuning door de school die een invloed hebben op het schools functioneren van kinderen. Een belangrijke kanttekening hierbij is wat Vettenburg (2005) vond in haar onderzoek naar schoolervaringen, delinquentie en maatschappelijke kwetsbaarheid. Zij kwam immers tot de vaststelling dat probleemgedrag op school sterker samenhangt met de schoolfactoren dan met de gezinsfactoren. Structurele kenmerken van het gezin, zoals inkomen, buurt, enz. (die veranderen naar aanleiding van een scheiding), zouden maar een rol spelen bij probleemgedrag op school in zover de leerkracht er (al dan niet bewust) rekening mee houdt.

LITERATUUR

- Amato, P. & B. Keith (1991), Parental divorce and the well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, pp.22-46.
- Amato, P. (1993), Children's adjustment to divorce: theories, hypotheses, and empirical support. *Journal of marriage and the family*, 55, 1, pp.23-38.
- Amato, P. (2001), Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of family psychology*, 15, 3, pp.355-370.
- Amato, P. (2005), The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional well-being of the next generation. *The future of children*, 15, 2, pp.75-96.
- Aquilino, W.S. (1996), The life course of children born to unmarried mothers: childhood living arrangements and young adult outcomes. *Journal of marriage and the family*, 58, 2, pp.293-310.
- Archambault, P. (2002), Séparation et divorce: quelles conséquences sur la réussite scolaire des enfants? *Population & Sociétés*, 379, pp.1-4.
- Astone, N. & S.S. McLanahan (1991), Family structure, parental practices, and high school completion. *American Sociological Review*, 56, pp.309-320.
- Beller, A. & S.S. Chung (1992), Family structure and educational attainment of children: effects of remarriage. *Journal of population economics*, 5, pp.309-320.
- Brutsaert, H. (1993), *School, gezin en welbevinden*. Leuven – Apeldoorn: Garant.
- Coleman, J.S. (1988), Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, pp.95-120.
- Colpin, H., J.P. Verhaeghe, L. Vandemeulebroecke, P. Ghesquière, V. Amelinckx, E. Cocquyt, H. De Vos & K. Janssen (2001), *Nieuwe gezinsvormen en onderwijsparticipatie in Vlaanderen. Tussentijds rapport (OBPWO 99.07)*. Leuven/Gent: Katholieke Universiteit Leuven, LOGO/Universiteit Gent, Vakgroep Onderwijskunde.
- Derks, A. & H. Vermeersch (2002), 'Studeren is voor mietjes!' Een analyse van de genderverschillen in schools presteren. In: M. Elchardus & I. Glorieux (red.), *De symbolische samenleving*. Tiel: Lannoo.
- Dronkers, J. (1996), Het effect van ouderlijke ruzie en echtscheiding op het welzijn van middelbare scholieren. *Comenius*, 16, pp.131-147.
- Elder, G.H. & S.T. Russel (1996), Academic performance and future aspirations. In: R.L. Simons & Associates, *Understanding the differences between divorced and intact families*. Sage Publications.
- Ermisch, J.F. & M. Francesconi (2001), Family structure and children's achievements. *Journal of Population Economics*, 14, pp.249-270.
- Fischer, T. & P. de Graaf (2001), Ouderlijke echtscheiding en de levensloop van kinderen: negatieve gevolgen of schijnverbanden? *Sociale wetenschappen*, 44, 2, pp.138-163.
- Fischer, T. (2004a), *Parental divorce, conflict and resources. The effects on children's behavior problems, socio-economic attainment, and transitions in the demographic career*. ICS dissertation Nijmegen.
- Fischer, T. (2004b), Onderwijsachterstand door echtscheiding? *Demos*, 20, pp.61-63.
- Geluykens, K. & J. Van Damme (2003), *Een verklaring van de in het secundair onderwijs bereikte eindpositie vanuit de gezinscontext*. LOA-rapport nr.1. Leuven: Steunpunt Loopbanen doorheen het onderwijs naar de arbeidsmarkt.
- Groenez, S., I. Van den Brande & I. Nicaise (2003), *Cijferboek sociale ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs. Een verkennend onderzoek op de Panelstudie van Belgische huishoudens. Onderzoek in opdracht van de Vlaamse minister van onderwijs en vorming, in het kader van het programma 'steunpunten voor beleids-relevant onderzoek'*. LOA-rapport nr. 10. Leuven: Steunpunt Loopbanen doorheen het onderwijs naar de arbeidsmarkt.
- Ham, B. (2004), The effects of divorce and remarriage on the academic achievement of high school seniors.

- Journal of Divorce and Remarriage*, 42, 1-2, pp.159-178.
- Hanson, T.L. (1999), Does parental conflict explain why divorce is negatively associated with child welfare? *Social forces*, 77, pp.1283-1316.
- Hetherington, E.M. (1993), An overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology*, 7, 1, pp.39-56.
- Janssen, K., H. Colpin, L. Vandemeulebroecke & P. Ghesquiere (2001), Problemen bij de schoolloopbaan van kinderen uit nieuwe gezinsvormen. Overzicht van het onderzoek en suggesties voor ondersteuning. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 40, pp.134-148.
- Jonsson, J.O. & M. Gahler (1997), Family dissolution, family reconstitution, and children's educational careers: recent evidence from Sweden. *Demography*, 34, pp.277-293.
- McLanahan, S. & G. Sandefur (1994), *Growing up with a single parent: what hurts, what helps*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mulkey, L., M. Crain & A.J.C. Harrington (1992), One-parent households and achievement: economic and behavioral explanations of a small effect. *Sociology of education*, 65, pp.48-65.
- Pong, S. (1997), Family structure, school context and eight-grade math and reading achievement. *Journal of marriage and the family*, 59, pp.734-746.
- Pong, S. (1998), The school compositional effect of single parenthood on 10th grade achievement. *Sociology of education*, 71, pp.23-42.
- Ram, B. & F. Hou (2003), Changes in family structure and child outcomes: roles of economic and familial resources. *The Policy Studies Journal*, 31, 3, pp.309-330.
- Rodgers, B & J. Pryor (1998), *Divorce and separation. The outcomes for children*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Sanz de Galdeano, A. & D. Vuri (2004), *Does parental divorce affect adolescents' cognitive development? Evidence from longitudinal data*. IZA, DP no 1206, Discussion Paper Series.
- Spruit, E., M. De Goede & I. Van der Valk (2000), Veranderende gezinsvormen en het welbevinden van jongeren. *Bevolking en Gezin*, 29, 2, pp.77-100.
- Sun, Y. & Y. Li (2001), Marital disruption, parental investment, and children's academic achievement. A prospective analysis. *Journal of Family Issues*, 22, 1, pp.27-62.
- Vandemeulebroecke, L., H. Colpin, P. Ghesquiere & J.P. Verhaeghe (2002), Ondersteuning van de schoolloopbaan en het schools welbevinden van kinderen uit niet-traditionele gezinnen. *Tijdschrift voor onderwijsrecht en onderwijsbeleid*, 1, pp.26-35.
- Vettenburg, N. (2005), Maatschappelijke kwetsbare jongeren op school. *Nova et Vetera*, 83, 1-2, pp.3-28.
- Wadsby, M. & C.G. Svedin (1996), Academic Achievement in Children of Divorce. *Journal of School Psychology*, 34, 4, pp.325-336.

HOOFDSTUK 5: IMPACT OP DE SOCIALE RELATIES VAN KINDEREN

Joost Bronselaer

1. INLEIDING

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal op welke wijze een ouderlijke scheiding de sociale relaties van kinderen beïnvloedt. Waar aanvankelijk de relaties met de ouders een centrale plaats innemen in het relationele netwerk van kinderen, treden bij het doorlopen van de kindertijd en vooral tijdens de tienertijd de vrienden meer op de voorgrond. Naast ouders en leeftijdsgenoten bekijken we de impact van een ouderlijke scheiding op de relatie met de grootouders en met de overige kinderen die deel uitmaken van het gezin. We hanteren daarbij in hoofdzaak het kindperspectief en hebben het in die zin in dit hoofdstuk over de kind-ouderrelatie. Dit impliceert dat we de literatuur over sociale relaties van kinderen vanuit ouderperspectief hier links laten liggen. Hiervoor verwijzen we naar hoofdstuk 9.

2. KENMERKEN VAN SOCIALE RELATIES EN NETWERKEN

De sociale relaties die kinderen met relevante anderen aanknopen, geven vorm aan hun sociale netwerken. Die anderen zijn voornamelijk moeder, vader, broers, zussen, verwanten, vrienden en schoolpersoneel (Furman & Buhrmester, 1985). Wanneer vanuit het perspectief van kinderen naar hun sociale relaties wordt gekeken dan blijkt dat kinderen tal van soorten van relaties aanknopen met anderen uit hun omgeving. Een indeling kan gemaakt worden in sociale relaties met een positieve bijklank (bijvoorbeeld steunrelatie) en relaties met een eerder negatieve connotatie (bijvoorbeeld conflicterende relaties). De kwaliteit van sociale relaties kan dan rechtstreeks worden afgemeten aan het soort relaties die kinderen aanknopen met anderen.

De impact van een ouderlijke scheiding kan zich op verschillende relatiekenmerken laten gelden. Uit de voorhanden zijnde literatuur blijkt dat die impact voornamelijk werd onderzocht op kenmerken van de relatiekwaliteit, op de omvang van de netwerkrelaties van de kinderen en op de intensiteit van relationeel contact. Waar de netwerkomvang verwijst naar het aantal personen waarmee kinderen een bepaalde relatie aanknopen, heeft de intensiteit te maken met

de frequentie waarmee een bepaalde relatie wordt geactiveerd. Kinderen met een omvangrijk vriendennetwerk hebben niet noodzakelijk veel contact met al deze vrienden/vriendinnen. Kinderen met een vriendennetwerk dat eerder beperkt is in omvang kunnen er omgekeerd voor opteren om heel intense contacten te onderhouden met een beperkt aantal vrienden/vriendinnen.

3. SCHEIDING EN SOCIALE RELATIES VAN KINDEREN

Uit twee Amerikaanse meta-analyses (Amato & Keith, 1991; Amato 2001) blijkt dat kinderen uit éénoudergezinnen minder sociaal aangepast¹⁸ zijn dan kinderen uit tweeoudergezinnen. De nadelen op vlak van sociale aanpassing blijken groter voor jongens uit éénoudergezinnen dan voor meisjes. Bovendien manifesteert de nadelige invloed van een ouderlijke scheiding op de sociale aanpassing van kinderen zich het sterkst tijdens de lagere schoolleeftijd (Amato & Keith, 1991).

Uit het kleinschalige onderzoek van Devall et al. (1986) blijkt dat kinderen uit éénoudergezinnen over minder sociale competenties beschikken dan kinderen uit intacte gezinnen. De bevindingen van Forehand et al. (1994) sluiten daarbij aan. Tevens blijkt dat ouderlijke conflicten eveneens de sociale competentie van kinderen ondermijnen. De invloed van de gezinsstructuur op de sociale competentie van kinderen blijft in dit onderzoek bestaan na controle voor ouderlijke conflicten. Giulliani (1998) vindt dat kinderen uit éénoudergezinnen anderen meer wantrouwen dan kinderen uit intacte gezinnen. Jones (1992) stelt tevens vast dat het hebben van gescheiden ouders en het ervaren van veel ouderlijke conflicten bijdraagt tot het zich eenzamer voelen van kinderen. Bij controle voor kenmerken van het vriendschapsnetwerk van kinderen leveren enkel ouderlijke conflicten een significante bijdrage aan de eenzaamheidsgevoelens van kinderen.

3.1 De relaties met de ouders

In de omvang van het familienetwerk van kinderen voltrekken zich, door een scheiding van de ouders, een aantal veranderingen. Een scheiding van de ouders houdt o.a. het risico in op vervreemding van vooral de niet-inwonende ouder (Hetherington, 1998) wat tot een afname kan leiden van het aantal volwassenen waarmee kinderen (frequent) contact hebben. Wanneer een nieuwe partner het leven van de biologische vader of moeder van het kind binnentreedt, neemt de omvang en ook de complexiteit van het sociale netwerk van kinderen toe (Hetherington,

¹⁸ In deze meta-analyses verstaat men onder sociale aanpassing: populariteit, eenzaamheid en samenwerkingsgerichtheid.

1989; zie ook hoofdstuk 6). Die toename is functie van een groeiend aantal potentiële interactiepartners van het kind zoals stiefouder, -grootouder, -broer, en -zus.

De impact van een ouderlijke scheiding op de intensiteit van het contact tussen kinderen en hun ouders wordt door verschillende factoren bepaald. De regeling voor het verblijf van kinderen na een scheiding speelt daarin een vooraanstaande rol. Wanneer het kind bij één van beide ouders inwoont, neemt de intensiteit van het contact met de niet-inwonende ouder af (Hetherington, 2003). Furstenberg et al. (1985) suggereren dat ook het geslacht van de niet-inwonende ouder bepalend is. Niet-inwonende moeders zijn in tegenstelling tot niet-inwonende vaders meer geneigd om direct en indirect contact te onderhouden met hun kinderen. De bevindingen van Hetherington (2003) liggen in dezelfde lijn. De kans dat het kind contact onderhoudt met de niet-inwonende vader vergroot indien er een wettelijke regeling bestaat voor het betalen van de alimentatie, als de vader de alimentatie betaalt en als de geografische afstand tussen het kind en de vader kleiner is (Stephen et al., 1993). Het geslacht en de leeftijd van het kind hebben geen invloed op de contactfrequentie met de niet-inwonende ouder (Furstenberg et al., 1983; Stephen et al., 1993).

De tijd die verstreken is sedert de scheiding is een andere bepalende factor (Stephen et al., 1993). Indien de scheiding zich in een recenter verleden situeert, hebben kinderen meer contact met de niet-inwonende ouder (Furstenberg et al., 1983; Furstenberg, 1985). Naarmate de scheiding zich langer geleden voltrok, daalt het contact met de niet-inwonende ouder. Ook het volledig verbreken van contact tussen het kind en de niet-inwonende vader neemt toe naarmate de scheiding langer geleden is (Spruijt & Iedema, 1998).

Het hertrouwen van de ouders is eveneens een belangrijke factor in het contact van de kinderen met de niet-inwonende ouder. Uit het Nederlandse onderzoek van Spruijt en Iedema (1998) blijkt dat het verbreken van het contact tussen het kind en de niet-inwonende vader vaker voorkomt bij de aanwezigheid van een stiefouder. Furstenberg et al. (1983) stelden een frequenter contact met de niet-inwonende vader vast indien deze niet hertrouwde. Het minste contact met de niet-inwonende vader komt voor wanneer beide ouders hertrouwen. Deze onderzoekers merken echter op dat een deel van de invloed van hertrouw op de contactfrequentie mogelijk verklaard kan worden door het afnemen van contact doorheen de tijd.

Een (echt)scheiding van de ouders blijkt tevens van invloed te zijn op de tijd die kinderen met hun ouders spenderen. Asmussen en Larson (1991) vinden dat kinderen uit éénoudergezinnen vergeleken met kinderen uit tweoudergezinnen minder tijd met beide ouders gelijktijdig doorbrengen. Bij kinderen uit éénoudergezinnen neemt ook de tijd af die ze samen met hun niet-inwonende vader doorbrengen naarmate de (echt)scheiding langer geleden is. Hetherington

(1989) stelt vast dat jongens met gescheiden ouders minder tijd thuis met hun ouders of andere volwassenen doorbrengen en meer tijd alleen of met vrienden spenderen dan andere kinderen.

In de relaties tussen kind en ouders zijn volgens Amato et al. (1999) een aantal kwaliteitskenmerken van belang. Een emotionele binding met de ouders is ten eerste belangrijk omdat dit ervoor zorgt dat kinderen meer geneigd zijn om de regels van hun ouders te respecteren en het gedrag van hun ouders over te nemen waardoor het internaliseren van regels wordt vergemakkelijkt. Ten tweede is ouderlijke steun onder de vorm van aanmoedigingen, aanwijzingen en alledaagse steun van belang omdat dit bijdraagt tot de positieve ontwikkeling van kinderen. Ouderlijke controle ten slotte onder de vorm van regels, opvolging en discipline leert kinderen handelen binnen sociaal aanvaardbare grenzen.

Onderzoek toont belangrijke verschillen aan tussen tweeoudergezinnen en éénoudergezinnen in de kwaliteit van de relaties die kinderen met hun ouders hebben. Van Peer et al. (2004) vergeleken bij Vlaamse 10- tot 18-jarigen in welke mate een aantal aspecten van de relatie tussen kinderen en hun ouders verschilt naargelang de gezinsstructuur. Vergeleken met kinderen uit tweeoudergezinnen ervaren kinderen uit éénoudergezinnen minder opvolging door hun vader en moeder, meer negatieve communicatie met hun moeder en hun vader, minder positieve communicatie met de vader, voelen ze zich minder aanvaard door hun vader en ervaren ze meer gedragsautonomie. Vergeleken met kinderen uit tweeoudergezinnen ervaren kinderen die een gedeelde verblijfsregeling met hun ouders hebben minder opvolging door hun vader en moeder, meer negatieve communicatie met hun moeder, minder positieve communicatie met hun vader en minder aanvaarding door hun moeder.

Vandoorne et al. (2000) onderzoeken bij Vlaamse 12- tot 18-jarigen op welke wijze kinderen uit gescheiden en intacte gezinnen verschillen in de responsiviteit¹⁹, de autonomie en de opvolging die ze ervaren door de ouders. De onderzoeksresultaten geven aan dat kinderen met gescheiden ouders minder responsiviteit ervaren dan kinderen uit intacte gezinnen. Tevens blijkt dat kinderen met gescheiden ouders de meeste responsiviteit ervaren van de ouder bij wie ze wonen. Een gescheiden ouder met een nieuwe partner wordt bovendien als responsiever ervaren, zelfs als het kind niet bij deze ouder inwoont. Indien het kind na de scheiding bij de vader woont, bleek de ervaren responsiviteit door de vader hoger dan in intacte gezinnen. In het geval van co-ouderschap (afwisselend wonen bij vader en moeder) worden beide ouders als erg responsief ervaren. Vandoorne et al. (2000) stellen eveneens vast dat kinderen uit éénoudergezinnen meer autonomie en minder opvolging ervaren dan kinderen uit intacte

¹⁹ Responsiviteit, zo menen deze onderzoekers, geeft de mate aan waarin het kind ervaart dat de ouders ontvankelijk zijn voor zijn of haar signalen, behoeften en stemming

gezinnen. De plaats waar het kind woont, speelt geen rol van betekenis in de ervaren autonomie terwijl dit voor de opvolging wel het geval is. Kinderen die na de scheiding bij hun moeder inwonen ervaren meer opvolging door hun moeder vergeleken met kinderen die niet bij hun moeder wonen. Bij kinderen die na een ouderlijke scheiding bij de vader inwonen blijkt zelfs dat ze meer opvolging ervaren van hun vader dan kinderen uit intacte gezinnen. Bij een co-ouderschapregeling blijkt een meer gelijke mate van ervaren opvolging door vader en moeder.

Of de scheiding van de ouders helemaal verantwoordelijk is voor de mindere kwaliteit van de relatie tussen kind en ouder(s), is te betwijfelen. Longitudinaal onderzoek van Amato et al. (1996) toont dat verschillende problemen in de ouder-kind relatie reeds 8 tot 12 jaar voorafgaand aan de ouderlijke scheiding aanwezig waren. Het geslacht van de ouders en de kinderen bleek hierbij geen verschil uit te maken.

Smits (2004) vindt bij Vlaamse kinderen dat de relatie met hun vader over het algemeen minder goed is dan deze met hun moeder. De relatie met de ouders is bovendien beter naarmate kinderen jonger zijn. Daarnaast hebben jongens een betere relatie met hun vader terwijl meisjes een betere relatie met hun moeder hebben. Bovendien wordt de kwaliteit van de relatie met de ouders eerder bepaald door de leefsituatie van de kinderen dan door het al dan niet samenwonen van de ouders. Zo is de relatie van kinderen met hun vader even goed indien ze bij hun vader (met of zonder partner) wonen dan als ze bij hun vader en moeder wonen. Kinderen die bij hun vader wonen, hebben echter een minder goede relatie met hun moeder. Kinderen die bij hun moeder inwonen, hebben eveneens een even goede relatie met hun moeder maar een minder goede relatie met hun vader dan kinderen die bij hun vader en moeder samenwonen. Buitenlands onderzoek van Peterson en Zill (1986) sluit daar grotendeels bij aan. Na een scheiding blijken kinderen die bij hun moeder wonen betere relaties te onderhouden met de moeder dan met de niet-inwonende vader. Voor kinderen die na scheiding bij de vader intrekken, blijkt dat jongens betere relaties hebben met hun vader terwijl meisjes betere relaties hebben met hun moeder.

Honess en Charman (1998) vergeleken in welke mate kinderen die recent een ouderlijke scheiding meemaakten en die bij hun moeder inwonen, verschillen van kinderen uit intacte gezinnen in de steun die ze krijgen en geven, in de mate waarin ze zich aanvaard voelen en in de mate waarin ze discussiëren met hun ouders. De resultaten van dit onderzoek tonen dat kinderen die bij de moeder inwonen minder steun van de vader krijgen, zich minder aanvaard voelen door hun vader, meer steun verschaffen aan hun moeder en meer discussiëren met hun moeder dan kinderen uit intacte gezinnen. De bevindingen van Watt et al. (1990) sluiten daar grotendeels bij aan. Kinderen die bij hun moeder inwonen zien minder positieve kwaliteiten

in de relatie met hun moeder, maar ze hebben tegelijkertijd minder conflicten en verschaffen meer steun aan hun moeder dan kinderen uit intacte gezinnen.

Hierboven werd er op gewezen dat de intensiteit van het contact met de vader daalt naarmate de verstreken tijd sinds de scheiding groter is. Longitudinaal onderzoek van Zill et al. (1993) tonen dat ook de kwaliteit van de relatie tussen kinderen en hun gescheiden ouders slechter wordt met de tijd. Bij 12- tot 16-jarige kinderen van gescheiden ouders heeft 8% een slechte relatie met de moeder en 32% een slechte relatie met de vader. Bij een meting 6 jaar later heeft 25% van deze kinderen een slechte relatie met de moeder en 65% met de vader.

Asmussen en Larson (1991) suggereren tevens dat het soort activiteiten die kinderen met hun ouders ondernemen van invloed is op hun waardering van de relatie die ze met hun ouders hebben. Deze onderzoekers stellen vast dat jonge adolescenten uit éénoudergezinnen hun vader als vriendelijker beoordelen dan hun moeder terwijl ze zich niet nauwer bij hun vader betrokken voelen. Een verklaring wordt gevonden in het feit dat kinderen uit éénoudergezinnen met hun vader meer activiteiten in hun vrije tijd ondernemen dan met hun moeder, terwijl ze met hun moeder meer instrumentele activiteiten (zoals huiswerk maken en huishoudelijke activiteiten) doen. Furstenberg (1983) wees er eerder op dat de tijdsbesteding van kinderen bij de inwonende ouder zich zou concentreren rond verplichte eerder instrumentele activiteiten. De tijd die kinderen bij de niet-inwonende ouder doorbrengen zou eerder worden ingevuld door ontspanning en vrije tijd.

Onderzoek toont dat een (echt)scheiding van de ouders ook op langere termijn zijn invloed laat gelden op de relaties die kinderen met hun ouders aanknopen. Amerikaans onderzoek van Kaufman en Uhlenberg (1998) toont dat de kwaliteit van de relatie tussen volwassen kinderen en hun ouders een negatieve impact blijft ondervinden van een ouderlijke scheiding. Andere determinanten van een kwaliteitsvolle kind-ouderrelatie zijn het hebben van oudere ouders, het hebben van meer broers of zussen, het hebben van gezonde ouders, en het geografisch nabij weten van de ouders.

Amato et al. (1995) onderzochten de impact van een ouderlijke scheiding op de uitwisseling van hulp tussen jongvolwassen kinderen en hun ouders. Jongvolwassenen met gescheiden ouders vragen minder hulp aan hun ouders en krijgen en geven minder hulp van/aan hun vader. Booth en Amato (1994) onderzochten in een longitudinaal onderzoeksdesign de invloed van een ouderlijke scheiding op de kwaliteit van de kind-ouderrelatie en op de contactfrequentie tussen kind en ouders. Bij dochters zorgt een scheiding voor minder hechte relaties met de vader en minder contact met de vader. Bij zonen levert een scheiding een minder hechte relatie op met de moeder. Ouderlijke steun blijkt in dit onderzoek een belangrijke inter-

mediërende factor tussen de impact van een ouderlijke scheiding en de relatie tussen zonen en moeders enerzijds en dochters en vaders anderzijds.

3.2 De relaties met de broers en zussen

Met betrekking tot de invloed van een ouderlijke (echt)scheiding op de relaties van kinderen met hun broers of zussen wordt doorgaans gewezen op twee verschillende uitkomsten. Enerzijds is het aannemelijk dat kinderen van gescheiden ouders onderling dingen naar ouderlijke liefde en aandacht wat aanleiding geeft tot competitie en rivaliteit (Hetherington, 1989). Sociale leertheorieën voegen daaraan toe dat het voor kinderen uit onevenwichtige gezinnen ontbreekt aan een positief model voor het ontwikkelen van interpersoonlijke en sociale vaardigheden. Dit geeft aanleiding tot sociale problemen met anderen inclusief broers en zussen (Milevsky, 2004). Anderzijds is het mogelijk dat kinderen van gescheiden ouders relaties met volwassenen als onstabiel, onbetrouwbaar en pijnlijk ervaren en zich tot elkaar wenden voor troost en steun (Hetherington, 1989). Broers en zussen fungeren dan als een bron van steun voor het omgaan met stressvolle gebeurtenissen (Milevsky, 2004).

Het schaarse, doorgaans kleinschalige, onderzoek naar de impact van een ouderlijke scheiding op de relaties tussen kinderen in het gezin handhaaft de geschetste theoretische dualiteit. Sheehan et al. (2004) vinden bijvoorbeeld in hun kwantitatief onderzoeksluik bij Australische 10- tot 16-jarigen dat vijandigheid en hartelijkheid in de relatie tussen broers en zussen naast elkaar bestaan en niet als uitersten van hetzelfde continuüm kunnen worden opgevat. Ze onderscheiden zowel bij kinderen uit tweeouder- als éénoudergezinnen vier soorten van relatiepatronen tussen broers en zussen die ze onderbrengen in vier groepen. De niet-betrokken groep scoort laag op zowel hartelijkheid als vijandigheid. De harmonieuze groep kenmerkt zich door veel hartelijkheid en weinig vijandigheid. De vijandige groep kenmerkt zich door weinig hartelijkheid en veel vijandigheid. Een vierde groep bestaat uit broers en zussen die veel vijandigheid en veel hartelijkheid kennen ten aanzien van elkaar. Kinderen met gescheiden ouders zijn oververtegenwoordigd in deze laatste groep. Een belangrijk positief kenmerk van dit relatiepatroon bleek het verschaffen van wederzijdse steun en wederkerigheid bij het oplossen van conflicten. Negatief aan dit relatiepatroon is het gebruik van macht en agressie bij het oplossen van onenigheden.

Walker en Hennig (1997) vinden eveneens ambivalente relatiepatronen terug bij gezinsleden uit éénoudergezinnen. Ze stellen vast dat ondanks het hoger conflictgehalte in éénoudergezinnen er tegelijkertijd een grotere mate van intimiteit bestaat tussen de gezinsleden.

In de periode onmiddellijk na de echtelijke scheiding blijken broers en zussen belangrijke vertrouwenspersonen voor elkaar te zijn (Dunn et al. 2001). Dit onderzoek toont tevens aan

dat oudere broers en zussen meer als vertrouwenspersoon fungeren dan jongere kinderen. De ondersteuning door broers of zussen is bij gebeurtenissen die aanleiding geven tot ingrijpende veranderingen in de gezinssituatie belangrijk omdat ze hetzelfde meemaken (Verschelden, 2002). In hun kwalitatief onderzoeksluik vinden Sheehan et al. (2004) evidentie voor het voorkomen van steunrelaties tussen broers en zussen van gescheiden ouders. Tijdens periodes van ouderlijke conflicten vinden kinderen vaak wederzijdse steun bij elkaar. Ouderlijke conflicten of de afwezigheid van een ouder brengen vooral oudere kinderen in een zorgende en vaak dominante rol ten aanzien van jongere broers of zussen. Hetherington (1989) vindt in dit verband dat oudere meisjes uit éénoudergezinnen vaak een ondersteunende en verzorgende rol vervullen ten aanzien van hun jongere zussen. Sheehan et al. (2004) wijzen erop dat bij de jongere broers of zussen zo'n rolverdeling ambivalente en vijandige gevoelens kan losweken.

Stocker en Youngblade (1999) vinden bij 7- tot 10-jarige kinderen uit intacte gezinnen dat ouderlijke conflicten zorgen voor minder hartelijkheid en voor meer conflicten en rivaliteit tussen de kinderen in het gezin. Aangezien na controle voor vijandigheid van de moeder en de vader, de significante invloed van ouderlijke conflicten wegvalt, besluiten de onderzoekers dat vijandigheid van de moeder en/of de vader een intermediaire rol speelt in de invloed van ouderlijke conflicten op de kwaliteit van de relaties tussen kinderen in het gezin.

Hetherington (1989) vindt dat jongens uit éénoudergezinnen meer problematische relaties onderhouden met andere kinderen in het gezin dan meisjes. Tevens blijkt uit dit onderzoek dat kinderen in stiefgezinnen meer problematische relaties hebben met broers of zussen dan kinderen in intacte gezinnen. Hoewel relaties tussen kinderen in stiefgezinnen verbeteren met de tijd, blijven ze meer verstoord dan relaties tussen kinderen in intacte of éénoudergezinnen. Gelet op de doorgaans vrij complexe gezinsstructuur van stiefgezinnen is dit niet verwonderlijk. Fine et al. (1994) wijzen er in dit verband op dat de grotere rolverwarring en de aanwezigheid van stiefbroers en -zussen in complexe stiefgezinnen kunnen leiden tot gezinsconflicten en stress.

Onderzoek toont tevens dat een ouderlijke scheiding ook op lange termijn van invloed is op de relaties tussen broers en zussen. Milevsky (2004) vergeleek bij 19- tot 33-jarigen jongvolwassenen met gescheiden en niet-gescheiden ouders de relaties met broers en zussen. Kinderen uit intacte gezinnen bleken nauwer verbonden te zijn, frequenter contact te hebben en meer steun te ontvangen van hun broers en zussen vergeleken met kinderen met gescheiden ouders. De kwaliteit van de relatie tussen de ouders bleek een andere belangrijke voorspeller van deze relationele kenmerken tussen broers en zussen. De relatiekwaliteit tussen de ouders bleek de impact van een ouderlijke scheiding op steun en verbondenheid tussen broers en zussen te intermediairen.

3.3 De relaties met de grootouders

Grootouders spelen een belangrijke rol in het leven van kleinkinderen. Er wordt gewezen op de verhalende tijd die ze samen met hun kleinkinderen doorbrengen (Raes, 1997), op de belangrijke rol die ze spelen in de informele kinderopvang en op de achterwachtfunctie die ze vervullen (Oppelaar & Dykstra, 2004). Dit betekent dat, bij ouderlijke conflicten of bij een scheiding van de ouders, de grootouders potentiële hulpbronnen zijn die aan de zijlijn paraat staan. Raes (1997) wijst er in dit verband op dat grootouders belangrijker worden in de mate waarin de ouderschapsrelatie minder zekerheden biedt. Er wordt o.a. gewezen op het bieden van emotionele steun, een hechttingsband (Raes, 1997) en kinderopvang. Lussier et al. (2002) wijzen erop dat alleenstaande moeders vaak op hun ouders terugvallen voor financiële en emotionele steun, hetgeen de familierelaties langs moederszijde kan versterken.

Onderzoek dat de impact van een ouderlijke scheiding op de relaties tussen kleinkinderen en grootouders nagaat, is vrij zeldzaam. Het beschikbare onderzoek verschaft bovendien vaak inzicht in de relatie tussen kleinkind en grootouder vanuit de visie van de grootouder (Creasey, 1993). Voor de hier vermelde onderzoeksresultaten wijken we daarom noodgedwongen af van de vooropstelling dat we in dit hoofdstuk over sociale relaties enkel onderzoek vanuit de visie van kinderen opnemen.

Ter verklaring van de contactfrequentie tussen grootouders en kleinkinderen kijken Oppelaar en Dykstra (2004) naar kenmerken van de grootouders, de ouders en het kleinkind. In hun onderzoek bij Nederlandse grootouders komen ze tot de bevinding dat kenmerken van de middengeneratie (de ouders) en de grootouders in belangrijke mate, en kenmerken van de kleinkinderen in minder belangrijke mate de frequentie van contact tussen grootouders en kleinkinderen weten te verklaren. Op het niveau van de middengeneratie vinden Oppelaar en Dykstra (2004) dat een ouderlijke scheiding zorgt voor minder contact tussen grootouders en kleinkinderen. Weinig contacten tussen ouders en grootouders zorgen tevens voor minder contacten tussen grootouders en kleinkinderen. De invloed van de ouderlijke scheiding blijft bestaan na controle voor de contactfrequentie tussen ouders en grootouders. De negatieve gevolgen van een ouderlijke scheiding blijken ten slotte minder sterk te zijn voor de contacten van kleinkinderen met de grootouders langs moederszijde dan langs vaderszijde.

Hetherington (1989) wijst voor de intensiteit van contact met de grootouders op het belang van de geografische nabijheid en op het contact dat tussen het kind en de niet-inwonende ouder bestaat. In éénoudergezinnen bleek de frequentie van het contact tussen de ouders van de niet-inwonende ouder en hun kleinkind samen te hangen met de frequentie van contact tussen het kind en de niet-inwonende ouder. Lussier et al. (2002) vinden dat vergeleken met kinderen uit intacte gezinnen, kinderen die bij een stiefmoeder wonen minder contact hebben

met hun grootouders langs moederszijde, terwijl kinderen die bij een stiefvader wonen minder contact hebben met hun grootouders langs vaderszijde.

Een ouderlijke scheiding laat zich ook voelen in de kwaliteit van de relatie tussen grootouders en kleinkinderen. Uit het Amerikaanse onderzoek van Hilton en Macari (1997) blijkt dat de betrokkenheid tussen grootouders en kinderen van gescheiden ouders bepaald wordt door verschillende factoren. Grootouders zijn meer betrokken bij hun kleinkinderen als de woonafstand klein is, als het om een grootmoeder gaat, als de eigen zoon/dochter het hoederrecht heeft en als het kleinkind bij een alleenstaande vader verblijft. Uit het Britse onderzoek van Lussier et al. (2002) komt naar voor dat kinderen uit intacte gezinnen zich, vergeleken met andere gezinstypes, doorgaans het nauwst verbonden voelen met hun grootouders. Kinderen van wie de moeder meer 'relationele transities' achter de rug heeft, voelen zich minder nauw verbonden met hun grootouders langs moederszijde.

3.4 De vriendschapsrelaties van de kinderen

Sociale relaties met vrienden zijn voor kinderen belangrijk omdat ze een eigen leefwereld ontwikkelen los van de ouders en ze steun vinden bij elkaar (De Wolf et al. 2000; Elchardus, 1999). Tevens spelen vrienden een belangrijke rol in de identiteitsontwikkeling (De Wolf et al., 2000), de socialisatie (Marcoen, 1991) en de relatievorming (Elchardus, 1999).

De impact van (echt)scheiding op de vriendschapsrelaties van kinderen wordt door verschillende modellen verklaard (Guttman, 1993). Een substitutiemodel geeft aan dat de vriendschapsrelaties die kinderen aanknopen compensatie verschaffen voor de beschadigde relatie met de ouder(s). Een continuïteitsmodel laat veronderstellen dat de beschadigde relatie tussen kind en ouder(s) zich weerspiegelt in de relaties die kinderen met anderen aanknopen.

Demo en Acock (1988) stuiten in hun overzichtsartikel op tegenstrijdige bevindingen in verband met de impact van (echt)scheiding op de relaties van kinderen met leeftijdsgenoten. Enerzijds vinden ze dat kinderen met gescheiden ouders minder sociaal zijn. Uit deze onderzoeken valt te besluiten dat een ouderlijke scheiding gepaard gaat met minder nauwe vriendschappen voor de kinderen, dat kinderen minder tijd doorbrengen samen met vrienden en dat ze minder deelnemen aan gemeenschappelijke activiteiten. Anderzijds vinden ze evidentie voor het tijdelijke karakter van de verstoorde sociale contacten bij kinderen met gescheiden ouders. Uit één onderzoek blijkt zelfs dat jongens die een ouderlijke scheiding meemaakten betere contacten met vrienden hebben dan jongens uit intacte gezinnen.

Wanneer we de resultaten uit onderzoek naar de impact van een scheiding op de omvang

van het vriendschapsnetwerk van kinderen op een rijtje zetten, dan blijkt dat de impact eerder beperkt is. Duits onderzoek bij 10- tot 20-jarigen (Noack, 2001) vindt geen invloed van het gezinstype van deze kinderen en jongeren op de omvang van hun netwerk, noch met constructieve noch met deviante leeftijdsgenoten. Uit Italiaans onderzoek bij 11- tot 17-jarigen (Giulliani et al., 1998) blijkt dat een ouderlijke scheiding geen verschil uitmaakt in de mate en de intensiteit van het contact van kinderen met vrienden. Uit kleinschaliger onderzoek van Devall et al. (1986) blijkt evenmin een verschil in het aantal vrienden van kinderen uit éénouder- en tweeoudergezinnen. Kinderen uit éénoudergezinnen zijn het in het onderzoek van Watt et al. (1990) in sterkere mate eens met de uitspraak weinig vrienden te hebben. Wanneer kinderen uit éénoudergezinnen gevraagd wordt hun vriendjes op te sommen, blijkt het aantal vrienden niet te verschillen van kinderen uit intacte gezinnen.

In het Vlaamse onderzoek van Smits (2004) blijkt dat het al dan niet samenwonen van de ouders geen rol van betekenis speelt in de uitgebreidheid van het informele sociale netwerk van 14- tot 18-jarigen. Andere gezinsfactoren, zoals een grotere autonomie binnen het gezin om zelf beslissingen te nemen of het ervaren van een minder positief gezinsklimaat, maken dat kinderen een uitgebreider vriendschapsnetwerk hebben. Deze verbanden verdwijnen echter na controle voor het vrijetijdspatroon van de kinderen.

Anderzijds blijkt uit het Amerikaanse onderzoek van Patterson et al. (1991) dat kinderen uit éénoudergezinnen, kinderen uit lage inkomensgezinnen en uit gezinnen waar het ontbreekt aan stimulatie bij het schoollopen (ingeschat door de leerkracht) minder door hun klasgenoten worden opgenomen in de groep. Andere risicofactoren op een gebrekkige sociale integratie zijn het recent veranderen van school en het recent meemaken van een ouderlijke scheiding. Amerikaans onderzoek van Jones (1992) komt tot de bevinding dat kinderen uit éénoudergezinnen en uit gezinnen met veel familiale conflicten minder vrienden hebben. Het gezamenlijke effect van echtscheiding en gezinsconflicten zorgt echter voor een uitgebreider netwerk van vrienden en meer tevredenheid over vriendschapsrelaties. Een mogelijke verklaring voor deze bevinding wordt gevonden in de compenserende functie van vrienden bij afwezigheid van een positief en stabiel gezinsklimaat.

Watt et al. (1990) stellen vast dat kinderen uit éénoudergezinnen minder steun geven aan hun leeftijdsgenoten en minder vertrouwen van hen terugkrijgen. Kinderen van gescheiden ouders geven in het onderzoek van Watt et al. (1990) aan evenveel vrienden te hebben als kinderen uit intacte gezinnen, percipiëren desondanks minder steun van hun vrienden, maar geven meer blijk van gevoelens van eenzaamheid, verdriet en spanning dan kinderen uit intacte gezinnen. Niet zozeer de kwantiteit maar wel de kwaliteit van de relaties met leeftijdsgenoten lijkt dus van belang te zijn voor het welbevinden van kinderen van gescheiden ouders.

Jones (1992) vindt dat noch een ouderlijke scheiding noch gezinsconflicten van invloed zijn op het ervaren van sociale steun door vrienden. Tevens werd nagegaan in hoeverre de tevredenheid van kinderen met hun vriendschapsnetwerk wordt bepaald door wat deze onderzoekers ‘gezinsvariabelen’ en ‘kenmerken van het vriendschapsnetwerk’ noemen. Uit een eerste onderzoeksmodel blijkt dat kinderen met gescheiden ouders, kinderen die veel gezinsconflicten ervaren en jongens minder tevreden zijn met hun vriendschapsrelaties. Deze gezinsvariabelen (uitgezonderd het geslacht van kinderen) verliezen echter hun verklaringskracht bij controle voor kenmerken van het vriendschapsnetwerk.

Uit het onderzoek van Dunn et al. (2001) komt naar voor dat vrienden voor kinderen van gescheiden ouders belangrijke vertrouwenspersonen zijn in de periode onmiddellijk na de scheiding. Uit het Vlaamse belevingsonderzoek van Buysse en Ackaert (2005) bij kinderen en jongeren blijkt dat sommigen over de scheiding met vrienden praten, maar dat er ook tegenargumenten bestaan om dit te doen. Met vrienden over de echtscheiding praten is bijvoorbeeld niet evident omdat ze het niet snappen als ze het zelf niet hebben meegemaakt, omdat het geen leuk gespreksonderwerp is en vrienden er zijn om leuke dingen mee te doen.

Een interessante vraag, waar deze onderzoeken geen inzicht in geven is: *‘In welke mate kunnen kinderen wier ouders een scheiding achter de rug hebben voor begrip en steun rekenen op vrienden die ook een scheiding meemaakten?’* Het ligt inderdaad voor de hand dat kinderen uit tweeoudergezinnen zich weinig kunnen voorstellen bij een ouderlijke scheiding. Kinderen die wel een ouderlijke scheiding meemaakten weten vermoedelijk beter waarover ze praten. De vraag waarop we het antwoord hier schuldig moeten blijven, houdt verband met de samenstelling van het vriendschapsnetwerk van kinderen. Kenmerken van de vrienden waarmee kinderen directe relaties aanknopen, worden in dit verband vergeleken op hun gelijkenissen en verschillen. Naarmate kinderen met een scheidingservaring met meer vrienden contact onderhouden die eveneens een scheidingservaring achter de rug hebben, is hun vriendschappelijk netwerk voor dit kenmerk meer homogeen samengesteld.

Honess en Charman (1998) vergeleken in welke mate kinderen die recent een scheiding meemaakten en die bij hun moeder inwonen, verschillen van kinderen uit intacte gezinnen in de steun die ze krijgen en geven, in de mate waarin ze zich aanvaard voelen en in de mate waarin ze discussiëren met vrienden. Voor deze verschillende relationele aspecten vinden deze onderzoekers geen verschillen tussen kinderen uit éénouder- en tweeoudergezinnen.

Kitzmann en Cohen (2003) vinden, in hun kleinschalig onderzoek, dat de kwaliteit van de relatie tussen kinderen en hun beste vriend niet zozeer te lijden heeft onder de intensiteit en de frequentie van conflicten of de stress die kinderen bij ouderlijke conflicten ondervinden. Uit

dit onderzoek komt de kwaliteit van de oplossing die ouders voor hun conflicten vinden naar voor als een belangrijke factor voor de kwaliteit van de relatie van kinderen met hun meest dierbare vriend. Ouderlijke conflicten die onopgelost blijven of aanslepen, blijken een nefaste invloed te hebben op de vriendschapskwaliteit.

Stocker en Youngblade (1999) vinden bij 7- tot 10-jarige kinderen uit intacte gezinnen dat ouderlijke conflicten aanleiding zijn voor meer probleemrelaties met leeftijdsgenoten. Na controle voor vaderlijke vijandigheid ten opzichte van het kind vervalt de impact van ouderlijke conflicten op probleemrelaties met leeftijdsgenoten.

4. METHODOLOGISCHE KANTTEKENINGEN EN BESLUIT

In het onderzoek naar de gevolgen van een ouderlijke scheiding op de sociale relaties van kinderen bestaan een aantal lacunes. In dit literatuuroverzicht was het vaak behelpen met kleinschalig onderzoek waarbij vraagtekens horen bij de veralgemeenbaarheid van de bevindingen. Bovendien wordt de impact van een ouderlijke scheiding doorgaans onderzocht op de sociale relaties die kinderen met specifieke relevante anderen (ouders, vrienden, grootouders) aanknopen. Het ontbreekt aan meer geïntegreerd onderzoek waarbij sociale relaties van kinderen met verschillende relevante en mogelijk elkaar compenserende anderen worden onderzocht binnen een longitudinaal onderzoeksdesign. Wanneer we naar het Vlaams onderzoek kijken dan blijkt er vanuit kindperspectief wel onderzoek beschikbaar over de wijze waarop een ouderlijke scheiding ingrijpt op de relaties van kinderen met de ouders. Over de impact van een ouderlijke scheiding op de relaties van kinderen met overige familieleden (broers, zussen, stiefouders, grootouders) en vrienden is echter weinig geweten.

Uit de geraadpleegde onderzoeken blijkt dat een ouderlijke scheiding een impact heeft op de sociale relaties van kinderen met hun ouders, hun broers en zussen, hun grootouders en hun vrienden. Kinderen uit éénoudergezinnen zouden minder sociaal competent en sociaal aangepast zijn dan kinderen uit intacte gezinnen. Voor de relatie met de ouders blijkt dat een scheiding zorgt voor minder frequente contacten tussen ouder en kind waarbij verschillende factoren zoals de verblijfsregeling, de tijd verstreken sinds de scheiding en de hertrouw van de ouder een intermediërende rol spelen. Tevens bestaan er belangrijke verschillen tussen kinderen uit éénoudergezinnen en tweoudergezinnen inzake de kwalitatieve dimensie van de relatie met hun ouders (zoals minder opvolging, meer negatieve communicatie en minder responsiviteit). Broers en zussen blijken voor kinderen uit éénoudergezinnen belangrijke bronnen van steun en troost. Kenmerkend voor kinderen van gescheiden ouders is dat er naast veel hartelijkheid onder broers en zussen echter ook veel onderlinge vijandigheid en conflicten worden vastgesteld. Een ouderlijke scheiding blijkt ook bepalend in de frequentie en de

kwaliteit van het contact tussen kleinkinderen en grootouders. Verschillende factoren zoals de geografische afstand en het geslacht van de grootouder spelen daarbij een intermediërende rol. Uit onderzoek komt ten slotte naar voor dat vrienden belangrijke vertrouwenspersonen zijn voor kinderen die een ouderlijke scheiding meemaken. De impact van een ouderlijke scheiding vertaalt zich niet noodzakelijk in een minder omvangrijk vriendschapsnetwerk van kinderen. Een aantal onderzoeken wijzen erop dat een ouderlijke scheiding wel een impact heeft op de kwalitatieve dimensie van de vriendschapsrelaties (minder steun geven, minder steun/vertrouwen krijgen).

LITERATUUR

- Amato, P.R. & B. Keith (1991), Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, pp.26-46.
- Amato, P.R., S.J. Rezac & A. Booth (1995), Helping between parents and young adult offspring: the role of parental marital quality, divorce and remarriage. *Journal of Marriage and the Family*, 57, pp.363-374.
- Amato, P.R. & A. Booth (1996), A prospective study of divorce and parent-child relationships. *Journal of Marriage and the Family*, 58, pp.356-365.
- Amato, P.R. & J.G. Gilbreth (1999), Nonresident fathers and children's well-being: a meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 61, pp.557-573.
- Amato, P.R. (2001), Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, pp.355-370.
- Asmussen, L. & R. Larson (1991), The quality of family time among young adolescents in single-parent and married-parent families. *Journal of Marriage and the Family*, 53, pp.1021-1030.
- Baker, W. (2001), *Netwerken, over het waarden, opbouwen en gebruiken van sociaal kapitaal*, Amsterdam: Nieuwezijds.
- Booth, A. & P.R. Amato (1994), Parental marital quality, parental divorce, and relations with Parents. *Journal of Marriage and the Family*, 56, pp.21-34.
- Buyse, A. & L. Ackaert (2005), *Belevingsonderzoek 'Kinderen en Scheiding'*, Gent & Brussel: UGent & Kinderrechtencommissariaat.
- Creasey, G.L. (1993), The association between divorce and late adolescent grandchildren's relations with grandparents. *Journal of Youth and Adolescence*, 22, pp.513-528.
- Demo, D.H. & A.C. Acock (1988), The impact of divorce on children. *Journal of marriage and the family*, 50, pp.619-648.
- Devall, E., Z. Stoneman & G. Brody (1986), The impact of divorce and maternal employment on pre-adolescent children. *Family Relations*, 35, pp.153-159.
- De Wolf, B., B. Melis, I. Tiggelevend, A. Demuylder (2000), *Relationeel en seksueel welzijn bij maatschappelijk kwetsbare jongeren*, Berchem: In Petto.
- Dunn, J., L.C. Davies, T. O'Connor & W. Sturgess (2001), Family lives and friendships: the perspectives of children in step-, single-parent, and nonstep families. *Journal of Family Psychology*, 15, pp.272-287.
- Elchardus, M. (1999), Voor het leven? Over vriendschap, huwelijk en trouw. In: M. Elchardus (red.), *Zonder maskers, een actueel portret van jongeren en hun leraren*. Gent: Globe.
- Fine, M.A., P. Voydanoff & B.W. Donnelly (1994), Parental perceptions of child well-being: relations to family structure, parental depression, and marital satisfaction. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 15, pp.165-186.
- Forehand, R., B. Neighbors, D. Devine, & L. Armistead (1994), Interparental conflict and parental divorce, the individual, relative, and interactive effects on adolescents across four years. *Family Relations*, 43, pp.387-393.
- Furstenberg, F., C.W. Nord, J. Peterson & N. Zill (1983), The life course of children of divorced. *American Sociological Review*, 48, pp.656-668.
- Furstenberg, F. & C.W. Nord (1985), Parenting apart: patterns of childrearing after marital disruption. *Journal of Marriage and the Family*, 47, pp.893-904.
- Furman, W. & D. Buhrmester (1985), Children's perceptions of the personal relationships in their social networks. *Developmental Psychology*, 21, pp.1016-1024.
- Giulliani, C., R. Iafrate & R. Rosnati (1998), Peer-group and romantic relationships in adolescents from intact and separated families. *Contemporary Family Therapy*, 20, pp.93-105.

- Guttman, J. (1993), Adolescents from divorced families and their best-friend relationship: a qualitative analysis. *Journal of Divorce and Remarriage*, 20, pp. 95-109.
- Hetherington, E.M. (1989), Coping with family transitions: winners, losers and survivors. *Child development*, 60, pp.1-14.
- Hetherington, E.M., M. Bridges & G.M. Insabella (1998), What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children's adjustment. *American Psychologist*, 53, pp.167-184.
- Hetherington, E.M. (2003), Social support and the adjustment of children in divorced and remarried families. *Childhood*, 10, pp.217-236.
- Hilton, J.M. & D.P. Macari (1997), Grandparent involvement following divorce: a comparison in single-mother and single-father families. *Journal of Divorce and Remarriage*, 28, pp.203-224.
- Honess, T.M. & E.A. Charman (1998), Adolescent adjustment, social systems and parental separation. *European Journal of Psychology of Education*, 13, pp.557-567.
- Jones, D.C. (1992), Parental divorce, family conflict and friendship networks. *Journal of Social and Personal Relationships*, 9, pp.219-235.
- Kaufman, G. & P. Uhlenberg (1998), Effects of life course transitions on the quality of relationships between adult children and their parents. *Journal of Marriage and the Family*, 60, pp.924-938.
- Kitzmann, K. & R. Cohen (2003), Parents' versus children's perceptions of interparental conflict as predictors of children's friendship quality. *Journal of social and personal relationships*, 20, pp.689-700.
- Lussier, G., K. Deater-Deckard, J. Dunn & L. Davies (2002), Support across two generations: children's closeness to grandparents following parental divorce and Remarriage. *Journal of Family Psychology*, 16, pp.363-376.
- Marcoen, A. (1991), *Ontwikkelingspsychologie*. Leuven: Acco.
- Milevsky, A. (2004), Perceived parental marital satisfaction and divorce: effects on sibling relations in emerging adults. *Journal of Divorce and Remarriage*, 41, pp.115-128.
- Noach, P., C. Krettek & S. Walper (2001), Peer relations of adolescents from nuclear and separated families. *Journal of Adolescence*, 24, pp.535-548.
- Oppelaar, J. & P.A. Dykstra (2004), Contacten tussen grootouders en kleinkinderen. *Mens en Maatschappij*, 79, pp.264-286.
- Patterson, C.J., N.A. Vaden & J.B. Kupersmidt (1991), Family background, recent life events and peer rejection during childhood. *Journal of Social and Personal Relationships*, 8, pp.347-361.
- Peterson, J.L. & N. Zill (1986), Marital disruption, parent-child relationships, and behaviour problems in children. *Journal of Marriage and the Family*, 48, pp.295-307.
- Raes, K. (1997), *Het moeilijke ontmoeten, Verhalen van alledaagse zedelijkheid*. Brussel: VUB Press.
- Sheehan, G., Y. Darlington, P. Noller & J. Feeney (2004), Children's perceptions of their sibling relationships during parental separation and divorce. *Journal of Divorce and Remarriage*, 41, pp.69-94.
- Smits, W. (2004), *Maatschappelijke participatie van jongeren, bewegen in de sociale, vrijetijds- en culturele ruimte*. Brussel: Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, VUB.
- Spruijt, E. & J. Iedema (1998), Well being of youngsters of divorce without contact with non-resident parents in the Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies*, 29, pp.517-527.
- Stephen, E.H., V.A. Freedman & J. Hess (1993), Near and far: Contact of children with their non-residential fathers. *Journal of Divorce and Remarriage*, 20, pp.171-191.
- Stocker C.M. & L. Youngblade (1999), Marital conflict and parental hostility: links with children's sibling and peer relationships. *Journal of Family Psychology*, 13, pp.598-609.
- Vandoorne, J., L. Decaluwe & L. Vandemeulebroecke (2000), Het gezin. In: H. De Witte, J. Hooge & L. Walgrave (red.), *Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld, 12- tot 18-jarigen over hun leefwereld en toekomst*. Leuven: Universitaire Pers.

-
- Van Peer, C. & B. Vandenberg (2004), *Children in one-parent-families, Perception of their educational context against perception of children in other family types*. Brussel: CBGS, Werkdocument 6.
- Verschelden, G. (2002), *Opvattingen over welzijn en begeleiding, Een sociaal-(ped)agogische analyse van leerlingenbegeleiding als exemplarisch thema in het jeugdbeleid*. Gent: Academia Press.
- Walker, L.J. & K.H. Hennig (1997), Parent/child relationships in single-parent families. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 29, pp.63-75.
- Watt, N.F., O. Moorehead-Slaughter, D.M. Japzon & G.G. Keller (1990), Children's adjustment to parental divorce: self-image, social relations, and school performance. In J.E. Rolf, A.S. Masten, D. Cicchetti, K.H. Nuechterlein & S. Weintraub (ed.), *Risk and protective factors in the development of psychopathology*. New York: Cambridge University Press.
- Zill, N., D. Morrison & M.J. Coiro (1993), Long term effects of parental divorce on parent-child relationships, adjustment, and achievement in young adulthood. *Journal of Family Psychology*, 7, pp.91-103.

HOOFDSTUK 6: IMPACT OP DE VERDERE RELATIE- EN GEZINSVORMING BIJ KINDEREN

Martine Corijn

1. INLEIDING

Om de impact van een (echt)scheiding op de verdere relatie- en gezinsvorming en -ontbinding van de kinderen van gescheiden ouders na te gaan bieden vooral de socialisatietheorie en de ouderlijke-conflicttheorie een verklaring (zie hoofdstuk 1). De socialisatietheorie verklaart de effecten van een (echt)scheiding vooral door het feit dat kinderen uit gescheiden gezinnen anders zijn opgevoed o.m. omdat een ouderlijke (doorgaans vaderlijke) rol afwezig was (McLanahan & Bumpass, 1998). Door de andere opvoedingsmodellen en -praktijken zouden kinderen uit gescheiden gezinnen andere normen en waarden hebben over wat een aanvaardbare en gewenste relatie- en gezinsvorming is (Thornton, 1991). De ouderlijke-conflicttheorie daarentegen stelt dat, ongeacht de ervaring met een (echt)scheiding en ongeacht de gezinsstructuur, kinderen die veel conflicten bij de ouders meemaakten andere ideeën, wensen en plannen inzake de eigen relatie- en gezinsvorming hebben dan kinderen uit gezinnen met minder ouderlijke conflicten (Acock & Demo, 1994; Dronkers, 1999). Deze andere ideeën, wensen en plannen beïnvloeden de eigen verdere relatie- en gezinsvorming. In een Nederlandse studie werd bijvoorbeeld vastgesteld dat ouderlijke conflicten in een intact gezin leidden tot het vroeger hebben van een eerste seksuele ervaring, alsook tot een grotere tolerantie tegenover niet-traditionele leefvormen zoals ongehuwd samenwonen. Het conflictniveau van de ouders had echter geen impact op het tijdstip van het aangaan van een vaste partnerrelatie, op het aantal vaste partners of op de kinderwens van de jonge volwassenen (Spruyt et al., 2001, 2002).

In hoofdstuk 1 werd reeds vermeld dat in ons land bij 2 op 3 echtscheidingen (minderjarige)²⁰ kinderen betrokken zijn (Corijn, 2005b). De keuzes²¹ die beide ouders die uit elkaar gaan

²⁰ De cijfers van de FOD Justitie betreffen bij de echtscheidingen met onderlinge toestemming zowel het aantal minder- als meerderjarige kinderen; bij de twee andere types echtscheidingen betreffen ze enkel het aantal minderjarige kinderen.

²¹ De term 'keuze' is niet in alle gevallen passend, omdat het soms voor één van de betrokkenen niet om een keuze, maar om een voldongen feit gaat.

maken inzake een nieuwe leefvorm (of opeenvolgende leefvormen) en inzake hun verdere relatie- en gezinsvorming hebben dus ook gevolgen voor de leefvorm van alle rechtstreeks of onrechtstreeks betrokken kinderen. Tijdens het (echt)scheidingsproces zien kinderen één van de ouders effectief het ‘ouderlijke huis’ verlaten, of verlaten ze zelf met een ouder het ‘ouderlijke huis’. De feitelijke scheiding – die een kortere of een langere tijd kan voorafgaan aan de eventuele wettelijke scheiding – brengt de kinderen in een nieuwe leefvorm of gezinssituatie. Na de (echt)scheiding maken beide ouders keuzes om bijvoorbeeld al dan niet een nieuwe partnerrelatie aan te gaan, al dan niet met een nieuwe partner samen te gaan wonen en/of te huwen, om al dan niet te kiezen voor een nieuwe partner die reeds kinderen heeft, om al dan niet met de nieuwe partner gezamenlijk kinderen te nemen. Hierdoor blijven kinderen in een éénoudergezin wonen, komen ze in een nieuwsamengesteld of stiefgezin terecht en hebben ze een bezoeksregeling met de niet-inwonende ouder. De nieuwe gezinssituatie kan zeer tijdelijk zijn, een langere periode duren of zeer duurzaam zijn. In de andere hoofdstukken komt ter sprake dat de impact van een (echt)scheiding verschillend kan zijn naargelang van het soort gezinsstructuur (of opeenvolgende gezinsstructuren) die na de (echt)scheiding ontstaat. Uit de literatuur is gekend dat een stiefgezin een intermediërende factor is die de negatieve gevolgen van een (echt)scheiding zowel kan verminderen als kan versterken (Hines, 1997; McLanahan & Sandefur, 1994). In paragraaf 2 gaan we na in welke gezinssituatie kinderen leven enkele jaren na de ouderlijke (echt)scheiding. In hoofdstuk 11 over de keuzes die de ex-partners en gescheiden ouders maken inzake hun eigen relatie- en gezinsvorming na de (echt)scheiding komen we hier onrechtstreeks op terug.

Het meemaken van een ouderlijke (echt)scheiding beïnvloedt de wijze waarop kinderen denken over relatie- en gezinsvorming, alsook de wijze waarop ze als jongvolwassenen zelf hun eigen verdere relatie- en gezinsvorming zullen vormgeven. In paragraaf 3 gaan we na welke de impact is van een ouderlijke (echt)scheiding op het denken over relatie- en gezinsvorming, alsook op het tijdstip van het aangaan van een eerste vaste-partnerrelatie, van het verlaten van het ouderlijke huis, van het samenwonen met een partner, alsook op de keuze om ongehuwd of gehuwd samen te wonen met de partner en op het tijdstip van de eigen gezinsvorming.

In paragraaf 4 gaan we specifiek in op de impact van een ouderlijke (echt)scheiding op het denken over echtscheiding, op het inschatten van echtscheidingskansen en op het zelf meemaken van een (echt)scheiding. In de literatuur spreekt men in deze context over de ‘inter-generationale transmissie’ of overdracht van een (echt)scheiding (McLanahan & Bumpass, 1998). Hiermee wordt bedoeld dat kinderen die een (echt)scheiding van de ouders hebben meegemaakt, zelf een veel grotere kans hebben om een (echt)scheiding mee te maken dan kinderen wier ouders niet scheidde.

In de literatuur wordt vaak vastgesteld dat een ouderlijke (echt)scheiding een grotere impact heeft op dochters dan op zonen, ook als het hun kans om te huwen en/of te scheiden betreft (Amato, 1996; Goldscheider & Waite, 1986; Keith & Finlay, 1988). De leeftijd van de kinderen op het ogenblik van de (echt)scheiding speelt eveneens een rol. Deze leeftijd bepaalt niet enkel de leefvorm van de kinderen na de echtscheiding, maar kan ook een sterke impact hebben op de eigen verdere relatie- en gezinsvorming. Men kan bijvoorbeeld veronderstellen dat een ouderlijke scheiding voor een puber een grotere impact heeft dan deze voor een peuter. In het Vlaamse Gewest heeft 43% van de kinderen op het moment van de officiële echtscheiding van hun ouders de lagere-school-leeftijd (Lodewijckx, 2005).

Het is niet de bedoeling om in dit hoofdstuk een exhaustief overzicht te geven van alle bestaande empirische onderzoek ter zake. We geven prioriteit aan onderzoeksresultaten afkomstig uit België, Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië. We illustreren welke mechanismen worden ingeroepen om de impact van een ouderlijke (echt)scheiding op de verdere relatie- en gezinsvorming van de kinderen te verklaren.

2. LEEFVORMEN NA DE ECHTSCHIEDING

Een eerste belangrijk scharnierpunt bij het feitelijk uit elkaar gaan van de ouders betreft de keuze van de ouders – al dan niet in samenspraak met het kind/de kinderen – of de beslissing van de rechter dat het kind/de kinderen bij de moeder of bij de vader inwonen of afwisselend bij de vader en de moeder. *‘Ziet de leefvorm van de kinderen na de (echt)scheiding er anders uit naargelang ze bij hun moeder of hun vader blijven wonen?’* Het antwoord is bevestigend. Vooreerst omdat het partnerrelatie- en gezinsvormingsgedrag van mannen en vrouwen, en meer specifiek van gescheiden vaders en moeders, totaal anders verloopt. Het inwonen bij de vader versus bij de moeder na de (echt)scheiding beïnvloedt bijvoorbeeld zeer sterk de kans dat en de snelheid waarmee kinderen in gezinnen met een stiefouder en stiefbroers/-zussen terecht komen. Daarnaast verschillen ook opvoedings- en communicatiestijlen van (alleenstaande of gescheiden) vaders en moeders met hun kinderen (Van Peer, 2003).

Het is voor ons land niet gekend hoeveel kinderen bij een echtscheiding aan de vader versus

aan de moeder worden toegewezen, noch hoeveel kinderen een regeling hebben waarbij ze afwisselend bij vader en moeder wonen.

In het Vlaamse Gewest verblijven (in 2004) van alle kinderen (0- tot 17-jarigen) die (officieel) bij een alleenstaande ouder wonen, er 13% bij de vader en 87% bij de moeder. Het aandeel kinderen dat bij een alleenstaande vader woont, varieert van 9% tot 13% bij de 0- tot 12-jarigen; het stijgt van 14% tot 19% bij de 13- tot 17-jarigen (Corijn & Lodewijckx, 2005).

Van alle alleenstaande vaders in het Vlaamse Gewest (in 2003) zijn er 39% (officieel) gescheiden en 19% (officieel) nog gehuwd; van alle alleenstaande moeders zijn er 41% gescheiden en 15% nog gehuwd. We veronderstellen dat de nog gehuwde alleenstaande ouders in een echtscheidingsproces zijn betrokken. Deze cijfers suggereren dat bijna 6 op 10 éénoudergezinnen door echtscheiding ontstaan (Lodewijckx, 2004). We weten echter niet hoe lang deze alleenstaande ouders reeds gescheiden zijn. In Nederland ontstaat de helft van de éénoudergezinnen door echtscheiding (de Graaf, 2005).

Na verloop van tijd kan de gescheiden alleenstaande ouder bij een nieuwe partner (al of niet met kinderen) gaan wonen; of kan een nieuwe partner (al of niet met kinderen) bij de alleenstaande ouder komen wonen.

Lodewijckx (2005) ging voor het Vlaamse Gewest na hoe de leefvorm van kinderen wier ouders in 1999 officieel uit de echt zijn gescheiden er uit ziet in 2004. We mogen hierbij niet uit het oog verliezen dat de feitelijke scheiding van de ouders van deze kinderen maanden, zelfs jaren, aan de officiële echtscheiding kan zijn voorafgegaan. In de tijd tussen de feitelijke scheiding en 2004 kunnen nieuwe gezinsvormen zijn gevormd en al weer ontbonden.

Van alle kinderen wier ouders in 1999 officieel uit de echt scheidden, woonden er op 1 januari 2004 9 225 bij de moeder en 1 629 bij de vader, dit is respectievelijk 85% en 15%. Kinderen die bij hun vader woonden, hadden een grotere kans om 4 jaar na de officiële echtscheiding tot een nieuwsamengesteld gezin te behoren, waarbij de vader – al dan niet herhuwd – met een nieuwe partner samenwoont. Kinderen die bij hun moeder woonden, maakten 4 jaar na de echtscheiding verhoudingsgewijs vaker deel uit van een éénoudergezin. De leeftijd van het kind (en dus ook min of meer van de ouders) op het ogenblik van de echtscheiding is bepalend voor de woonsituatie enkele jaren later. Dit geldt vooral voor kinderen die bij hun vader wonen. Hoe jonger de kinderen zijn ten tijde van de echtscheiding, hoe groter de kans is dat zij na enkele jaren samenwonen met een stiefouder. Ruim 8 op 10 kinderen die jonger waren dan 3 jaar toen hun ouders uit de echt scheidden en die bij hun vader (bleven) wonen, woonden na 4 jaar met een stiefmoeder samen. Bij ruim 5 op 10 van deze kinderen is hun vader hertrouwd. Voor

kinderen jonger dan 3 jaar op het moment dat hun ouders uit de echt scheidden en die bij hun moeder (bleven) wonen, woonden er na 4 jaar ruim 4 op 10 met een stiefvader samen. Bij 2 op 10 van deze kinderen is de moeder al herhuwd.

Ruim 3 op 10 peuters (jonger dan 3 jaar) die bij de moeder (bleven) wonen, woonden binnen het jaar na de echtscheiding met een stiefvader. In de meeste gevallen woonde de moeder ongehuwd samen met haar nieuwe partner. Voor peuters die met hun vader (bleven) wonen, lag dit aandeel dubbel zo hoog (63%). Bij bijna 2 op 10 peuters die bij de vader (bleven) wonen, was hun vader binnen het jaar na de echtscheiding hertrouwd.

Op een tijdsspanne van 3 à 4 jaar na de echtscheiding stellen we vast dat met het verstrijken van de tijd er verhoudingsgewijs meer kinderen met een stiefouder samen wonen. Deze aandelen liggen veel hoger voor kinderen die bij hun vader wonen. De verhouding gehuwd versus ongehuwd samenwonen van de ouder met de nieuwe partner stijgt naarmate de echtscheiding langer geleden is. Kinderen die bij hun moeder wonen, hebben 4 jaar na de echtscheiding meer kans om bij een ongehuwd dan bij een gehuwd samenwonend paar te leven; voor kinderen die bij hun vader wonen, is dit net andersom.

Uit deze gedetailleerde gegevens blijkt overduidelijk dat de kans om korte tijd na de echtscheiding met 1 of 2 ouders samen te wonen zeer sterk samenhangt met het feit of men als kind bij de vader of de moeder blijft wonen, met de leeftijd van het kind op het tijdstip van de echtscheiding en met de duur sinds de echtscheiding. Ook de kans dat de ouder waarbij men woont huwt met een nieuwe partner is groter voor kinderen die bij de vader (blijven) wonen en voor zeer jonge kinderen. Deze kans wordt groter naargelang meer tijd sinds de echtscheiding is verstreken. Ruim de helft van de kinderen die jonger dan 3 jaar was op het moment van de ouderlijke echtscheiding en die bij de vader woont, maakt na 4 jaar deel uit van een stiefgezin met een herhuwde vader.

De wijzigingen in de gezinssituatie houden echter niet op 4 jaar na de echtscheiding, maar de beschikbare gegevens voor het Vlaamse Gewest laten niet toe alle tussentijdse en opeenvolgende veranderingen op te volgen. Bovendien laten de beschikbare data ook niet toe om na te gaan hoeveel kinderen van de stiefouder en hoeveel gezamenlijke kinderen van de ouder en stiefouder het nieuwe gezin vervoegen.

'Hoeveel kinderen komen na een ouderlijke (echt)scheiding in een nieuwsamengesteld gezin (of stiefgezin) terecht?' Voor het Vlaamse Gewest heeft Lodewijckx (2005) gepoogd om een gedetailleerd beeld te schetsen van de aard van de stiefgezinnen. Van alle 0- tot 17-jarigen wonen er in 2004 naar schatting 10,4% in een stiefgezin. Ruim de helft van de kinderen uit

stiefgezinnen zou bij de moeder en een stiefvader wonen, een kleine helft zou bij de vader en een stiefmoeder wonen.

In Nederland wonen in de jaren negentig kort na de echtscheiding in 20% van de gevallen de kinderen bij de vader en in 80% bij de moeder. Kort na het uit elkaar gaan van ongehuwd samenwonende ouders wonen eveneens in 20% van de gevallen de kinderen bij de vader en in 80% bij de moeder (Manting & Bouman, 2005). Volgens een Nederlandse survey zou 76% van de kinderen na de scheiding bij de moeder wonen, 6% bij de vader en 15% in een co-ouderschapsregeling. Daarnaast zou nog eens 2% anders wonen bijvoorbeeld zelfstandig of bij familie (de Graaf, 2005). Opvallend in dit onderzoek is dat de informatie hieromtrent nogal uiteenloopt naargelang ze door de vader of de moeder wordt gegeven. Volgens de vaders is er in 23% van de gevallen co-ouderschapsregeling; volgens de moeders slechts in 10% van de gevallen. Het lijkt alsof vaders de omgangsregeling als co-ouderschap beschouwen.

Meer algemeen signaleren we hier het probleem dat noch de officiële registratiegegevens noch de antwoorden omtrent de feitelijke regeling, dicht aansluiten bij de complexe realiteit van verblijfsregelingen van kinderen na de (echt)scheiding.

In Frankrijk woonden in 1999 6,7% (1,1 miljoen) van de 16,3 miljoen kinderen (jonger dan 25 jaar) met een ouder en een stiefouder; daarnaast woonden er 3% (0,5 miljoen) kinderen bij hun eigen ouders maar met stiefbroers/-zussen (Barre, 2005). Van alle gezinnen (met kinderen) zijn er in Frankrijk 8% stiefgezinnen. In iets minder dan de helft van deze stiefgezinnen zijn er geen gezamenlijke kinderen van de ouders; in iets meer dan de helft van deze stiefgezinnen zijn er zowel kinderen van de vorige relatie als van de huidige relatie.

In de jaren negentig is in Frankrijk het aandeel stiefgezinnen met 10% gestegen (van 7,1% naar 8,0%); deze stijging komt vooral voort uit de stijging van het aandeel stiefgezinnen met kinderen zowel uit de vorige als uit de huidige relatie. Met andere woorden, gescheiden partners kiezen in nieuwe relaties steeds vaker voor gezamenlijke kinderen.

Vanuit het perspectief van de kinderen (jonger dan 25 jaar) geformuleerd, geldt in Frankrijk het volgende. Van alle kinderen uit gezinnen wonen er 8,7% in een stiefgezin. Ruim 1 op 3 kinderen (37%) in stiefgezinnen woont bij de eigen vader; bijna 2 op 3 kinderen (63%) in stiefgezinnen wonen bij de eigen moeder. Van de kinderen in stiefgezinnen wonen er 2 op 3 met stiefbroers en/of -zussen. De stiefbroers/-zussen zijn in de ene helft van de gevallen afkomstig uit de vorige relatie van de stiefouder; in de andere helft van de gevallen zijn ze van de eigen ouder en de stiefouder samen. Daarnaast wonen in Frankrijk 15% van alle kinderen bij een alleenstaande ouder.

De dynamiek in de relatie- en gezinsvorming van gescheiden ouders brengt met zich mee dat van alle kinderen (jonger dan 18 jaar) in het Vlaamse Gewest ruim 1 op 10 kinderen (tijdelijk) met een alleenstaande ouder – doorgaans moeder – woont en dat 1 op 10 kinderen (tijdelijk) in een stiefgezin woont.

3. DE EIGEN RELATIE- EN GEZINSVORMING

In onderzoek wordt nagegaan of en hoe het meemaken van een (echt)scheiding bij de ouders – al dan niet voorafgegaan door een conflictueuze relatie tussen de ouders – het denken, de wensen en de plannen van de kinderen over de eigen relatie- en gezinsvorming beïnvloedt (zie het model in hoofdstuk 1). Zo kan men veronderstellen dat men door het meemaken van een ouderlijke (echt)scheiding en de beeldvorming die men hieromtrent zelf opbouwt, een zekere terughoudendheid opbouwt om te geloven in een vaste partnerrelatie, om samen te wonen met een partner, om een huwelijk aan te gaan. Via dit denken, deze wensen en deze plannen kan de ouderlijke (echt)scheiding dan de eigen relatie- en gezinsvorming beïnvloeden. Daarnaast kunnen ook de ervaringen in de gezinssituatie na de (echt)scheiding – een gelukkige of ongelukkige alleenstaande ouder, een warm of conflictueus stiefgezin, goede of zeldzame contacten met de niet-inwonende ouder – bepalend zijn voor de eigen relatie- en gezinsvorming. Wil men zo lang mogelijk bij de alleenstaande ouder blijven wonen? Wil men zo snel mogelijk weg uit het gebroken gezin of uit het complexe stiefgezin? Met andere woorden, zowel de perceptie van de relatie van de ouders, van de (echt)scheiding als van de nieuwe gezinsstructuur na de (echt)scheiding fungeren als intermediaire factoren die het impact van de (echt)scheiding op het eigen gedrag beïnvloeden. Uit het merendeel van het onderzoek blijkt dat niet de gezinsstructuur (of de opeenvolgende gezinsstructuren) na de echtscheiding op zich de bepalende factor is, maar wel het functioneren en voornamelijk de beleving van het functioneren van dit gezin.

We vermelden hier enkele recente onderzoeksresultaten uit België, Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, omdat in deze onderzoeken niet enkel wordt rekening gehouden met de ervaring van een ouderlijke (echt)scheiding op zich, maar tevens met de invloed van een reeks intermediaire factoren die samenhangen met een ouderlijke scheiding.

‘Welke impact heeft een ouderlijke (echt)scheiding op het denken van jongvolwassenen over de eigen relatie- en gezinsvorming?’ Voor Vlaanderen kunnen we deze vraag heel selectief beantwoorden aan de hand van een onderzoek uitgevoerd bij eerste-jaarsstudenten (van een katholieke universiteit); een groep die in menig opzicht een geselecteerde groep is (Vanhove & Matthijs, 2003).

Omdat we veronderstellen dat het denken over de eigen relatie- en gezinsvorming ook beïnvloed is door de beleving van het ouderlijke huwelijk en de ouderlijke (echt)scheiding, staan we hier eerst even bij stil. Studenten met gescheiden ouders vinden vaker dat hun ouders²² ongelukkig waren (42%) en een hoger conflictniveau hadden (39%), dan studenten met gehuwde ouders (respectievelijk 7% en 6%). We moeten hier echter aan toevoegen dat 1 op 3 studenten met gescheiden ouders vond dat zijn/haar ouders gelukkig waren en een laag conflictniveau hadden. Studenten met gescheiden ouders voelen niet zozeer minder verbondenheid met hun ouders (9% geeft een laag niveau van verbondenheid aan tegenover 7% studenten met gehuwde ouders); ze kunnen zich echter iets vaker niet uitgesproken opstellen terzake (23% versus 17%).

Bij gebrek aan onderzoek uit West-Europa illustreren we hier ook even de impact van een ouderlijke scheiding op de opvattingen over en het gedrag inzake partnerrelaties bij Amerikaanse studenten. Amerikaanse studenten met gescheiden ouders ervaren niet minder intimiteit in hun partnerrelaties dan studenten met gehuwde ouders. Studenten met gescheiden ouders vonden wel meer dan anderen dat ruzie in een partnerrelatie destructief is (Sinclair & Nelson, 1998). In een andere studie bij Amerikaanse studenten omtrent hun hechtings- of bindingsstijl in relaties, hun liefdesstijl en hun romantische opvattingen bleek dat vooral vrouwelijke studenten met gescheiden ouders er een andere stijl op nahouden. Deze andere stijl verschilde niet zozeer van deze van studenten met ongelukkig gehuwde ouders, maar vooral van deze van studenten met gelukkig gehuwde ouders. Studentes met gescheiden ouders hadden minder vaak een veilige hechtingsstijl en vaker een afwijzende hechtingsstijl. Ze hadden ook vaker negatieve liefdesstijlen en waren ook minder idealistisch in hun romantische opvattingen (Sprecher et al., 1998).

'Heeft een ouderlijke (echt)scheiding een impact op de eigen relatievorming?' Een eerste stap in de relatievorming van jongeren die sociologen vaak meten is het tijdstip van het eerste seksuele contact. Een Brits onderzoek stelt vast dat kinderen van gescheiden ouders op jongere leeftijd hun eerste seksuele contact hebben dan kinderen van niet-gescheiden ouders, en dit na controle voor andere relevante factoren. Bovendien kunnen de onderzoekers aantonen dat het ook hierdoor komt dat deze jongeren eerder gaan samenwonen en eerder vader/moeder worden (Kiernan & Hobcraft, 1997).

Een andere eerste mijlpaal uit de relatievorming van jongeren is het tijdstip van de aanvang van een eerste vaste partnerrelatie. Uit een ouder onderzoek in het Vlaamse Gewest weten we dat de ervaring met een ouderlijke echtscheiding geen impact heeft op het tijdstip waarop

²² Toen ze nog samen waren (zonder verdere precisering van het tijdstip).

jonge mensen hun eerste vaste partnerrelatie aangaan (Corijn, 1995).

‘Beïnvloedt een ouderlijke (echt)scheiding het tijdstip waarop de kinderen/jongeren het ouderlijke huis verlaten?’ Dit aspect wordt het meest frequent bestudeerd. Tevens wordt nagegaan of er een impact is van een ouderlijke echtscheiding op de leefvorm die men kiest bij het verlaten van het ouderlijke huis of waarom hiervan. Fischer (2004) vindt voor Nederland een effect van een ouderlijke echtscheiding op het tijdstip van het verlaten van het ouderlijke huis: kinderen wier ouders scheidden verlaten eerder het ouderlijke huis. Ook na controle voor de financiële middelen en culturele kenmerken van het ouderlijke gezin – kenmerken die dit tijdstip eveneens beïnvloeden – blijft dit effect van echtscheiding bestaan. Het controleren voor het effect van conflict-kenmerken in het ouderlijke gezin vermindert echter sterk de (rechtstreekse) impact van een ouderlijke echtscheiding op het tijdstip van het verlaten van het ouderlijke huis; maar het effect blijft significant. Conflicten tussen de ouders – aangegeven voor de eerste 5 jaar van hun huwelijk – en de aanwezigheid van psychologische problemen bij een ouder – aangegeven via een langdurige behandeling van een ouder die startte meer dan 2 jaar vóór de wettelijke echtscheiding – doen kinderen duidelijk eerder het ouderlijke huis verlaten.

Het verlaten van het ouderlijke huis na een ouderlijke scheiding kan voor de kinderen betekenen dat ze een éénoudergezin of een stiefgezin verlaten. Uit de literatuur is gekend dat zowel kinderen uit éénoudergezinnen als kinderen uit stiefgezinnen eerder het ouderlijke huis verlaten dan kinderen uit intacte gezinnen. Het effect van een stiefgezin is gelijk of groter dan het effect van een éénoudergezin (Goldscheider & Goldscheider, 1989, 1998; Mitchell et al., 1989).

Men veronderstelt in de literatuur ook dat de impact van een ouderlijke scheiding en de daarop volgende gezinsstructuur/-structuren op het tijdstip van het verlaten van het ouderlijke huis vooral groot is als jongeren op jonge leeftijd het ouderlijke huis verlaten, maar dat deze impact kleiner is als jongeren op latere leeftijd het ouderlijke huis verlaten. Bovendien kan de impact samenhangen met de reden waarom jongeren het ouderlijke huis verlaten en/of met leefvorm waarvoor ze op dat moment kiezen. Verlaten ze het ouderlijke huis omwille van hun verdere studie, om alleen te wonen of om (ongehuwd of gehuwd) met een partner samen te wonen? Fischer (2004) vindt voor Nederland dat een ouderlijke echtscheiding vooral een impact heeft op wie op zeer jonge leeftijd (vóór men 20 jaar is) het ouderlijke huis verlaat en minder op wie dit op latere leeftijd doet. Het effect van de ouderlijke echtscheiding speelt zowel voor kinderen die het ouderlijke huis verlaten om zelfstandig alleen te wonen, als voor kinderen die dit doen om met een partner samen te wonen. Er is geen effect van een ouderlijke echtscheiding op het tijdstip van het verlaten van het ouderlijke huis omwille van studies.

In een Britse studie kan men specifiek het effect nagaan van een ouderlijke scheiding tussen

de leeftijd van 7 en 16 jaar op de relatie- en gezinsvorming van deze kinderen en tegelijkertijd rekening houden met kenmerken van de kinderen en van het gezin vóór de echtscheiding (emotionele problemen, intellectuele functioneren, sociaal-economische situatie op de leeftijd van 7 jaar). Zelfs bij controle voor de impact van deze factoren blijkt dat kinderen die een ouderlijke echtscheiding hebben meegemaakt eerder het ouderlijke huis verlaten omwille van spanningen in het gezin, maar dit ook eerder doen omwille van andere redenen (huwelijk, studie, werk) (Cherlin et al., 1995).

Ook voor Frankrijk is het sterke effect van een ouderlijke (echt)scheiding op het tijdstip waarop de kinderen het ouderlijke huis verlaten goed gedocumenteerd. Kinderen van gescheiden ouders hebben 20% à 40% meer kans om het ouderlijke huis vroeger te verlaten dan kinderen uit een intact gezin. Kinderen van gescheiden ouders zijn bij het verlaten van het ouderlijke huis doorgaans 2 jaar jonger dan andere kinderen. Het controleren voor het effect van andere beïnvloedende kenmerken, zoals het opleidingsniveau van de ouders, de rang van het kind in de kindertijd en de woonplaats, vermindert deze impact niet. Het overlijden van een ouder daarentegen heeft geen impact op het tijdstip van het verlaten van het ouderlijke huis door het kind. Kinderen uit stiefgezinnen (na een echtscheiding of na een overlijden) verlaten ook eerder het ouderlijke huis dan andere kinderen; ze doen dit gemiddeld genomen 1,5 à 2 jaar eerder. Kinderen van gescheiden ouders, zowel uit éénoudergezinnen als uit stiefgezinnen, verlaten eveneens eerder het ouderlijke huis dan kinderen uit intacte gezinnen. Kinderen blijven bovendien minder langer bij de eigen vader wonen dan bij de eigen moeder (Villeneuve-Gokalp, 2005).

Fischer (2004) vindt voor Nederland geen verschillende impact van het gezinstype na de echtscheiding (stabiel éénoudergezin, stabiel stiefgezin, onstabiel stiefgezin) op het tijdstip van het verlaten van het ouderlijke huis; dit in tegenstelling tot wat in de literatuur wordt verondersteld en vaak gevonden.

Een ouderlijke echtscheiding beïnvloedt in Nederland niet de kans en het tijdstip van de jongeren om met een partner te gaan samenwonen (ongetrouwd of getrouwd, minstens voor 3 jaar) (Fischer, 2004). In Groot-Brittannië vindt men wel een effect, maar dit kan ontstaan doordat men de kinderen slechts volgt tot leeftijd 23 en het dus enkel gaat om de groep die hoe dan ook vroeg gaat samenwonen (Cherlin et al., 1995). Bovendien gaan kinderen van gescheiden ouders vooral eerder ongetrouwd gaan samenwonen met een partner dan getrouwd.

Uit een ouder onderzoek voor het Vlaamse Gewest bleek dat er een sterk effect van een ouderlijke echtscheiding was naargelang de jongeren ongetrouwd of getrouwd gingen samenwonen met een partner bij het verlaten van het ouderlijke huis. Kinderen van gescheiden ouders

kozen vroeger en vaker voor een ongehuwd samenwonen (Corijn, 1995).

'Heeft de ervaring van een ouderlijke (echt)scheiding een impact op de eigen keuze voor een huwelijk?' Een belangrijke mijlpaal in de relatie- en gezinsvorming van jongeren blijft nog steeds het huwelijk. Een ouderlijke (echt)scheiding beïnvloedt sterk het denken en doen inzake huwelijk. We komen hier even terug op de studie met Vlaamse studenten (zie supra), omdat hun opvattingen over het huwelijk werden gevraagd. In Vlaanderen vinden eerste-jaarsstudenten met gescheiden ouders vaker dan deze met gehuwde ouders dat een huwelijk een verouderde instelling is, dat een huwelijk niet kost wat kost moet worden in stand gehouden als er kinderen zijn, en dat alternatieve leefvormen (zoals ongehuwd samenwonen, alleenstaande moeders...) aanvaardbaar zijn. Omtrent diverse aspecten van het huwelijk zijn de studenten met gescheiden ouders echter niet veel minder of meer traditioneel dan studenten met gehuwde ouders; respectievelijk 9,5% en 13,5% stelt zich traditioneel op ten aanzien van huwelijkswaarden. Inzake de eigen plannen voor een huwelijk hebben studenten met gescheiden ouders echter duidelijk minder huwelijksplannen (gemeten aan de hand van de waarschijnlijkheid om te trouwen), en dit zowel voor een wettelijk als voor een kerkelijk huwelijk (Vanhove & Matthijs, 2003).

In Nederland treedt binnen de groep die stabiel (reeds minstens 3 jaar) met een partner samenwoont een bijzonder sterk effect op van een ouderlijke scheiding als het gaat om de keuze voor een huwelijk (Fischer, 2004). Kinderen van gescheiden ouders huwen tweemaal minder vaak dan kinderen uit intacte gezinnen. Het tegelijkertijd ook rekening houden met economische, culturele en conflictkenmerken van het ouderlijke gezin wijzigt de sterkte van de impact van een ouderlijke scheiding op de huwelijkskans van deze reeds met een partner samenwonende kinderen niet.

'Heeft de ervaring van een ouderlijke (echt)scheiding een impact op de eigen keuze voor kinderen?' In Nederland vindt Fischer (2004) geen impact van een ouderlijke scheiding op het tijdstip van de geboorte van een eerste kind. Aangezien ook in Nederland de meeste kinderen nog steeds binnen een huwelijk worden geboren, verankert de impact van de ouderlijke scheiding zich vooral op de timing van en de keuze voor een huwelijk. Hierdoor speelt deze impact, eenmaal men gehuwd is, niet verder meer door op de keuze voor en het tijdstip van de geboorte van een eerste kind. In Groot-Brittannië beïnvloedt een ouderlijke scheiding wel duidelijk het tijdstip van de geboorte van een eerste kind op jonge leeftijd (vóór 23 jaar). Een ouderlijke scheiding hangt duidelijk samen met het tijdstip van de geboorte van een eerste kind vóór het huwelijk, maar niet met het tijdstip van de geboorte van een eerste kind binnen een huwelijk. Emotionele problemen aanwezig op 7-jarige leeftijd bepalen echter het sterkst de kans op een geboorte van een eerste kind op jonge leeftijd (Cherlin et al., 1995).

4. DE EIGEN RELATIE- EN GEZINSONTBINDING

'Gaan kinderen van gescheiden ouders ook vaker scheiden?' Het antwoord is bevestigend; er bestaat een zeer sterk en goed gedocumenteerde impact van een ouderlijke (echt)scheiding op de kinderen. Met stelt in alle onderzoeken vast dat kinderen die een echtscheiding bij de ouders hebben meegemaakt een grotere kans hebben om zelf een echtscheiding mee te maken dan kinderen die uit een intact gezin komen (MacLanahan & Bumpass, 1988). Hiervoor komen diverse verklaringen in aanmerking (zie hoofdstuk 1). De economische deprivatietheorie stelt dat gescheiden ouders minder tijd en minder geld hebben om aan hun kinderen te besteden, waardoor zij minder kansen krijgen inzake opleiding en beroep. Deze zwakkere economische omstandigheden (van de ouders en van de kinderen) zou de kans op echtscheiding bij de kinderen vergroten. De socialisatietheorie stelt dat kinderen het gedrag van hun ouders overnemen, inclusief het gedrag binnen een partnerrelatie, waardoor kinderen met gescheiden ouders zelf een grotere kans hebben om problematische partnerrelaties te vormen en te scheiden. De chronische-stresstheorie stelt dat de stress waarmee de ouderlijke echtscheiding gepaard gaat, er toe leidt dat kinderen eerder het ouderlijke huis verlaten, eerder trouwen en eerder kinderen nemen, wat op zich de kans op een echtscheiding verhoogt. Vanuit de ouderlijke-conflicttheorie daarentegen wordt verwacht dat er – los van een (echt)scheiding en/of van de gezinsstructuur – er een intergenerationale overdracht van problematische relaties kan zijn. Kinderen die problematische relaties bij hun ouders hebben ervaren, zouden ook zelf meer kans hebben om problematische relaties aan te gaan (Fischer, 2004).

Het is nog niet duidelijk welke de precieze mechanismen van deze intergenerationale overdracht van een (echt)scheiding zijn. Is er een rechtstreeks verband tussen een echtscheiding van de ouders en een echtscheiding van de kinderen? Of is er een onrechtstreeks verband via intermediërende factoren, zoals een lager opleidingsniveau of een geneigdheid om op jongere leeftijd te trouwen? Heel wat studies tonen aan dat de werkzame factor de jonge leeftijd bij het eerste huwelijk is. Kinderen van gescheiden ouders trouwen op jongere leeftijd en het is algemeen gekend dat een huwelijk op jongere leeftijd de kans op een echtscheiding sterk doet toenemen. Voor recentere cohorten is bovendien gekend dat kinderen van gescheiden ouders vaker kiezen voor ongehuwd samenwonen dan voor een huwelijk en dat ze dit bovendien op een jongere leeftijd doen dan kinderen van gehuwde ouders. Het is gekend dat de ontbindingskansen veel groter is bij een ongehuwd samenwonen dan bij een gehuwd samenwonen.

In Vlaanderen vinden eerste-jaarsstudenten (zie supra) met gescheiden ouders vaker dan hun jaargenoten met gehuwde ouders dat het voor kinderen met ruziënde ouders beter is dat de ouders uit elkaar gaan en dat een huwelijk niet kost wat kost moet worden in stand gehouden als er kinderen zijn. Zij vinden ook vaker dat er niet te snel gescheiden wordt. Hoewel deze

studenten met gescheiden ouders dus toleranter zijn ten aanzien van echtscheiding, verschillen ze niet van mening met studenten met gehuwde ouders inzake aspecten die ze als voldoende redenen beschouwen voor een echtscheiding (Vanhove & Mathhijs, 2003).

‘Schatten kinderen van gescheiden ouders hun eigen scheidingskans hoger in?’ Aan de studenten (zie supra) werd ook gevraagd hoe groot ze de kans op een echtscheiding inschatten: in het algemeen, voor hun medestudenten en voor zichzelf. Gemiddeld genomen denken eerste-jaarsstudenten dat in het algemeen 42% van de huwelijken in een echtscheiding zal eindigen. Ze vinden dat het risico hiertoe bij hun medestudenten iets lager (37%) is. Hun eigen echtscheidingsrisico schatten ze nog een flink stuk lager in (23%). Studenten met gescheiden ouders schatten echter al deze risico's veel hoger in dan studenten met gehuwde ouders. Eén op 3 studenten met gescheiden ouders denkt dat zijn/haar eigen huwelijk in een echtscheiding zal eindigen tegenover 1 op 5 studenten met gehuwde ouders. Bij controle voor andere factoren die het eigen echtscheidingsrisico kunnen beïnvloeden, spelen naast de ouderlijke echtscheiding ook twee andere factoren een rol. Hoe meer men zich verbonden voelt met het gezin en hoe traditioneler men denkt over het huwelijk, hoe lager men de eigen echtscheidingskans inschat (Vanhove & Matthijs, 2003). Als men deze 17- à 18-jarigen met gescheiden ouders vraagt of ze schrik hebben dat ze later ook zullen scheiden, dan lopen de meningen sterk uiteen: 40% heeft schrik, 30% heeft geen schrik en 30% is onbeslist.

Voor het Vlaamse Gewest is uit een ouder onderzoek gekend dat volwassenen die een echtscheiding bij de ouders hebben meegemaakt, tweemaal zoveel kans hebben om zelf uit de echt te scheiden (vóór hun 40ste) dan volwassenen zonder deze ervaring (Corijn, 1995). Dit effect was er na controle voor allerlei andere factoren die de kans op een echtscheiding beïnvloeden, zoals de leeftijd bij het huwelijk, een zwangerschap vóór het huwelijk, de levensbeschouwing en de aanwezigheid van kinderen.

‘Komt het door de echtscheiding of door de ruzies?’ Voor Nederland vindt de Graaf (1996, 2002) dat personen die een ouderlijke echtscheiding hebben meegemaakt 50% meer kans hebben om zelf een relatieverbreking mee te maken dan personen die geen ouderlijke echtscheiding hebben meegemaakt. Hij stelt bovendien ook vast dat personen met ouders die vaak ruzie maakten even vaak een partnerrelatie beëindigen als personen die een ouderlijke echtscheiding hebben meegemaakt. De kans om uit elkaar te gaan is voor personen uit gezinnen met ouderlijke conflicten ongeveer 2 keer zo groot als voor personen uit niet-conflicteuze gezinnen. Hieruit kan men dus besluiten dat de aan- versus afwezigheid van een conflictvrije omgeving in het ouderlijke gezin belangrijker is dan de vraag of de ouders wel of niet uit elkaar gaan.

Fischer (2004) kan voor Nederland ook het effect van een ouderlijke echtscheiding op de

stabiliteit van (ongehuwde of gehuwde) samenwonenrelaties (die minstens 3 jaar hebben geduurd) van de volwassen kinderen aantonen. Zij vindt een uitgesproken negatief effect: de kans op een (echt)scheiding is 2,5 keer zo groot bij kinderen van gescheiden ouders dan bij kinderen uit intacte gezinnen. Dit effect blijft sterk negatief ook na controle voor economische, culturele en conflictkenmerken van het ouderlijke gezin. Los van de impact van de ouderlijke echtscheiding is het ook zo dat kinderen wier ouders meer conflicten hadden ook een grotere (echt)scheidingskans hebben. Met andere woorden, er is niet enkel sprake van een intergenerationale overdracht van een echtscheiding, maar ook van een intergenerationale overdracht van conflictueuze relaties. Over de wijze waarop in beide generaties wordt omgegaan met conflictueuze relaties is echter geen informatie beschikbaar.

Door de toename van het aantal echtscheidingen komt het ook steeds vaker voor dat de beide huwelijkspartners een ouderlijke scheiding achter de rug hebben. De vraag dit zich opdringt is: *'Maakt het iets uit of één of beide partners een ouderlijke scheiding achter de rug hebben?'* Steenhof en Prins (2005) kunnen in hun analyses voor Nederland hier een antwoord op geven omdat zij in hun data een onderscheid maken naargelang de ouders van beide partners gescheiden zijn, de ouders van de ene partner wel en van de andere partner niet gescheiden zijn of de ouders van beide partners niet gescheiden zijn. Na 20 jaar is 54% van de echtparen waarvan de ouders van beide partners zijn gescheiden uit elkaar. Voor de echtparen van wie de ouders van één van de partners zijn gescheiden, ligt dit aandeel op 34%. Bij de echtparen waarvan de ouders van beide partners geen echtscheiding hebben meegemaakt is na 20 jaar nog maar 16% gescheiden. Ook voor meer recente huwelijkscohorten stelt men na 5 jaar reeds dezelfde grotere variatie in echtscheidingspercentage vast naargelang de ouders van de twee, van één of van geen van de partners zijn gescheiden, respectievelijk 23%, 13% en 6%. Het samenbrengen van twee ouderlijke echtscheidingen binnen een huwelijk tast dus duidelijk de stabiliteit van dit huwelijk aan; beide partners hebben dan immers gezien dat een echtscheiding een uitweg is uit een moeizame en/of conflictueuze relatie.

Hoger stelden we reeds dat in het Vlaamse Gewest 44% van de kinderen jonger is dan 6 jaar en 43% de lagere-school-leeftijd heeft op het moment van de (officiële) echtscheiding van hun ouders. *'Maakt de leeftijd bij de ouderlijke echtscheiding iets uit voor de eigen echtscheidingskans?'* Uit Nederlands onderzoek blijkt dat hoe jonger men was ten tijde van de ouderlijke echtscheiding, hoe groter de kans dan men zelf een echtscheiding meemaakt (Steenhof & Prins, 2005). De verschillen zijn niet zo groot, maar ze gelden wel voor alle huwelijkscohorten. Het verschil tussen de jongste en oudste leeftijdsgroep is wel aanzienlijk. Wie jonger was dan 5 jaar ten tijde van de ouderlijke echtscheiding heeft na 20 jaar huwelijk in de helft van de gevallen al zijn huwelijk ontbonden; wie 18 jaar was of ouder ten tijde van de ouderlijke echtscheiding heeft in 39% van de gevallen na 20 jaar huwelijk al een ontbonden huwe-

lijk. Voor wie meer recent huwde, maakt de leeftijd ten tijde van de ouderlijke scheiding ook nog veel uit: respectievelijk 21% en 13% heeft na 5 jaar huwelijk al zijn huwelijk ontbonden. Deze gegevens suggereren alvast dat men op de jongste leeftijd het meest gevoelig is voor een impact van een ouderlijke echtscheiding op het latere leven. Een Britse studie daarentegen toont aan dat het effect van een ouderlijke scheiding op de eigen relatie-ontbinding groter is als men de ouderlijke echtscheiding meemaakte vóór men 20 jaar was dan nadat men 20 jaar was. Onder de 20 jaar maakt de precieze leeftijd die men had op het tijdstip van de ouderlijke scheiding niet veel uit. Er lijkt met andere woorden volgens deze studie geen leeftijd te zijn waarop men extra-gevoelig is voor een ouderlijke echtscheiding, die zich sterker zou markeren in het verdere leven (Kiernan & Cherlin, 1999).

Deze Britse studie werpt ook licht op het werkzame mechanisme van de intergenerationale overdracht van een echtscheiding. Als men rekening houdt met de leeftijd bij de aanvang van het eerste samenwonen met een partner en met het type van dit eerste samenwonen, als ook met de kenmerken van de kindertijd en met de sociale klasse, dan blijft het effect van een ouderlijke echtscheiding vóór men 20 jaar was op de kans op een eigen relatie-ontbinding bestaan. De leeftijd bij en het type van samenwonen met de partner zijn dus belangrijke paden waarlangs het effect van een ouderlijke echtscheiding loopt, maar daarnaast blijft er dus ook nog een onafhankelijk direct effect van de ouderlijke echtscheiding bestaan (Kiernan & Cherlin, 1999).

De stelling van de intergenerationale overdracht van (echt)scheiding dateert uit de tijd dat echtscheidingen zeldzamer waren en aldus als meer 'afwijkend' gedrag werden beschouwd en een grotere 'stigmatiserende' impact hadden. Nu steeds meer kinderen een ouderlijke (echt)scheiding meemaken – voor het Vlaamse Gewest schat Lodewijckx (2005) dit op 1 op 5 à 1 op 4 kinderen – zou men kunnen vermoeden dat in de toekomst de impact van een ouderlijke scheiding op de perceptie van en de voorkeur en de keuze voor de eigen relatie- en gezinsvorming- en -ontbinding geringer wordt. Op basis van een studie in 15 Europese landen vinden Diekman en Schmidheiny (2003) dat kinderen van gescheiden ouders gemiddeld genomen tweemaal zoveel kans hebben op een echtscheiding dan kinderen van niet gescheiden ouders; met een variatie van 1,5 maal zo vaak tot 3,2 maal zo vaak. Zij vinden bovendien bevestiging voor de stelling dat deze impact groter is naarmate echtscheiding minder vaak voorkomt. Met andere woorden, een geringere aanvaarding en een grotere stigmatisering van echtscheiding versterkt de gevolgen van een ouderlijke echtscheiding voor de kinderen. Het verschil tussen de Europese landen, tekent zich ook af doorheen de tijd. Engelhardt et al. (2002) vinden, zowel in voormalig West- als Oost-Duitsland, dat de intergenerationale overdracht van echtscheiding doorheen de tijd afneemt.

5. METHODOLOGISCHE KANTTEKENINGEN EN BESLUIT

Na een (echt)scheiding van de ouders kan ten gevolge van de nieuwe keuzes van de beide ouders voor het kind of voor de kinderen een complex proces van verdere gezinsvorming en gezinsontbinding volgen: een nieuwe partner van de ouder bij wie men woont, maar ook van de ouder bij wie men niet (meer) woont, kan komen en gaan; een nieuwe partner kan inwonen of niet; kan komen inwonen en terug weggaan; kan ten huwelijk worden gevraagd of niet. Tegelijkertijd verloopt er mogelijk een proces waarbij een kind of kinderen van de nieuwe partner (stiefbroers/-zussen) komen en gaan, inwonen of op bezoek komen. Tenslotte kan ook één of beide ouders met de nieuwe partner een gezamenlijk kind of gezamenlijke kinderen nemen.

In ons land ontbreken zowel op administratief vlak als op onderzoeksvlak de nodige gegevens om het aantal stiefgezinnen, de aard van de stiefgezinnen en de aard van de wijzigingen van de leefvorm(en) na de (echt)scheiding in kaart te brengen. Van Bedts en Dumon (s.d.) konden in hun empirisch onderzoek uit 1987 reeds verschillende soorten kinderen onderscheiden, naargelang het eigen, stief- of gezamenlijke kinderen, inwonende of niet-inwonende kinderen betrof die bij de echtscheiding zijn betrokken. Vele jaren later is de complexiteit van stiefgezinnen zeker niet afgenomen.

Ook de aard van de beschikbare gegevens in ons land vertonen grote lacunes. De rijksregistergegevens betreffen enkel de echtscheiding van gehuwden en niet het uit elkaar gaan van ongehuwd samenwonenden. Nochtans is het ongehuwd samenwonen, ook met kinderen, een leefvorm die steeds frequenter voorkomt. Hierbij zijn steeds vaker gescheiden partners betrokken en dus mogelijk ook stiefkinderen (Corijn, 2004, 2005c). In het geval van ongehuwde ouders met stiefkinderen ontbreken doorgaans wettelijke regelingen omtrent het feitelijke zorgouderschap.

Uit de beschikbare literatuur onthouden we vooral dat de dynamiek van een nieuwe gezinsstructuur na de (echt)scheiding er helemaal anders uitziet naargelang een kind na de ouderlijke (echt)scheiding bij de vader of bij de moeder blijft inwonen. Vooral jonge kinderen die bij de vader blijven inwonen komen zeer vaak en zeer snel in een nieuw 'tweeoudergezin' terecht. Een ouderlijke (echt)scheiding vergroot vooral de eigen (echt)scheidingskans. Dit effect wordt versterkt als men zeer jong was ten tijde van de echtscheiding, als men bij de ouders veel conflicten heeft meegemaakt, als men zeer jong is gehuwd en als ook de partner een ouderlijke (echt)scheiding heeft meegemaakt.

LITERATUUR

- Acock, A.C. & D.H. Demo (1994), *Family, diversity and well-being*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Amato, P.R. (1996), Explaining the intergenerational transmission of divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 58, pp.628-640.
- Barre, C. (2005), 1,6 million d'enfants vivent dans une famille recomposée. In: C. Lefèvre & A. Filhon, *Histoires de familles. Histoires familiales. Les résultats de l'enquête Famille de 1999*. Paris: Les Cahiers de l'INED, 156, pp.273-282.
- Cassan, F, M. Mazuy & F. Clanché (2005), Refaire sa vie de couple est plus fréquent pour les hommes. In: C. Lefèvre & A. Filhon, *Histoires de familles. Histoires familiales. Les résultats de l'enquête Famille de 1999*. Paris: Les Cahiers de l'INED, 156, pp.223-234.
- Cherlin, A.J., K.E. Kiernan & P.L. Chase-Landsdale (1995), Parental divorce in childhood and demographic outcomes in young adulthood. *Demography*, 32, pp.299-318.
- Corijn, M. (1995), *De overgang naar volwassenheid in Vlaanderen. Resultaten van het NEGO V-onderzoek*. Brussel: CBGS, Monografie 1.
- Corijn, M. (1999), Echtscheiding in Vlaanderen. *Bevolking en Gezin*, 28, pp.59-89.
- Corijn, M. (2004), Ongehuwd en gehuwd samenwonen in België. *Feiten en opvattingen vanuit een sociaal-demografisch perspectief*. Brussel: CBGS, Werkdocument 8.
- Corijn, M. (2005a), *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: CBGS, Werkdocument 5.
- Corijn, M. (2005b), *Echtscheidingen: met of zonder kinderen*. Brussel, www.cbgs.be.
- Corijn, M. (2005c), *Ongehuwd samenwonen in het Vlaamse Gewest anno 2004*. Brussel, www.cbgs.be.
- Corijn, M. & E. Lodewijckx (2005), *Samenwonen in 2004*. Brussel, www.cbgs.be.
- De Graaf, A. (1996), De invloed van echtscheiding van de ouders op relaties van jongeren. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 44, pp.7-12.
- De Graaf, A. (2002), De invloed van het ouderlijke gezin op relaties van jongeren. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 50, pp.4-8.
- De Graaf, A. (2005), Scheiden: motieven, verhuisgedrag en aard van de contacten. *Bevolkingstrends*, 4e kwartaal, pp.39-46.
- Diekman, A. & K. Schmidheiny (2003), *The intergenerational transmission of divorce. Results from a fifteen-country study with the Fertility and Family Survey*. Paper presented at the Seminar Dynamische Modelle sozialer Prozesse, October, Rostock, Germany.
- Dronkers, J. (1999), The effect of parental conflicts and divorce on the well-being of pupils in Dutch secondary education. *European Sociological Review*, 15, pp.195-212.
- Engelhardt, H., H. Trappe & J. Dronkers (2002), Differences in family policy and the intergenerational transmission of divorce: a comparison between the former East and West Germany. *Demographic Research*, 6, 11.
- Goldscheider, F.K. & C. Goldscheider (1989), Family structure and conflict: nest-leaving expectations of young adults and their parents. *Journal of Marriage and the Family*, 51, pp.87-97.
- Goldscheider F.K. & C. Goldscheider (1998), The effects of childhood family structure on leaving and returning home. *Journal of Marriage and the Family*, 60, pp.745-756.
- Goldscheider, F.K. & L.J. Waite (1986), Sex differences in the entry into marriage. *American Journal of Sociology*, 92, pp.91-109.
- Hines, A.M. (1997), Divorce-related transitions, adolescent development, and the role of the parent-child relationship: a review of the literature. *Journal of Marriage and the Family*, 59, pp.375-388.
- Keith, V.M. & B. Finlay (1988), The impact of parental divorce on children's educational attainment, marital timing, and likelihood to divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 50, pp.797-809.

- Kiernan K.E. & A.J. Cherlin (1999), Parental divorce and partnership dissolution in adulthood: Evidence from a British cohort study. *Population Studies*, 53, pp. 39-48.
- Kiernan, K.E. & J. Hobcraft (1997), Parental divorce during childhood: age at first intercourse, partnership and parenthood. *Population Studies*, 51, pp.41-55.
- Lodewijckx, E. (2004), *Alleenstaande ouders in detail bekeken*. Brussel, www.cbgs.be.
- Lodewijckx, E. (2005a), *Kinderen en scheiding bij hun ouders in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: CBGS, Werkdocument 7.
- Manting D. & A.M. Bouman (2005), *Short and long term consequences of union dissolution. The case of the Netherlands*. Paper presented at the IUSSP Conference, Tours, France.
- McLanahan, S.S. & L. Bumpass (1988), Intergenerational consequences of family disruption. *American Journal of Sociology*, 94, pp.130-152.
- McLanahan, S.S. & G. Sandefur (1994), *Growing up with a single parent, what hurts, what helps*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Mitchell, B.A., A.V. Wister & T.K. Burch (1989), The family environment and leaving the parental home. *Journal of Marriage and the Family*, 51, pp.605-613.
- Sinclair, S.L. & E.S. Nelson (1998), The impact of parental divorce on college students' intimate relationships and relationship beliefs. *Journal of Divorce and Remarriage*, 29, pp.102-129.
- Sprecher, S., R. Cate & L. Levin (1998), Parental divorce and young adults' belief about love. *Journal of Divorce and Remarriage*, 28, pp.107-137.
- Spruyt, E., M. De Goede & I. Van der Valk (2001), The well-being of youngsters coming from six different family types. *Patient Education and Counseling*, 45, pp.285-294.
- Spruijt, E., H. Kormos, C. Burggraaf & A. Steenweg (2002), *Het verdeelde kind: literatuuronderzoek omgang na echtscheiding*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Steenhof L. & K. Prins (2005), Echtscheiding van ouders en kinderen. *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal, pp.47-52.
- Thornton, A. (1991), Influence of the marital history of parents on the marital and cohabitational experiences of children. *American Journal of Sociology*, 96, pp.868-894.
- Vanhove T. & K. Matthijs (2003a), *Unrealistic optimism in divorce risk assessment. The effect of parental divorce on students' divorce risk perception*. Paper presented at The Second Conference of the European Research Network on Divorce, Tilburg, the Netherlands.
- Vanhove, T. & K. Matthijs (2003b), *Houdingen omtrent huwelijk en echtscheiding bij eerstekandidatuurstudenten*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, Onderzoeksverslag van het Departement Sociologie.
- Van Peer, C (2003), Kinderen en echtscheiding. Verschillen in perceptie van de opvoedingscontext tussen kinderen in éénoudergezinnen en kinderen in andere gezinnen. In: B. Van den Bergh, L. Ackaert & L. De Rycke (Red.). *Tienertijd. Communicatie, opvoeding en welzijn in context: 10- tot 18-jarigen, ouders en leerkrachten bevraagd*. Antwerpen: Garant, pp.137-166.
- Van Bedts A. & W.A. Dumon (s.d.), *Van éénoudergezin tot fusiegezin*. Leuven: K.U.Leuven, Sociologische Onderzoeksinstituut.
- Villeneuve-Gokalp, C. (2005), Conséquences des ruptures familiales sur le départ des enfants. In: C. Lefèvre & A. Filhon, *Histoires de familles. Histoires familiales. Les résultats de l'enquête Famille de 1999*. Paris: Les Cahiers de l'INED, 156, pp.235-250.

DEEL II: IMPACT VAN SCHEIDING OP EX-PARTNERS

HOOFDSTUK 7: IMPACT OP HET PSYCHOLOGISCH WELBEVINDEN VAN EX-PARTNERS

Benedicte De Koker

1. INLEIDING

Welke impact een echtscheiding uitoefent op het psychologisch welbevinden van de ex-partners werd de afgelopen decennia zowel vanuit psychologische als sociologische invalshoek uitgebreid bestudeerd. Deze studies sluiten aan bij een lange onderzoekstraditie naar het verband tussen burgerlijke staat en welbevinden. Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de belangrijkste resultaten van Belgisch en internationaal onderzoek naar de gevolgen van echtscheiding voor het psychologisch welbevinden. Eerst bespreken we hoe het psychologisch welbevinden van gescheiden personen zich verhoudt tot dat van niet-gescheiden personen (voornamelijk gehuwden). Vervolgens worden een aantal verklaringen aangereikt voor de vaststelling dat gescheiden personen gemiddeld over een lager psychologisch welbevinden beschikken. Uit de literatuur blijkt dat een aantal intermediaïrende factoren de impact van echtscheiding op het welbevinden kunnen beïnvloeden. Een volgende paragraaf behandelt kort de rol van de belangrijkste intermediaïrende factoren. Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele methodologische bemerkingen bij het onderzoek en een samenvatting van de resultaten.

2. SCHEIDING EN HET PSYCHOLOGISCH WELBEVINDEN: BEVINDINGEN

Onderzoek naar het psychologisch welbevinden van gescheiden personen maakt gebruik van een waaier van indicatoren voor het welbevinden. Depressiviteit en psychologische spanningen ('distress') zijn de meest gebruikte indicatoren van de negatieve dimensie van het psychologisch welbevinden. De positieve dimensie van het psychologisch welbevinden wordt onder andere gemeten aan de hand van algemene levenstevredenheid, geluk en zelfwaardering.

Uit het onderzoek komt systematisch naar voor dat personen die een echtscheiding achter de rug hebben (voornamelijk in vergelijking met gehuwde personen) over een lager psychologisch welbevinden beschikken. Gescheiden personen rapporteren meer depressieve symptomen (Aseltine & Kessler, 1993; Bracke, 1998; Cotten, 1999; Davies et al., 1997; Fokkema & Dykstra, 2001; Kalmijn & Monden, 2004; Katz, 1991; Lorenz et al., 1997; Marks, 1996;

Ross, 1995; Shapiro, 1996; Shapiro & Lambert, 1999; Simon & Marcussen, 1999; Williams, 2003), meer psychologische spanningen (Booth & Amato, 1991; Hope et al., 1999, Johnson & Wu, 2002) en meer vijandige gevoelens (Marks, 1996).

Onderzoek toont verder aan dat gescheiden personen vaker in behandeling zijn voor mentale ziektes en psychiatrische stoornissen en vaker een beroep doen op professionele hulpverlening (Bruffaerts et al., 2004; Gove et al., 1990; Prigerson et al., 1999; ten Have et al. 2005) (zie ook hoofdstuk 8).

Ook op verschillende indicatoren van de positieve dimensie van het psychologisch welbevinden scoren gescheiden personen minder goed. Wie een (echt)scheiding achter de rug heeft, is minder tevreden met zijn/haar leven (Wauterickx & Bracke, 2004; Williams, 2003) en voelt zich minder gelukkig (Booth & Amato, 1991; Booth & Amato, 1992; Kalmijn & Monden, 2004; Shapiro & Lambert, 1999). Gescheiden personen hebben ook minder het gevoel dat ze controle hebben over hun omgeving, vertonen een lager niveau van zelfaanvaarding en hebben minder doelen in hun leven (Marks, 1996).

De meeste studies vergelijken het welbevinden van gescheiden personen met dat van (continu) gehuwde personen. Onderzoek dat de vergelijking maakt met andere categorieën van burgerlijke staat toont aan dat gescheiden personen zich op mentaal vlak ook minder goed voelen dan verweduwde en ongehuwde personen (o.a. Bracke, 1998; Gove et al., 1990; Hope et al., 1999).

Niet alle studies rapporteren echter eenduidig een lager welbevinden onder personen met een (echt)scheiding achter de rug. Uit het onderzoek van Marks (1996) blijkt dat gescheiden mannen en vrouwen meer autonomie vertonen en dat gescheiden vrouwen meer persoonlijke groei rapporteren dan gehuwde vrouwen. In een kwalitatieve studie vond Riessman dat gescheiden vrouwen meer zelfvertrouwen hebben en een groter gevoel van controle (Riessman, 1990 in:

Amato, 2000). Mannen ontwikkelden meer interpersoonlijke vaardigheden en een grotere wil om hun emoties te delen na een echtscheiding. Ook Katz (1991) stelt vast dat gescheiden vrouwen (die gemiddeld reeds 8 jaar alleenstaande waren) meer zelfvertrouwen hebben dan gehuwde vrouwen. Enkele studies vinden geen effect van echtscheiding op (aspecten van) het psychologisch welbevinden: bijvoorbeeld Prigerson et al. (1999) voor depressie; Kalmijn en Monden (2004) voor zelfwaardering.

Niettegenstaande er dus aanwijzingen zijn dat een echtscheiding niet per definitie negatieve gevolgen heeft voor het psychologisch welbevinden, zijn resultaten over het lagere welbevinden van gescheiden personen vooralsnog meer vertegenwoordigd in de literatuur en vertonen ze een grote consistentie. Amato (2000) besluit na een overzicht van een onderzoek uit de jaren negentig naar de gevolgen van echtscheiding, dat er wellicht meer positieve gevolgen gerapporteerd zouden worden, indien onderzoekers hier meer naar op zoek zouden gaan. Veel onderzoekers gaan immers uit van de veronderstelling dat een echtscheiding een stressvolle levensgebeurtenis is met mogelijke negatieve gevolgen op verschillende levensdomeinen. Ook Masheter (1998) komt tot deze conclusie na een literatuuroverzicht van bijna 500 artikels die verschenen in de periode 1987-1996.

3. VERKLARINGEN

3.1 Selectie- versus causatiehypothese

Over de richting van het verband tussen echtscheiding en het psychologisch welbevinden bestaan verschillende hypothesen (zie ook hoofdstuk 1). Volgens de selectiehypothese is de sleutel voor de verklaring te vinden bij het welbevinden van de betrokkenen en niet bij de scheiding zelf. Personen die zich mentaal minder goed voelen of kampen met psychologische problemen ondervinden in de eerste plaats meer moeilijkheden om een relatie en een huwelijk aan te gaan. Wanneer zij een partner hebben, lopen zij omwille van hun lagere welbevinden meer risico op relatieproblemen en een echtscheiding. Een selectie-effect kan ook na de echtscheiding blijven doorwerken indien gescheiden personen met een lager welbevinden minder kans hebben om te hertrouwen (Amato, 2000; Aseltine & Kessler, 1993; Fokkema & Dykstra, 2001).

De causatiehypothese stelt daarentegen dat het meemaken van een echtscheiding leidt tot een verlaagd welbevinden. Een echtscheiding gaat gepaard met spanningen en allerhande veranderingen die ervoor zorgen dat men zich, al dan niet tijdelijk, slechter gaat voelen. Over de duur van deze effecten en de intermediërende factoren bestaan verschillende opvattingen (Amato, 2000) (zie paragrafen 3.2 en 3.3 in dit hoofdstuk; zie ook hoofdstuk 1).

Veel onderzoek naar het verband tussen burgerlijke staat en het psychologisch welbevinden is cross-sectioneel en laat niet toe om selectie- en causatie-effecten te onderscheiden. De meeste beschikbare longitudinale studies tonen aan dat beide hypothesen een bijdrage leveren tot een verklaring. Wauterickx en Bracke (2004) vinden op basis van twee golven van de Panel Studie van Belgische Huishoudens (1992 en 1998), dat gescheiden personen in vergelijking met continu gehuwden niet enkel een lager welbevinden rapporteren na, maar ook vóór de scheiding. Echtscheiding blijft echter ook na controle voor dit effect een onafhankelijke negatieve invloed uitoefenen op het psychologisch welbevinden. Gelijkaardige resultaten worden gerapporteerd door Booth en Amato (1991), Hope et al. (1999), Horwitz et al. (1996), Simon (2002) en Simon en Marcussen (1999). Ook recent cross-sectioneel Nederlands onderzoek (Fokkema & Dykstra, 2001) vindt op basis van retrospectieve vragen dat gescheiden vrouwen reeds enkele jaren vóór de echtscheiding meer depressieve symptomen vertoonden. Volgens Davies et al. (1997) wordt de grotere kans op depressie van gescheiden moeders mede veroorzaakt door moeilijkheden in hun jeugd (o.a. weinig verbondenheid met de ouders, depressie of middelengebruik van een van de ouders).

Over de interpretatie van de selectie-effecten en causatie-effecten bestaat in de literatuur enige discussie. Volgens een aantal auteurs (Amato, 2000; Booth & Amato, 1991; Hope et al., 1999; Johnson & Wu, 2002; Simon, 2002) is het mogelijk dat de zogenaamde selectie-effecten veroorzaakt worden door de stress van de huwelijksproblemen die aan de scheiding vooraf gaan. Onder andere Booth en Amato (1991) en Hope et al. (1999) tonen aan dat het welbevinden vooral in de jaren net aan de scheiding voorafgaand, lager is. Amato (2000) stelt dat het in dit geval gaat om 'vroeg effecten van (echt)scheiding' eerder dan om selectie-effecten.

Het is daarnaast ook mogelijk dat selectie- en causatie-effecten interageren, bijvoorbeeld doordat personen die reeds gevoeliger zijn voor psychologische problemen meer negatieve effecten van echtscheiding op het welbevinden ondervinden (Amato, 2000; Davies et al., 1997).

3.2 Effecten op korte en/of lange termijn

Hoewel de meeste onderzoekers het er over eens zijn dat een echtscheiding gevolgen heeft voor het psychologisch welbevinden, heeft onderzoek in de jaren negentig nog niet uitgeklaard of echtscheiding gevolgen heeft op korte, dan wel op lange termijn of beide (Amato, 2000) (zie hoofdstuk 1).

Volgens het crisismodel zijn de gevolgen van echtscheiding slechts tijdelijk. Het lagere welbevinden net na de scheiding wordt veroorzaakt door de tijdelijke onzekerheid en spanningen die samengaan met de echtscheiding, de verandering en de noodzaak om zich aan te

passen (Booth & Amato, 1991; Johnson & Wu, 2002). Na een bepaald tijdsverloop komt het welbevinden terug op het niveau van vóór de scheiding. Verschillen tussen gehuwden en gescheidenen kunnen dan voornamelijk toegeschreven worden aan personen die een korte tijd gescheiden zijn, terwijl het welbevinden van personen bij wie de echtscheiding een langere tijd geleden is, zich op hetzelfde niveau bevindt als dat van gehuwden (Fokkema & Dykstra, 2001).

Een alternatieve hypothese is dat echtscheiding ook op langere termijn gevolgen heeft (Aseltine & Kessler, 1993; Booth & Amato, 1991; Johnson & Wu, 2002). *Chronische-stresstheorieën* zoals het familiale stressmodel (Hill (1948) in: Wauterickx & Bracke, (2004)) en de sociale-rollentheorie (Pearlin, 1999) beschouwen echtscheiding als een proces waarbij de ontbinding van de partnerrelatie aanleiding geeft tot allerlei transities (bijvoorbeeld achteruitgang van de financiële situatie, minder contact met de kinderen, veranderingen in takenpakket,...) die vaak als stressvol worden ervaren, en op lange termijn een negatieve invloed blijven hebben op het psychologisch welbevinden.

Resultaten over de duur van de impact van een echtscheiding op het welbevinden zijn uiteenlopend. Verschillende studies vinden een verbetering van het welbevinden naarmate de echtscheiding langer geleden is en leveren evidentie voor het crisismodel (Booth & Amato, 1991; Lorenz et al. 1997; Wauterickx & Bracke, 2004). Booth en Amato (1991) vinden dat het spanningsniveau net vóór, tijdens en net na de scheiding het hoogst is. Binnen de 24 maanden na de scheiding komt het spanningsniveau terug op het niveau van gehuwden. Ook Wauterickx en Bracke (2004) constateren enkel een hogere depressiviteit bij mannen die 1 à 2 jaar gescheiden zijn. Hope et al. (1999) vinden dat indien recent (2 jaar of minder) gescheiden personen uit de analyse weggelaten worden, de verschillen tussen gescheiden personen en gehuwden verminderen. Er blijft echter een verschil bestaan, vooral bij gescheiden vrouwen. Ook Kalmijn en Monden (2004) vinden dat naarmate de scheiding langer geleden is, het negatieve effect op het welbevinden verzwakt: volgens hun model zou het bij mannen 6 jaar duren vooraleer het effect van echtscheiding op depressiviteit verdwenen is, bij vrouwen 8 jaar.

Andere studies rapporteren geen significante daling in de psychologische spanningen over de tijd en bieden bevestiging voor het chronische-stressmodel (Aseltine & Kessler, 1993, Hilton & Kopera-Frye, 2004; Johnson & Wu, 2002; Katz, 1991; Mastekaasa, 1994). Johnson en Wu (2002) vinden in een Amerikaanse panelstudie met 4 golven (gespreid over 12 jaar) een toename van de stress tot aan de scheiding waarna deze op hetzelfde niveau blijft. Er is enkel een daling van de psychologische spanningen bij personen die een relatief hoog huwelijks-geluk rapporteerden vóór de scheiding en – indien het een minder gelukkig huwelijk betrof – wanneer men een nieuwe relatie aangaat.

Aangezien beide hypothesen ondersteund worden door onderzoek besluit Amato (2000) dat de aanpassing aan de scheidingssituatie zowel op korte termijn kan gebeuren als een langere periode kan beslaan. Het crisismodel en het chronische-stressmodel kunnen naast elkaar bestaan en zijn van toepassing in verschillende situaties.

3.3 (Inter)mediërende factoren: variabiliteit in de impact van een scheiding op het psychologisch welbevinden

Hoewel echtscheiding vaak negatieve gevolgen heeft voor het psychologisch welbevinden, bestaat er variatie in de manier waarop mensen reageren op en omgaan met deze gebeurtenis (Amato, 2000) (zie hoofdstuk 1).

Veel studies trachten na te gaan welke factoren de impact van een echtscheiding versterken of verzwakken. Sommige onderzoekers vergelijken gescheiden personen met gehuwde personen en trachten het verschil in welbevinden tussen beide groepen te verklaren door te controleren voor een aantal aspecten (bijvoorbeeld aanwezigheid van sociale steun, de financiële situatie) (o.a. Bracke, 1998; Fokkema & Dykstra, 2001). Andere studies gaan binnen een steekproef van gescheiden respondenten na wat maakt dat mensen zich (minder) goed aanpassen (o.a. Hilton & Kopera-Frye 2004; Katz, 1991).

Het theoretische kader van waaruit veel onderzoekers de onderzoeksvraag benaderen is dat van de stress- en copingtheorieën (Amato, 2000). Het gezamenlijke uitgangspunt van deze theorieën is dat echtscheiding een stressvolle levensgebeurtenis is, waaraan mensen zich moeten aanpassen (Amato, 2000; Wauterickx & Bracke, 2004). Hill (1949, in Wauterickx & Bracke, 2004) ontwikkelde het ABCX-model om de mate waarin mensen zich aanpassen aan een gezinscrisis zoals echtscheiding te verklaren. De mate waarin men zich op succesvolle wijze aanpast (X) is afhankelijk van: (A) het aantal stressoren dat zich opstapelt, (B) de aanwezige middelen om met stress om te gaan en (C) de manier waarop individuen hun situatie percipiëren en waarderen. Het oorspronkelijke model van Hill (1949) richtte zich op factoren vóór de scheiding, meer recent houdt men ook rekening met factoren na de scheiding (Wauterickx & Bracke, 2004).

Ook Amato (2000) ontwikkelde een model om de mate van aanpassing aan de scheiding – waarvan het psychologisch welbevinden slechts één aspect is – te verklaren. Hij brengt verschillende theoretische perspectieven en assumpties uit onderzoek van de jaren negentig samen in wat hij noemt het ‘echtscheiding-stress-aanpassing-model’. In dit model zet echtscheiding een aantal gebeurtenissen in gang die als stresserend kunnen worden ervaren (bijvoorbeeld achteruitgang in de financiële situatie, verlies van sociale steun, verminderd contact

met de kinderen). De wijze waarop men zich succesvol aanpast aan de scheiding en de eventuele veranderingen in de leefsituatie wordt mede bepaald door kenmerken van het individu zelf (demografische factoren, aanpassingvaardigheden en sociale vaardigheden), de interpersoonlijke relaties en sociale steun waarover men beschikt, structurele rollen en omgevingskenmerken (beschikbaarheid van sociale diensten, ondersteunend beleid). Ook de betekenis die men geeft aan de echtscheiding kan een rol spelen bij de scheidingsaanpassing.

Hieronder geven we een overzicht van onderzoeksresultaten met betrekking tot factoren die de impact van echtscheiding op het psychologisch welbevinden kunnen beïnvloeden. Een eerste subparagraaf behandelt de rol van een aantal individuele kenmerken (socio-demografische kenmerken, copingstrategieën, waarden en opvattingen). Vervolgens worden een aantal factoren besproken die verband houden met het voorbije huwelijk en de scheiding. De rol van (veranderingen in) de leefsituatie na de scheiding komt in de derde subparagraaf aan bod.

3.3.1 Individuele kenmerken

Een subcategorie van de literatuur rond burgerlijke staat en welbevinden buigt zich over *genderverschillen* in de relatie tussen echtscheiding en welbevinden. Simon (2002) en Simon en Marcussen (1999) vinden in longitudinaal onderzoek dat zowel mannen als vrouwen meer depressieve klachten rapporteren na een echtscheiding, maar dat vrouwen meer gedeprimeerd raken door een echtscheiding dan mannen. Ook Aseltine en Kessler (1993) en Horwitz et al. (1996) constateren sterkere effecten van echtscheiding op depressie voor vrouwen. Bracke (1998) vindt dat Belgische vrouwen in alle categorieën van burgerlijke staat meer depressieve klachten vertonen dan mannen, maar dat het geslachtsverschil groter is bij de gescheidenen dan bij gehuwden, verweduwden en alleenstaanden. Dit suggereert dat echtscheiding meer negatieve gevolgen heeft voor het mentale welbevinden van vrouwen dan van mannen en sluit aan bij bovenstaand buitenlands onderzoek. In een longitudinale Belgische studie vinden Wauterickx en Bracke (2004) geen effect van een echtscheiding op klachten van depressiviteit en ontevredenheid bij mannen, maar wel bij vrouwen. Enkele studies vinden echter geen genderverschillen in het effect van echtscheiding op het psychologisch welbevinden (bv. Booth & Amato, 1991; Gähler, 1998; Ross, 1995).

Verskillende verklaringen worden gegeven voor de doorgaans negatievere gevolgen van een echtscheiding voor het psychologisch welbevinden van vrouwen. Zo zouden zij bijvoorbeeld vaker in een slechtere leefsituatie terechtkomen na de scheiding, of meer gevoelig zijn voor problemen binnen intieme relaties (Bracke, 1998; Horwitz et al., 1996; Williams, 2003). Tegenwoordig gaat men er echter steeds meer van uit dat het geslachtsverschil te maken heeft met de verschillende manieren waarop vrouwen en mannen reageren op stress. Mannen zou-

den meer geneigd zijn spanningen te manifesteren in externaliserend gedrag (bijvoorbeeld alcoholgebruik), terwijl vrouwen spanningen vaker internaliseren, wat tot uiting komt in o.a. meer depressieve klachten en angstgevoelens. Verschillende studies tonen inderdaad aan dat vrouwen meer depressieve klachten rapporteren na een echtscheiding dan mannen. Tegelijkertijd verschaft een (echt)scheiding mannen een groter fysiek gezondheidsnadeel (Hilton & Kopera-Frye, 2004; Horwitz et al., 1996; Simon, 2002) (zie ook hoofdstuk 8).

Ook de *leeftijd* waarop men de scheiding meemaakt kan mee bepalen welke gevolgen men hiervan ondervindt, hoewel de bevindingen hieromtrent inconsistent zijn (Kitson & Morgan, 1990; Wang & Amato, 2000). Sommige studies vinden dat oudere personen meer moeilijkheden hebben om zich succesvol aan te passen (bv. Wang & Amato, 2000), andere rapporteren het omgekeerde (Hilton & Kopera-Frye, 2004; Marks & Lambert, 1998; Wauterickx & Bracke, 2004; Yilmaz & Fisiloglu, 2005). Verklaringen voor meer psychologische problemen bij ouderen zijn dat echtscheiding op latere leeftijd minder vaak voorkomt, dat zij minder opties hebben om nieuwe relaties aan te gaan en opgegroeid zijn in een periode dat echtscheiding weinig voorkwam en minder geaccepteerd werd (Horwitz e.a, 1996; Wang & Amato, 2000). Een lager welbevinden onder jongere gescheidenen kan te maken hebben met het feit dat zij jongere kinderen hebben en hierdoor meer opvoedingsstress ervaren. Een andere mogelijke verklaring is dat een echtscheiding op jongere leeftijd toekomstplannen en -wensen in sterkere mate verstoort (Yilmaz & Fisiloglu, 2005).

Opleidingsniveau en tewerkstelling zijn twee kenmerken die kunnen fungeren als persoonlijke 'resources' om de negatieve effecten van echtscheiding te temperen (Amato, 2000). Een hoger *opleidingsniveau* maakt het gemakkelijker om een goedbetaalde job te vinden. Bovendien zou opleidingsniveau ook gerelateerd zijn aan probleemoplossende vaardigheden en een sterker gevoel controle te kunnen uitoefenen (Wang & Amato, 2000). Ook hier zijn de resultaten echter niet eenduidig. Katz (1991) en Yilmaz & Fisiloglu (2005) vinden inderdaad dat gescheiden vrouwen met een hogere opleiding minder depressief zijn. Wang en Amato (2000) vinden geen effect van opleidingsniveau op de aanpassing aan de scheidingssituatie.

Het hebben van *betaald werk* biedt niet alleen een inkomen, maar tevens een gevoel van zelfwaarde en onafhankelijkheid. Anderzijds kan een job ook leiden tot stress en taakoverbelasting, zeker wanneer deze gecombineerd wordt met de zorg voor kinderen (Gähler, 1998). Wang en Amato (2000) vinden in hun studie dat het hebben van betaald werk een buffer is voor de negatieve effecten van verlies van inkomen en sociale steun tengevolge van de scheiding. Enkel bij personen zonder betaald werk zijn deze veranderingen nefast voor de scheidingsaanpassing. Ook Wheaton (1990) vindt dat tewerkstelling bij vrouwen leidt tot minder psychologische spanningen na de scheiding. Gähler (1998) constateert in een Zweedse stu-

die geen effect van de uren betaald werk op het psychologisch welbevinden van (gescheiden) vrouwen.

Ook het feit of men al dan niet *kinderen* heeft kan mee bepalen welk effect een echtscheiding heeft op het psychologisch welbevinden. Over het verband tussen de aanwezigheid van kinderen en het welbevinden van gescheiden personen bestaan verschillende hypothesen. Enerzijds is het mogelijk dat de aanwezigheid van kinderen extra belastend is omdat het meer werk impliceert en het aangaan van een nieuwe partnerrelatie bemoeilijkt. Voor ouders die het contact met hun kinderen en de bijdrage in hun opvoeding zien verminderen kan het verlies of de verzwakking van de ouderrol zorgen voor een daling in hun psychologisch welbevinden. Anderzijds kan de aanwezigheid van kinderen een positieve invloed uitoefenen wanneer zij hun ouders steun verlenen (Bracke, 1998; Gähler, 1998; Shapiro & Lambert, 1999). Enkele studies tonen aan dat de aanwezigheid van (meer) kinderen in het huishouden negatief gerelateerd is aan het welbevinden van gescheiden personen (Hope et al., 1999; Yilmaz & Fisiloglu, 2005). Bursik (1991) vindt echter geen effect van de aanwezigheid en het aantal kinderen op het psychologisch welbevinden van vrouwen. In het Zweedse onderzoek van Gähler (1998) heeft het hebben van kinderen een eerder positieve impact op het psychologisch welbevinden van gescheiden ouders (net als bij gehuwde ouders). Volgens Gähler kan dit te maken hebben met de ruimere sociale context: alleenstaande ouders ontvangen in Zweden meer ondersteuning van de overheid dan bijvoorbeeld in de Verenigde Staten. De impact van de frequentie en de kwaliteit van het contact met de kinderen wordt verder besproken in 3.3.3.1.

Een *persoonlijke vaardigheid* die het effect van echtscheiding op het welbevinden kan verzwakken is de mate waarin men het gevoel heeft controle te kunnen uitoefenen over zichzelf en de omgeving ('personal mastery'). Hilton en Kopera-Frye (2004) stelden vast dat de idee controle te kunnen uitoefenen bij gescheiden moeders en vaders met hoederecht samengaat met minder depressieve klachten en vijandigheid. In dezelfde lijn ligt het resultaat van Hill en Hilton (1999) in: Hilton & Kopera-Frye (2004) dat een externe controlelocus bijdraagt tot meer depressieve klachten bij gescheiden mannen en vrouwen en bij vrouwen zelfs de sterkste voorspeller van depressie is. Ook Cotton (1999) vindt dat de idee controle te kunnen uitoefenen, samen met zelfvertrouwen, depressie kan verminderen bij gescheiden personen.

De mate waarin men negatieve gevolgen ondervindt van een echtscheiding kan ook worden gelinkt aan de eigen *waarden en opvattingen* (Bursik, 1991; Horwitz et al., 1996; Simon & Marcussen, 1999). Naarmate een echtscheiding meer ingaat tegen de waarden/opvattingen die men hanteert, hoe meer negatieve effecten verwacht kunnen worden op het welbevinden. Bursik (1991) constateert dat niet-traditionele sekserol-opvattingen bij vrouwen gepaard gaan met minder negatieve effecten van een echtscheiding op het welbevinden. Simon en

Marcussen (1999) vinden in een Amerikaanse longitudinale studie dat de negatieve effecten van een huwelijksbreuk op depressie sterker zijn voor personen die geloven in de duurzaamheid van een huwelijk. Riessman (1990) in: Amato (2000) komt tot dezelfde resultaten in een kwalitatieve studie.

3.3.2 Huwelijks- en scheidingsgerelateerde factoren

De *kwaliteit van de voorbije relatie* is een factor die in verschillende studies relevant blijkt om de impact van een echtscheiding te verklaren. Volgens de 'vluchthypothese' kan worden verwacht dat een echtscheiding die een ontsnapping biedt uit een problematisch huwelijk leidt tot opluchting bij de ex-partners waardoor hun welbevinden zal verbeteren of alleszins minder negatief beïnvloed wordt (Kalmijn & Monden, 2004).

Deze hypothese wordt onder andere bevestigd door Aseltine en Kessler (1993), Johnson en Wu (2002), Wheaton (1990) en Williams (1993). Een echtscheiding zou volgens deze auteurs minder psychologische spanningen veroorzaken bij personen die veel huwelijksproblemen meemaakten en zelfs kunnen leiden tot een verbetering van het welbevinden. Kalmijn en Monden (2004) onderwerpen de vluchthypothese aan een uitgebreide test met behulp van een reeks indicatoren van de relatiekwaliteit en het welbevinden. Enkele resultaten bieden bevestiging voor de hypothese zoals het feit dat personen met een lage relatietevredenheid minder negatieve effecten ervaren op geluksgevoelens (vrouwen en mannen) en op zelfwaardering (enkel vrouwen). Ingeval van een erg lage relatiekwaliteit kan het effect van echtscheiding zelfs positief worden. Aangezien er echter heel weinig significante verbanden zijn besluiten de auteurs dat het onderzoek in zijn geheel weinig ondersteuning biedt voor de vluchthypothese.

Uit het longitudinale Belgische onderzoek van Wauterickx en Bracke (2004) blijkt, in tegenstrijd met de vluchthypothese, dat een hoge relatiebetrokkenheid ten tijde van het huwelijk en het waarden van een gemeenschappelijke achtergrond, de gevoelens van depressiviteit na de scheiding milderden. Dit ligt in de lijn van het resultaat van Johnson en Wu (2002) dat een hoge relatiekwaliteit vóór de echtscheiding een positieve invloed heeft op een snel herstel van het welbevinden na de scheiding. Verklaringen die aangereikt worden voor deze resultaten zijn o.a. dat er een sterke correlatie is tussen persoonlijk geluk en huwelijksgeluk waardoor het mogelijk is dat mensen met een positievere levenshouding zich vlugger aanpassen na een huwelijksbreuk (Johnson & Wu, 2002). Kalmijn en Monden (2004) wijzen er op dat conflicten tussen de ex-partners vaak blijven bestaan na de scheiding, zeker als er kinderen aanwezig zijn. Het mogelijke 'opluchtingseffect' kan door deze aanslepende conflicten tegenwerkt worden.

Uit de meer psychologisch georiënteerde literatuur komt naar voor dat een blijvende emotionele *betrokkenheid bij de ex-partner* ('attachment') een succesvolle aanpassing na de scheiding kan bemoeilijken (Madden-Derdich & Arditti, 1999, Masheter, 1997). Masheter (1997) onderscheidt twee gedragsmatige aspecten van betrokkenheid: vijandigheid en 'preoccupatie' met de ex-partner. Personen die nog sterk bezig zijn met de partner blijken over een lager psychologisch welbevinden te beschikken, ongeacht of de gevoelens vriendschappelijk of vijandig zijn. Personen met een laag niveau van vijandigheid en preoccupatie passen zich het beste aan, wie op beide aspecten hoog scoort heeft het laagste welbevinden.

Naarmate men langer gehuwd is, is het leven van de partners meer met elkaar verweven, waardoor het moeilijker wordt om een nieuwe identiteit op te bouwen, los van het huwelijk en de ex-partner (Amato, 2000). Resultaten over het verband tussen de *huwelijksduur* en het welbevinden na de scheiding wijzen echter niet steeds in dezelfde richting. Gähler (1998) vindt in een Zweedse studie geen effect van de duur van het huwelijk op het psychologisch welbevinden van gescheidenen. Ook Yilmaz en Fisiloglu (2005) constateren in een Turkse studie bij gescheiden ouders geen verband tussen psychologische spanningen en de duur van het huwelijk. Volgens deze auteurs kan dit aangeven dat een echtscheiding op zich een danig indringende gebeurtenis is, waardoor de duur van het huwelijk nog weinig verschil maakt. Wauterickx en Bracke (2004) vinden in een Belgische studie dat nadelige effecten voor het welbevinden meer uitgesproken zijn bij personen die minder dan 7 jaar gehuwd waren voor de breuk.

Tot slot blijkt ook het al dan niet zelf *initiatief* nemen tot de scheiding een verschil te maken voor het psychologisch welbevinden. Volgens verschillende auteurs ondervinden personen die zelf het initiatief namen om te scheiden minder negatieve gevolgen voor het welbevinden (Madden-Derdich & Arditti, 1999; Wang & Amato, 2000). Er zijn echter ook aanwijzingen dat niet de omvang, maar de timing van de emotionele stress verschilt tussen initiatiefnemers en 'niet-initiatiefnemers'. Personen die zelf het initiatief nemen zullen vooral vóór de uitspraak van de echtscheiding stress vertonen, hierna kunnen zij een opluchting ervaren. De andere partij zal eerder na de uitspraak negatieve gevolgen ondervinden (Amato, 2000; Sweeney & Horwitz, 2001). Sweeney en Horwitz (2001) gingen na in welke mate het initiatief nemen tot de scheiding en ontrouw als aanleiding tot de scheiding een invloed hebben op het welbevinden na de scheiding. Zij stellen vast dat zelf het initiatief nemen tot de scheiding zorgt voor een daling van de depressieve klachten ingeval van ontrouw van de partner en voor een stijging van de klachten bij afwezigheid van ontrouw. De auteurs besluiten dat scheidingsgerelateerde factoren op complexe wijze kunnen interageren en zo variatie veroorzaken in de gevolgen voor het psychologisch welbevinden.

3.3.3 Veranderingen in de leefsituatie

Na een echtscheiding is het waarschijnlijk dat er bepaalde veranderingen in de leefsituatie optreden. Onderzoek in de jaren negentig heeft uitgewezen dat deze veranderingen voor een groot deel het verschil in welbevinden tussen gescheiden personen en niet-gescheiden personen verklaren (Amato, 2000).

Gevolgen van echtscheiding met implicaties voor het welbevinden die vaak terugkomen in de literatuur zijn: veranderingen in de sociale relaties en sociale steun, veranderingen in de financiële situatie en de woonomstandigheden, veranderingen in de rollen en het takenpakket (zorg voor kinderen, betaalde arbeid, huishoudelijk werk) (Amato, 2000; Cotten, 1999; Horwitz et al., 1996;...). Niet iedereen loopt een even groot risico om geconfronteerd te worden met een bepaalde verandering. Zo hebben vrouwen doorgaans meer kans om in een slechtere financiële situatie terecht te komen en om alleen in te staan voor de opvoeding van de kinderen. Mannen hebben meer kans op verminderd contact met hun kinderen en verlies van sociale steun (Bracke, 1998, Umberson et al., 1996). De gevolgen van echtscheiding voor de sociale relaties en de sociaal-economische situatie van de ex-partners worden in respectievelijk hoofdstuk 9 en hoofdstuk 10 uitgebreid besproken. In de volgende subparagrafen gaan we na in welke mate deze aspecten van de leefsituatie gerelateerd zijn aan het psychologisch welbevinden van gescheiden personen.

3.3.3.1 Sociale relaties en sociale steun

Het belang van sociale relaties en sociale steun voor het psychologisch welbevinden wordt herhaaldelijk bevestigd in onderzoek. Zeker tijdens moeilijke momenten is het van belang om beroep te kunnen doen op anderen (voor een overzicht zie Sarason et al., 1997; Thoits, 1995). Echtscheiding heeft echter vaak als gevolg dat het contact met bepaalde categorieën personen verbroken wordt en dat de hoeveelheid sociale steun die men ontvangt vermindert (zie ook hoofdstuk 9).

Verscheidene auteurs nemen sociale relaties en sociale steun op als intermediërende factoren om het effect van echtscheiding op het welbevinden te verklaren. Volgens o.a. Bracke (1998), Gähler (1998) en O'Connor et al. (1998) draagt de verminderde sociale ondersteuning van gescheiden personen deels bij tot het lagere psychologisch welbevinden van gescheiden personen in vergelijking met gehuwde personen. Fokkema en Dykstra (2001) vonden, tegen de verwachting in, dat gescheiden vrouwen over een groter aantal emotionele steungevers beschikken dan gehuwde vrouwen. De aanwezige emotionele steun heeft wel een belangrijke impact op het welbevinden (zonder deze steun zouden gescheiden vrouwen met andere

woorden meer depressieve klachten vertonen). Ook binnen de groep gescheiden personen draagt meer sociale ondersteuning bij tot een beter psychologisch welbevinden (Cotton, 1999; Yilmaz & Fisiloglu, 2005).

Er zijn ook aanwijzingen dat niet enkel het aantal relaties waarover men beschikt, maar ook 'wie' deel uitmaakt van het netwerk een verschil maakt voor het welbevinden. Enkele studies tonen aan dat vooral contact met vrienden positief is voor het welbevinden (Gähler, 1998; Milardo, 1987; Rands, 1988). Een mogelijke verklaring is dat vrienden doorgaans minder kritisch zijn dan familieleden en meer begripvol voor de oorzaak van de scheiding. Familieleden zijn dikwijls de eersten om hulp aan te bieden, maar er is tevens meer kans dat zij ongevraagde of ongewenste steun geven. Deze sociale steun kan gevoelens van afhankelijkheid en verlies aan zelfvertrouwen veroorzaken wanneer men het gevoel heeft niets te kunnen terug doen (Milardo, 1987; Rands, 1988).

Een type relatie dat per definitie wegvalt na een scheiding is de *partnerrelatie* (hoewel het contact met de ex-partner voortgezet kan worden). Aangezien de dimensies van een partnerrelatie niet tegelijkertijd of met dezelfde intensiteit in andere relatietypes aanwezig (kunnen) zijn, kan echtscheiding ertoe leiden dat men een verlies ervaart aan sterke emotionele banden (Fokkema & Dystra, 2001). Verschillende studies tonen aan dat wanneer men een nieuwe partner- of huwelijksrelatie aangaat het psychologisch welbevinden een sterke verbetering kent en soms zelfs terug op hetzelfde niveau komt als dat van gehuwden (Gähler, 1998; Gove, 2002; Johnson & Wu, 2002; Kalmijn & Monden, 2004).

Toch zijn er ook enkele studies die weinig of geen effect vinden van de aanwezigheid van een nieuwe partner (Bracke, 1998; Yilmaz & Fisiloglu, 2005). In het Belgische onderzoek van Bracke is er geen verschil in depressiviteit tussen gescheiden vrouwen met en zonder nieuwe partner. Barrett (2000) stelt vast dat het welbevinden van gescheiden personen die herhuwd zijn lager blijft dan dat van personen die zich in hun eerste huwelijk bevinden.

Een ander relatietype dat sterke gevolgen ondervindt van een scheiding is de *relatie met de kinderen* (zie ook hoofdstuk 9). Vooral vaders hebben na de scheiding een verminderd contact met de kinderen doordat het hoederecht vaker aan de moeder wordt toegekend.

Gescheiden vaders zonder hoederecht kunnen negatieve emoties ervaren zoals schuld, frustratie en verdriet door het verminderde contact met hun kinderen en verlies van controle over de levens van de kinderen. Omgekeerd kunnen deze vaders doordat zij ontslagen zijn van de dagelijkse zorg meer mogelijkheden hebben om nieuwe relaties uit te bouwen (Shapiro & Lambert, 1999). Een longitudinale studie bij vaders door Shapiro en Lambert (1999) toont

aan dat het effect van echtscheiding op de kwaliteit van de vader-kind relatie en het welbevinden van de vader beïnvloed wordt door de woonplaats van de kinderen. Echtscheiding is enkel geassocieerd met een lagere relatiekwaliteit bij vaders zonder hoederecht en met een verminderd geluk bij vaders met hoederecht. Hoewel gescheiden vaders met hoederecht niet significant meer depressie ervaren dan gehuwde vaders en vaders zonder hoederecht wel, zijn de verschillen tussen gescheiden vaders met of zonder hoederecht klein. Een verandering in de kwaliteit van de relatie met de kinderen leidt niet tot een lager welbevinden bij vaders. De auteurs besluiten dat hoederecht bij vaders samengaat met een lager welbevinden en dat mannen weinig reactief zijn op de kwaliteit van de relatie met hun kinderen. Dit ligt in de lijn van het onderzoek van Umberson et al. (1996). Ook Gähler (1998) vindt geen verschil in psychologisch welbevinden tussen Zweedse ouders (vaders en moeders) wier kind wel en niet inwoont. Dit heeft volgens deze auteur te maken met het feit dat de meerderheid van de ouders die niet samenleven met hun kind wel een regelmatig contact onderhouden.

Sheets en Braver (1996) tonen aan dat er genderverschillen bestaan in de tevredenheid met de uitkomst van het echtscheidingproces. Vrouwen vertonen meer tevredenheid met hoederecht, bezoeksregeling en financiële regelingen. Een Turkse studie van Yilmaz en Fisiloglu (2005) gaat na in welke mate de aanpassing aan de scheidingssituatie van gescheiden ouders (o.a. gemeten aan de hand van psychologische spanningen) beïnvloed wordt door de ervaren controle over kindgerelateerde zaken (hoederecht, bezoeksregelingen, onderhoudsgeld, de ouderrol). In tegenstelling tot de verwachting heeft enkel meer controle over en een grotere tevredenheid met de eigen ouderlijke rol een impact op het psychologisch welbevinden. Een mogelijke verklaring die zij hiervoor aangeven is dat de ouderrol het enige aspect is dat niet bepaald wordt door het wettelijke systeem en dus individueel controleerbaar is.

Uit een Amerikaanse studie van Hilton en Kopera-Frye (2004) komt naar voor dat het gezinsfunctioneren (o.a. gemeten aan de hand van het functioneren als team, aanwezigheid van spanningen in het gezin) zowel bij gescheiden moeders als vaders die het hoederecht uitoefenen, verbonden is met het welbevinden. Indien het gezin minder goed functioneert ervaart de gescheiden ouder een lager psychologisch welbevinden.

3.3.3.2 Financiële situatie en huisvesting

Na de scheiding beschikken beide partners niet langer over het (eventuele) inkomen van de ex-partner. Omdat vrouwen gedurende het huwelijk doorgaans minder bijdragen tot het totale huishoudinkomen is het inkomensverlies voor hen vaak groter (Bracke, 1998; Fokkema & Dykstra, 2001). Bracke (1998) vindt in België dat de slechtere sociaal-economische omstandigheden van gescheiden personen een belangrijke bijdrage leveren tot de verklaring

van hun lagere welbevinden. De economische gevolgen van echtscheiding hebben een sterkere impact op het welbevinden van vrouwen, dan op dat van mannen. In Nederland vinden Fokkema en Dykstra (2001) dat het verband tussen echtscheiding en welbevinden volledig kan verklaard worden door de slechtere financiële positie waarin echtgescheiden vrouwen zich bevinden. Ook Amerikaanse studies bevestigen het grote belang van de financiële situatie na de scheiding (o.a. Booth en Amato, 1991; Hilton & Kopera-Frye, 2004; Ross, 1995). Volgens Hilton en Kopera-Frye (2004) leiden verlies van inkomen, de idee dat men nu minder goed rond komt dan vóór de scheiding en economische spanningen tot meer depressieve symptomen bij moeders én vaders. De impact van de financiële situatie is echter groter voor vrouwen dan voor mannen, wat suggereert dat dit voor hen meer een 'issue' is. Ook in Zweden (1998) stelt Gähler vast dat de impact van een echtscheiding beïnvloed wordt door de economische situatie, vooral bij vrouwen.

Een aspect van de leefsituatie dat samenhangt met de beschikbare financiële middelen is de *woonkwaliteit*. Na een echtscheiding verlaten een of beide partners de gezinswoning. Vaak gaat deze verhuis gepaard met een achteruitgang in de standaard en kwaliteit van de woning (Booth & Amato, 1992). Bracke (1998) vindt voor België dat de kwaliteit van de woonomstandigheden een belangrijke factor is om de verschillen in depressiviteit van gehuwde en gescheiden personen te verklaren. Personen die gehuisvest zijn in woningen die in minder goede staat verkeren, die met geluidshinder geconfronteerd worden of klagen over een gebrek aan ruimte melden meer klachten van depressiviteit. Booth en Amato (1992) vinden in een longitudinale studie over een verloop van 8 jaar dat de kans dat gescheiden personen verhuizen groter is dan deze van gehuwden en dat de verhuis tevens vaker een achteruitgang inhoudt van de woonsituatie (o.a. verhuis naar een woning waar men geen eigenaar van is, naar een woning die gedeeld wordt door verschillende huishoudens, een minder kwaliteitsvolle woning). De kans om naar een andere buurt te verhuizen was even groot voor gehuwden als voor personen die een echtscheiding meemaakten. Uit de resultaten blijkt dat verhuizen op zich geen impact heeft op het psychologisch welbevinden (gevoelens van geluk en angst). Het verhuizen naar een minder kwaliteitsvolle woning is wel nefast voor het welbevinden. Volgens een Britse studie (Hope et al., 1999) wordt het psychologisch welbevinden van vrouwen na een scheiding vooral beïnvloed door een verandering in *huisbezit*. Vrouwen die eerder eigenaar waren van een huis en na de scheiding niet meer vertonen de grootste daling in hun psychologisch welbevinden.

3.3.3.3 Aantal stressvolle gebeurtenissen

Enkele auteurs gaan na in welke mate het aantal stressvolle gebeurtenissen dat iemand meemaakt in een bepaalde periode invloed heeft op het psychologisch welbevinden zonder dieper in te gaan

op de impact van de afzonderlijke gebeurtenissen (Lorenz et al., 1997; O'Connor et al., 1998). Lorenz et al. (1997) stellen vast op basis van twee panelstudies (een met gehuwde moeders, een met gescheiden moeders) dat gescheiden moeders in elk jaar meer stresserende levensgebeurtenissen rapporteren (zij hebben bijvoorbeeld een grotere kans om het contact met een goede vriend te verbreken, vrienden te hebben met huwelijksproblemen, een kind met alcoholproblemen,...). Het feit dat zij meer geconfronteerd worden met stresserende gebeurtenissen is volledig verantwoordelijk voor de hogere depressiviteit van gescheiden vrouwen. Vooral net na de scheiding is het niveau van stresserende gebeurtenissen hoog om vervolgens te verminderen over de volgende 3 jaar. Naarmate men vlak na de scheiding met meer stresserende gebeurtenissen geconfronteerd wordt, duurt het afzakken van de depressieve symptomen langer. O'Connor et al. (1998) vinden in een steekproef van zwangere vrouwen dat vrouwen wier partner niet meer bij hen woont en vrouwen die een stiefgezin vormen (minstens één van de kinderen is niet het biologische kind van beide partners) een hoger aantal stresserende levensgebeurtenissen meemaakten gedurende het afgelopen jaar dan vrouwen die samenleven met de biologische vader (van alle kinderen). Daarnaast stellen zij tevens vast dat deze vrouwen zich in een minder gunstige situatie bevinden wat huisvesting en sociale steun betreft.

4. METHODOLOGISCHE KANTTEKENINGEN

Het onderzoek naar de gevolgen van echtscheiding voor het psychologisch welbevinden kent verschillende methodologische beperkingen.

Een eerste kanttekening betreft de interpretatie van selectie- en causatie-effecten. Een aantal longitudinale studies tonen aan dat personen die scheiden reeds enkele jaren vóór de scheiding een lager welbevinden vertonen. Het is mogelijk dat dit duidt op de aanwezigheid van een selectie-effect (personen met een lager welbevinden hebben meer kans op relatieproblemen en een echtscheiding), maar tevens kan dit resultaat veroorzaakt worden door huwelijksproblemen die aan de scheiding voorafgaan (Simon, 2002). Om deze te kunnen ontrafelen is er nood aan panelstudies die een lange periode overspannen (5 à 10 jaar). Bijkomende voordelen hiervan zijn dat men een goed zicht krijgt op de langetermijneffecten van echtscheiding en het effect van een nieuwe huwelijkspartner (Kalmijn & Monden, 2004). Naast het feit dat de bestaande panelstudies een te beperkte periode omvatten, wordt dit onderzoek ook beperkt door het kleine aantal personen dat in de periode tussen de bevestigingen een (echt)scheiding meemaakt. Indien deze personen vervolgens worden opgesplitst om bijvoorbeeld interactie-effecten te testen zijn de aantallen nog kleiner, wat statistische problemen kan veroorzaken (Kalmijn & Monden, 2004).

Uit de hierboven beschreven studies komt naar voor dat de mate waarin men negatieve effec-

ten ondervindt van een echtscheiding mede wordt bepaald door een aantal individuele kenmerken, kenmerken van het huwelijk en de scheiding en de leefsituatie na de scheiding. Welke invloed deze factoren uitoefenen is echter niet altijd duidelijk gezien de uiteenlopende resultaten.

Deze uiteenlopende resultaten kunnen o.a. worden veroorzaakt door de verschillende steekproeven en kenmerken van de respondenten (bijvoorbeeld recent of reeds langer gescheiden, enkel ouders of ook personen zonder kinderen, ooit gescheiden vs. momenteel gescheiden...), de operationalisering van de variabelen en de gebruikte modellen (men controleert voor verschillende variabelen).

De maten die worden gebruikt voor de intermediaire factoren en het psychologisch welbevinden lopen sterk uiteen. In sommige gevallen wordt slechts één maat gebruikt voor een multi-dimensioneel concept. Andere studies maken gebruik van combinaties van items uit verschillende schalen. Voor toekomstig onderzoek is het alleszins belangrijk dat bij de operationalisering van het psychologisch welbevinden rekening wordt gehouden met internaliserende en externaliserende aspecten (Bracke, 1993; Horwitz et al., 1996; Simon, 2002). Wanneer bijvoorbeeld enkel depressie als indicator van het welbevinden wordt gebruikt, is het mogelijk dat men eerder 'mannelijke' uitingen van een lager welbevinden over het hoofd ziet en verkeerde conclusies trekt over de impact van een echtscheiding op het psychologisch welbevinden.

Een andere belangrijke kanttekening bij het onderzoek is dat veel studies er van uitgaan dat echtscheiding een stressvolle levensgebeurtenis is met negatieve gevolgen voor het welbevinden. Hoewel het stressmodel niet uitsluit dat echtscheiding ook positieve gevolgen kan hebben, zijn onderzoekers tot nu toe onvoldoende op zoek gegaan naar de eventuele positieve effecten en omstandigheden waarin een echtscheiding minder negatieve of zelfs positieve gevolgen kan hebben (Amato, 2000; Kalmijn & Monden, 2004; Masheter, 1998).

5. BESLUIT

Uit het hierboven besproken onderzoek komt naar voor dat het meemaken van een (echt)scheiding gemiddeld genomen negatieve gevolgen heeft voor het psychologisch welbevinden. Gescheiden personen rapporteren o.a. meer depressieve klachten en minder geluksgevoelens dan (continu) gehuwden. Zowel selectie-effecten als causatie-effecten lijken hierbij een rol te spelen. Onderzoek in de jaren negentig heeft uitgewezen dat causatie-effecten van echtscheiding voor een groot deel te wijten zijn aan veranderingen in de leefsituatie na de scheiding. Hierdoor kan het effect van echtscheiding ook op lange termijn blijven doorwerken. Vooral de verminderde beschikbaarheid van sociale steun en de slechtere financiële situatie

zijn in dit kader van belang. De aanwezigheid van een nieuwe partner kan het negatieve effect van een echtscheiding sterk doen verminderen of zelfs doen verdwijnen. De invloed van echtscheiding op het psychologisch welbevinden varieert tevens naargelang enkele persoonsgebonden kenmerken (o.a. geslacht, opvattingen,...), kenmerken van het voorbije huwelijk (o.a. relatiekwaliteit, duur,...) en de kenmerken van de scheiding (o.a. wie is de initiatiefnemer). Welke invloed deze intermediërende factoren precies uitoefenen is echter niet altijd duidelijk gezien de uiteenlopende resultaten.

Het huidige onderzoek kent een aantal belangrijke methodologische beperkingen. De uitdaging bestaat er in verder uit te zoeken, met behulp van kwaliteitsvolle data, onder welke omstandigheden het psychologisch welbevinden positief dan wel negatief beïnvloed wordt door het meemaken van een echtscheiding. Voor beleidsmakers is het een belangrijke conclusie dat de negatieve gevolgen van echtscheiding voor het psychologisch welbevinden in niet geringe mate veroorzaakt worden door hun slechtere financiële situatie en huisvesting en verminderde sociale ondersteuning. Het verbeteren van de sociaal-economische positie van (alleenstaande) gescheiden personen verdient in dit opzicht prioriteit.

LITERATUUR

- Amato, P. (2000), The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 4, pp.1269-1287.
- Aseltine, R. & R. Kessler (1993), Marital disruption and depression in a community sample. *Journal of Health and Social Behaviour*, 34, 4, pp.237-251.
- Barrett, A. (2000), Marital trajectories and mental health. *Journal of Health and Social Behavior*, 41, 4, pp.451-464.
- Booth, A. & P. Amato (1991), Divorce and psychological stress. *Journal of Health and Social Behaviour*, 32, 4, pp.396-407.
- Booth, A. & P. Amato (1992), Divorce, residential change and stress. *Journal of Divorce and Remarriage*, 17, 1-2, pp.205-213.
- Bracke, P. (1998), Depressiviteit en de economische gevolgen van echtscheiding voor vrouwen en mannen. *Mens en Maatschappij*, 73, 3, pp.239-258.
- Bruffaerts, R., A. Bonnewyn, H. Van Oyen, S. Demarest & K. Demyttenaere (2004), Zorggebruik voor mentale stoornissen in België. Resultaten van de European Study on Epidemiology of Mental Disorders (ESEMed). *Tijdschrift voor Geneeskunde*, 60, 11, pp. 790-799.
- Bursik, K. (1991), Correlates of women's adjustment during the separation and divorce process. *Journal of Divorce and Remarriage*, 14, 3-4, pp.137-162.
- Cotton, S. (1999), Marital status and mental health revisited: examining the importance of risk factors and resources. *Family Relations*, 48, pp.225-233.
- Davies, L., W. Avison & D. McAlpine (1997), Significant life experiences and depression among single and married mothers. *Journal of Marriage and the Family*, 59, 2, pp.294-308.
- Fokkema, T. & P. Dykstra (2001), Verschillen in depressie tussen gehuwde en gescheiden vrouwen in Nederland: op zoek naar een verklaring. *Sociale Wetenschappen*, 44, 2, pp.115-137.
- Gähler, M. (1998), Divorce, social support and psychological well-being, In: M. Gähler, *Life after divorce. Economic, social and psychological well-being among Swedish adults and children following family dissolution*. Stockholm: University of Stockholm/Edsbruk: Akademityck AB, doctoral dissertation.
- Gove, W., C. Briggs Style, M. Hughes (1990), The effect of marriage on the well-being of adults. A theoretical analysis. *Journal of Family Issues*, 11, 1, pp.4-35.
- Hilton, J. & K. Kopera -Frye (2004), Patterns of psychological adjustment among divorced custodial parents. *Journal of Divorce and Remarriage*, 41, 3-4, pp.1-30.
- Hope, S., B. Rodgers & C. Power (1999), Marital status transitions and psychological distress: longitudinal evidence from a national population sample. *Psychological Medicine*, 29, pp.381-389.
- Horwitz, A., H. Raskin White & S. Howell-White (1996), The use of multiple outcomes in stress-research: a case study of gender differences in responses to marital dissolution. *Journal of Health and Social Behaviour*, 37, 3, pp.278-291.
- Johnson, D. & J. Wu (2002), An empirical test of crisis, social selection, and role explanations of the relationship between marital disruption and psychological distress: A Pooled-Time-Series Analysis of Four-Wave Panel Data. *Journal of Marriage and the Family*, 64, 1, pp.211-224.
- Kalmijn, M. & C. Monden (2004), *Are there positive effects of divorce on health? Reconsidering the role of marital quality*. Paper presented at the Third Conference of the European Research Network on Divorce, 2-4 December, Cologne, Germany.
- Katz, R. (1991), Marital status and well-being: a comparison of widowed, divorced and married mothers in Israel. *Journal of Divorce and Remarriage*, pp.203-218.
- Kessler, R. (1997), The effects of stressful life events on depression. *Annual Review of Psychology*, 48, pp.191-

- Kitson, K. & L. Morgan (1990), The multiple consequences of divorce: a decade review. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 4, pp.913-924.
- Lorenz, F., R. Simons, R. Conger, G. Elder, C. Johnson & W. Chao (1997), Married and recently divorced mothers' stressful events and distress: Tracing changes over time. *Journal of Marriage and the Family*, 59, 1, pp.219-232.
- Madden-Derdich, D. & J. Arditto (1999), The ties that bind: Attachment between former spouses. *Family Relations*, 48, 3, pp.243-249.
- Masheter, C. (1997), Healthy and unhealthy friendship and hostility between ex-spouses. *Journal of Marriage and the Family*, 59, 2, pp.463-475.
- Masheter, C. (1998), Divorce as selection, stress and process: a ten year review. *Journal of Divorce and Remarriage*, 29, 3-4, pp.143-159.
- Mastekaasa, A. (1994), The subjective well-being of the previously married: the importance of unmarried cohabitation and time since widowhood or divorce. *Social Forces*, 73, 2, pp.665-692.
- Milardo, R. (1988), Families and social networks: an overview of theory and methodology. In: Milardo (ed.), *Families and social networks*. California: Sage.
- Marks, N. (1996), Flying solo at Midlife: gender, marital status, and psychological well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 58, 4, pp.917-932.
- O'Connor, T., N. Hawkins, J. Dunn, K. Thorpe & J. Golding, (1998), Family type and depression in pregnancy: factors mediating risk in a community sample. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 3, pp.757-770.
- Pearlin, L. (1999), Stress and mental health: a conceptual overview. In: A. Horwitz & T. Scheid (eds.), *A handbook for the study of mental health: social contexts, theories and systems*. New York: Cambridge University Press.
- Prigerson, H., P. Maciejewski & R. Rosenheck (1999), The effects of marital dissolution and marital quality on health and health service use among women. *Medical Care*, 37, 9, pp.858-873.
- Rands, M. (1988), Changes in social networks following marital separation and divorce. In: R. Milardo (ed.), *Families and social networks*, California: Sage.
- Ross, C. (1995), Reconceptualizing marital status as a continuum of social attachment. *Journal of Marriage and the Family*, 57, 1, pp.129-140.
- Sarason, B., I. Sarason & R. Gurung (1997), Close personal relationships and health outcomes: a key to the role of social support. In: S. Duck (ed.), *Handbook of personal relationships*, pp.547-573.
- Simon, R. (2002), Revisiting the relationships among gender, marital status and mental health. *American Journal of Sociology*, 107, 4, pp.1065-1096.
- Simon, R. & K. Marcussen (1999), Marital transitions, marital beliefs and mental health. *Journal of Health and Social Behaviour*, 40, 2, pp.111-125.
- Shapiro, A. (1996), Explaining psychological distress in a sample of remarried and divorced persons. *Journal of Family Issues*, 17, 2, pp.186-203.
- Shapiro, A. & J. Lambert (1999), Longitudinal effects of divorce on father-child relationship quality and fathers' psychological well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 2, pp.397-408.
- Sheets, V. & S. Braver (1996), Gender differences in satisfaction with divorce settlements. *Family Relations*, 45, July, pp.336-342.
- Sweeney, M. & A. Horwitz (2001), Infidelity, initiation, and the emotional climate of divorce: are there implications for mental health? *Journal of Health and Social Behaviour*, 42, 3, pp.295-309.
- ten Have, M. Meertens, V. Scheepers, P. Te Grotenhuis, M. Beekman & W. Vollebergh (2005), Demand for mental health care and changes in service use patterns in the Netherlands, 1979-1995. *Psychiatric Services*, 56, 11, pp.1409-1415.
- Thoits, P. (1995), Stress, coping and social support processes: where are we, what next? *Journal of Health and*

-
- Social Behaviour*, extra issue, pp.53-79.
- Umberson, D., M. Chen, J. House, K. Hopkins & E. Slaten (1996), The effect of social relationships on psychological well-being: are men and women really so different? *American Sociological Review*, 61, 5, pp.837-857.
- Wang, H. & P. Amato (2000), Predictors of divorce adjustment: stressors, resources, and definitions. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 4, pp.655-668.
- Wauterickx, N. & P. Bracke (2004), Echtscheiding, attitudes en welbevinden. Een longitudinale studie. In: D. Mortelmans, M. Casman, R. Doutrelepon (red.), *Elf jaar uit het leven in België : Socio-economische analyses op het Gezinsdemografisch Panel PSBH*. Gent: Academia Press.
- Wheaton, B. (1990), Life transitions, role transitions, and mental health. *American Sociological Review*, 55, 2, pp.209-223.
- Williams, K. (2003), Has the future of marriage arrived? A contemporary examination of gender, marriage, and psychological well-being. *Journal of Health and Social Behavior*, 44, 4, pp.470-487.
- Yilmaz, A. & H. Fisiloglu (2005), Turkish parents' post-divorce adjustment: Perceived power/control over child-related concerns, perceived social support, and demographic characteristics. *Journal of Divorce and Remarriage*, 42, 3-4, pp.83-107.

HOOFDSTUK 8: IMPACT OP DE FYSIEKE GEZONDHEID VAN EX-PARTNERS EN HET GEBRUIK VAN FORMELE HULPVERLENING

Joost Bronselaer

1. INLEIDING

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal welke de impact is van een (echt-) scheiding op de fysieke gezondheid van de ex-partners. Verschillende decennia van onderzoek hebben aangetoond dat de gezondheids-, de ziekte- en de sterftcijfers van mensen verschillen naargelang hun burgerlijke staat. Algemeen blijkt dat de ziekte- en sterftcijfers bij de gehuwden op een lager peil liggen dan bij niet-gehuwde personen. Gehuwden verkeren bovendien in een betere fysieke en mentale gezondheid, laten een betere zelf gerapporteerde gezondheidstoestand optekenen en hebben een hogere levensverwachting (Ross, Mirowsky & Goldsteen, 1990).

Dit hoofdstuk vormt een aanvulling op het vorige hoofdstuk van De Koker over de impact van echtscheiding op de mentale gezondheidstoestand. In een eerste paragraaf van dit hoofdstuk komt de samenhang tussen burgerlijke status en verschillende gezondheidsindicatoren (zoals gezondheidsgedrag, gezondheidstoestand, ziekte en sterfte) aan bod. Vervolgens kijken we naar de rol van geslacht en leeftijd en naar andere intermediaire factoren zoals gezondheidsgedrag die ingrijpen op de relatie tussen de burgerlijke staat en de (fysieke) gezondheidstoestand. In een laatste paragraaf bekijken we of het verschil in gezondheidstoestand naargelang de burgerlijke staat zich vertaalt in een differentieel gebruik van de formele hulpverlening.

2. GEZONDHEID(SGEDRAG), ZIEKTE EN STERFTE

Met betrekking tot *gezondheidsgedrag* blijkt uit onderzoek dat gehuwden meer positief en minder negatief gezondheidsgedrag stellen (Joung et al., 1995) en er een meer geordende levensstijl op nahouden (Umberson, 1987). Umberson (1992) vindt op basis van longitudinaal Amerikaans onderzoek dat echtscheiding samenhangt met meer alcoholconsumptie en roken van sigaretten bij mannen en vrouwen, een lagere BMI (Body Mass Index) bij vrouwen en minder fysieke activiteiten bij mannen. Een verandering in de burgerlijke staat blijkt eveneens het gezondheidsgedrag van mannen en vrouwen te beïnvloeden. Mannen die doorheen

de follow-up periode van 3 jaar scheidden, rapporteerden een grotere toename in de consumptie van tabak en alcohol en rapporteerden een grotere afname in lichaamsgewicht dan degenen die gehuwd bleven. Vrouwen die in dezelfde periode scheidden, verloren meer gewicht en sliepen minder uren per nacht dan vrouwen die gehuwd bleven.

Uit een onderzoek van Cheung (2000) bij Britse vrouwen blijkt dat gescheiden vrouwen vergeleken met gehuwde vrouwen over een 'ongunstig gezondheidsprofiel' beschikken. Vergeleken met gehuwde vrouwen zijn gescheiden vrouwen sterker vertegenwoordigd in de categorieën 'matige of zwakke gezondheid', 'roker' en 'drinker'. Lee et al. (2005) stellen in hun longitudinaal onderzoek bij Amerikaanse vrouwen vast dat echtscheiding gepaard gaat met een afname in de BMI, een toename van de lichamelijke activiteit en een afname in de consumptie van groenten vergeleken met vrouwen die gehuwd bleven. Tevens hebben niet-rokers of ex-rokers die uit de echt scheiden dubbel zoveel kans om te starten of te herbeginnen met roken.

De bevindingen voor eenzelfde type van gezondheidsindicator zijn echter niet steeds eenduidig. Sobal et al. (1992) stellen dit bijvoorbeeld vast door 10 onderzoeken uit 5 landen naast elkaar te plaatsen waarin de samenhang tussen burgerlijke staat en obesitas werd onderzocht. Er waren onderzoeken waaruit bleek dat gehuwden dikker waren (zowel bij mannen als bij vrouwen). Andere onderzoeken vonden geen samenhang. Eén onderzoek bij mannen toont een gemengd patroon, terwijl twee onderzoeken tonen dat alleenstaande vrouwen dikker zijn. Hoewel deze verschillen enerzijds mogelijk verklaarbaar zijn door de methodologische variatie die de verschillende onderzoeken kenmerkt (zie bijvoorbeeld hoofdstuk 3 waar we ingingen op bronnen van methodologische variatie) stelt zich anderzijds de vraag in welke mate contextuele factoren zoals het overheidsbeleid de impact van een echtscheiding op de gezondheid intermediairen.

Onderzoek toont dat het met de *gezondheidstoestand* van gescheiden personen eveneens slechter is gesteld vergeleken met gehuwden. In het Nederlands onderzoek van Joung et al. (1994) werd de samenhang tussen burgerlijke staat en gezondheidstoestand (de algemene gezondheidstoestand, het hebben van gezondheidsklachten, het hebben van chronische aandoeningen en het gedurende lange tijd in de onmogelijkheid verkeren om te werken) onderzocht. Gescheiden personen hebben na controle voor geslacht, leeftijd, opleiding, verstedelijkingsgraad, religie en herkomst voor elk van deze 4 indicatoren meer gezondheidsproblemen dan gehuwden.

Uit het onderzoek van Wyke en Ford (1992) blijkt dat gescheiden vrouwen meer beperkende chronische aandoeningen en een slechtere algemene gezondheidstoestand rapporteren dan gehuwde vrouwen. Gescheiden mannen hebben een hogere bloeddruk en rapporteren een

slechtere gezondheidstoestand vergeleken met gehuwde mannen. Ren (1997) vindt in zijn Amerikaans onderzoek dat gescheiden en uit de echt gescheiden personen meer kans lopen op een 'zwakke gezondheid' dan gehuwden. Hahn (1993) vindt dat gehuwde vrouwen een betere gezondheidstoestand rapporteren dan verweduwde, gescheiden en uit de echt gescheiden vrouwen. De bevindingen van Waldron et al. (1997) sluiten daar bij aan.

Een vergelijking van de gezondheidstoestand tussen verschillende categorieën van niet-gehuwden (nooit-gehuwd, gescheiden, echtgescheiden, verweduwd) toont geen eenduidige resultaten. De onderzoeken van Joung (1996) en Goldman et al. (1995) laten veronderstellen dat gescheiden en uit de echtgescheiden vrouwen een groter gezondheidsrisico lopen dan nooit gehuwde vrouwen. Waldron et al. (1997) besluiten uit hun longitudinaal onderzoek bij Amerikaanse vrouwen daarentegen dat gescheiden vrouwen geen groter gezondheidsrisico lopen dan nooit-gehuwde vrouwen.

Wanneer *sterfte* als gezondheidsindicator wordt genomen dan komt uit onderzoek naar voor dat niet-gehuwden (gescheiden, verweduwd, nooit-gehuwd) hogere sterfterisico's laten optekenen dan gehuwde personen. De rangorde binnen de niet-gehuwde subcategorieën blijkt van land tot land en tussen mannen en vrouwen te verschillen.

Gadeyne en Deboosere (2002) onderzochten de samenhang tussen de burgerlijke staat en het sterfterisico bij 40-tot 59-jarige Belgische mannen en vrouwen. Voor vrouwen stellen ze de laagste sterfte vast voor de gehuwde, gevolgd door de gescheiden en de nooit-gehuwde vrouwen, terwijl de verweduwde vrouwen het hoogste sterfterisico laten optekenen. Bij de mannen hebben de gehuwden het laagste sterfterisico gevolgd door de gescheiden, de nooit-gehuwde en de verweduwde mannen.

Uit Nederlands onderzoek van Joung et al. (1996) blijkt dat de relatieve sterfterisico's voor niet-gehuwden hoger liggen dan voor gehuwden. Gescheiden mannen en vrouwen hebben het hoogste sterfterisico. Nooit-gehuwde mannen hebben hogere sterfterisico's dan verweduwde mannen, terwijl nooit-gehuwde en verweduwde vrouwen gelijklopende sterfterisico's hebben.

Uit een Zweeds onderzoek van Hemström (1996) blijkt dat bij controle voor leeftijd ooit-gehuwde mannen en vrouwen (verweduwd, (uit de echt) gescheiden, samenwonend of hertrouwd) een hoger sterfterisico hebben dan degenen die met dezelfde partner gehuwd blijven. Bij de ooit-gehuwden (mannen en vrouwen) vertoonden de uit de echtgescheiden en hertrouwd respectievelijk het hoogste en het laagste sterfterisico. Hertrouwde en samenwonende vrouwen hebben hogere sterfterisico's dan hun mannelijke soortgenoten. Verweduwde en (uit de echt) gescheiden mannen hebben een groter sterfterisico dan hun vrouwelijke soort-

genoten, wat er op wijst dat mannen meer afhankelijk zijn van het huwelijk.

Wanneer oorzaakspecifieke sterfte wordt bestudeerd, dan blijkt dat de bevindingen uit de algemene sterftecijfers niet steeds parallel lopen. Joung et al. (1996) vinden bijvoorbeeld dat de sterfterisico's niet verschillen naargelang burgerlijke staat voor pancreaskanker of darmkanker bij mannen en voor pancreaskanker bij vrouwen. Voor andere sterfteoorzaken (bijvoorbeeld zelfdoding en vergiftiging) liggen zowel bij mannen als vrouwen de sterfterisico's voor de drie niet-gehuwde subgroepen aanzienlijk hoger dan de algemene sterfterisico's.

In verband met *zelfdoding* blijkt uit het longitudinaal epidemiologisch onderzoek van Kposowa (2000) dat gescheiden mannen, na controle voor ras, opleidingsniveau, inkomen, regio en leeftijd, meer dan dubbel zoveel kans lopen om zelfdoding te plegen vergeleken met gehuwde mannen. Voor vrouwen werden geen statistisch significante verschillen vastgesteld in het risico op zelfdoding naargelang de burgerlijke staat. Uit dit Amerikaans onderzoek blijkt tevens dat mannen bijna 5 keer meer kans lopen op zelfdoding dan vrouwen en dat er genderspecifieke risicofactoren voor zelfdoding bestaan. Laag geschoold en een laag inkomen blijken risicofactoren te zijn voor mannen, maar niet voor vrouwen. Leeftijd blijkt een risicofactor voor vrouwen, maar niet voor mannen. Kposowa et al. (1995) vinden dat gescheiden mannen, sociaal geïsoleerde mannen alsook mannen die in een verstedelijkte omgeving wonen een verhoogd risico hebben op zelfdoding.

In een Brits onderzoek van Ebrahim et al. (1995) wordt bij mannen nagegaan wat de invloed is van de burgerlijke staat en een verandering in de burgerlijke staat op de mortaliteit. Nooit-gehuwde mannen hebben, na controle voor een reeks van variabelen, een verhoogd risico op sterfte door een cardiovasculaire aandoening en niet-kanker gerelateerde, niet-cardiovasculaire sterfte. Gescheiden mannen hadden geen verhoogd sterfterisico. Mannen die echter gedurende de follow-up periode uit de echt scheidden, hadden een verhoogd risico op sterfte door een cardiovasculaire aandoening en op sterfte omwille van andere niet-cardiovasculaire aandoeningen. Mannen die gedurende de follow-up periode verweduwd raakten, hadden geen verhoogd sterfterisico. Het verhoogde sterfterisico voor nooit-gehuwde en recent gescheiden mannen kon niet verklaard worden door een reeks van risicofactoren.

In het eerder aangehaalde longitudinaal Brits onderzoek van Cheung (2000) werd bij vrouwen de samenhang onderzocht tussen burgerlijke staat en mortaliteit. Na controle voor selectiefactoren en leeftijd bleek dat nooit-gehuwden een hoger sterfterisico hebben dan gehuwde vrouwen. Gescheiden en verweduwde vrouwen vertoonden geen verhoogd sterfterisico.

3. EEN SELECTIE IN EN UIT HET HUWELIJK OP BASIS VAN GEZONDHEID(SGEDRAG)

Een verklaring voor de gezondheidsverschillen tussen gehuwden en niet-gehuwden wordt gezocht in twee mechanismen, namelijk 'selectie' en 'causatie' (Wyke & Ford, 1992; zie ook hoofdstuk 1). Volgens de selectietheorie is de gezondheidstoestand van mensen van invloed op hun burgerlijke staat. De betere gezondheidssituatie van gehuwden is te wijten aan de selectie van gezonde mensen in de huwelijksstatus, terwijl ongezonde mensen uit de huwelijksstatus worden geselecteerd (Joung et al., 1998). De selectietheorie wijst er niet enkel op dat minder gezonde mensen minder geneigd zijn om te huwen dan gezonde mensen. De theorie impliceert ook dat indien minder gezonde mensen toch huwen, ze een hogere kans hebben om te scheiden. Bovendien zullen mensen die, na het aangaan van een huwelijk, ziek worden meer kans lopen om te scheiden (Wyke & Ford, 1992). Zowel directe selectie als indirecte selectie maken dat gezonde personen meer vertegenwoordigd zijn bij de gehuwden. Bij directe selectie wordt de gezondheidstoestand op zich als het selectie criterium gezien. Bij indirecte selectie spelen beïnvloedende factoren van de gezondheidstoestand zoals inkomen, fysieke eigenschappen, gezondheidsgerelateerde gewoonten en emotionele stabiliteit een selecterende rol (Goldman, 2001).

Uit onderzoek blijkt dat de gezondheidstoestand als selectiemechanisme fungeert om mensen zowel in als uit de huwelijksstatus te selecteren. Uit een Noors onderzoek van Mastekaasa (1992) blijkt dat fysieke gezondheidsproblemen bij nooit-gehuwden de kans op een huwelijk doen afnemen. Deze bevinding geldt voor mannen, maar niet voor vrouwen. Joung et al. (1998) onderzochten of het verschil in gezondheidstoestand samenhangt met de kans op een verandering in burgerlijke staat op een later tijdstip. Ze stellen vast dat de gezondheidstoestand, in tegenstelling tot de bevinding van Mastekaasa, geen selecterende rol speelt bij de toegang tot het huwelijk, maar wel voor een selectie uit het huwelijk zorgt. Gehuwden die 4 of meer subjectieve gezondheidsklachten rapporteren of die 2 of meer chronische aandoeningen hebben, lopen respectievelijk 1,5 tot 2 keer meer kans op een echtscheiding gedurende de follow-up periode dan degenen zonder deze gezondheidsproblemen. Waldron et al. (1996) vinden in een longitudinaal onderzoek bij Amerikaanse vrouwen dat vrouwen met een betere gezondheidstoestand meer kans hebben om op een later tijdstip gehuwd te zijn en minder kans hebben om gescheiden te zijn. Deze bevindingen bleken enkel te gelden voor niet voltijds tewerkgestelde vrouwen.

Naast onderzoek naar de selecterende rol van de gezondheidstoestand bestaat onderzoek over de selectie in het huwelijk op basis van gezondheidsgedrag. De resultaten uit onderzoek naar de impact van alcohol en druggebruik op het aanknopen van een (eerste) huwelijk zijn echter niet eenduidig (Leonard & Rothbard, 1999). Fu en Goldman (1996) vinden dat vrouwen en

mannen die aan obesitas lijden, zware mannelijke en vrouwelijke alcoholdrinkers, frequente mannelijke marihuana-gebruikers en heroïne- en cocaïnegebruikers significant minder kans hebben om gehuwd te zijn, vergeleken met hun referentiegroepen (respectievelijk personen met een aanbevolen lichaamsgewicht, personen die nooit alcohol dronken of lichte drinkers, mannen die nooit marihuana gebruikten, personen die nooit harddrugs gebruikten). Anderzijds rapporteren Bachman et al. (1997) in hun onderzoek bij 33 000 jongvolwassenen nauwelijks verschillen op vlak van alcohol- en druggebruik tussen de gehuwden op tijdstip t2 en de ongehuwden op tijdstip t1. Newcomb en Bentler (1985) vinden zelfs dat 15- tot 20-jarigen die veel alcohol en drugs gebruiken meer kans maken om 4 jaar later gehuwd te zijn of samen te wonen dan lichtere alcoholgebruikers. De lichtere alcoholgebruikers op 15- tot 20-jarige leeftijd maakten meer kans om 4 jaar later bij hun ouders te wonen of in een internaat te verblijven. Ook Power en Estauth (1990) stellen voor jonge mannen vast dat zware drinkers op 16 jaar een grotere kans maken om op leeftijd 23 jaar gehuwd te zijn.

4. (INTER)MEDIËRENDE FACTOREN: VARIABILITEIT IN DE IMPACT VAN EEN SCHEIDING OP DE FYSIEKE GEZONDHEID

Verklaringen voor het verschil in de gezondheidstoestand naargelang de burgerlijke staat worden voorts voornamelijk gevonden in twee verklaringsmodellen (Williams & Umberson, 2004; Goldman, 2001; Wyke & Ford, 1992). Een eerste verklaringsmodel verklaart de gezondheidsverschillen doordat de gehuwden over meer economische middelen beschikken, meer sociale steun genieten en beter gezondheidsgedrag stellen. Een tweede verklaringsmodel, het crisismodel, verklaart de gezondheidsverschillen door de spanningen en de stress die met een scheiding gepaard gaan en die nadelig zijn voor de gezondheidstoestand.

De rol van deze verschillende kenmerken, 'intermediërende factoren' genoemd (zie ook hoofdstuk 1), wordt hieronder besproken.

4.1 Geslacht en leeftijd

Uit sommige onderzoeken blijkt dat de gezondheidsverschillen tussen de gehuwden en de niet-gehuwden groter zijn voor mannen dan voor vrouwen, wat laat veronderstellen dat de selectieve en/of beschermende invloed van het huwelijk sterker werkzaam is voor mannen dan voor vrouwen (Lillard & Waite, 1995).

Zick en Smith (1991) vinden in hun longitudinaal Amerikaans onderzoek bij mannen, maar niet bij vrouwen, dat degenen die 3 jaar of langer gescheiden of verwedwd zijn een verhoogd sterfterisico hebben vergeleken met gehuwde mannen. Tevens vinden ze dat een recente echtscheiding bij mannen gepaard gaat met een verhoogd sterfterisico. Hemström (1996) vindt

dat, na het toevoegen van controlevariabelen (sociaal-economische status, tewerkstellings-status en aantal kinderen), een aanzienlijk deel van het verschil in sterfterisico tussen mannen en vrouwen wegvalt, vooral bij de gescheiden personen. Enkel de verweduwde mannen hebben, na toevoeging van de controlevariabelen, een hoger sterfterisico dan verweduwde vrouwen, terwijl de samenwonende mannen een sterftevoordeel hebben op hun vrouwelijke soortgenoten. Williams en Umberson (2004) komen tot de bevinding dat de stress, die met de ontbinding van een huwelijk gepaard gaat, de fysieke gezondheid van mannen ondermijnt maar niet van vrouwen.

Verschillende verklaringen worden naar voor geschoven voor het groter gezondheidsvoordeel dat het huwelijk biedt voor mannen dan voor vrouwen. Onderzoek toont dat mannen meer negatief gezondheidsgedrag en risicogedrag stellen dan vrouwen (Umberson, 1987). Een eerste verklaring luidt dat alleenstaande mannen veel meer dan alleenstaande vrouwen vatbaar zijn voor risicovol gedrag en ongezonde levensstijlen. Een andere verklaring wijst op het geslachtsverschil in sociale integratie. Vrouwen, eerder dan mannen, zouden de verantwoordelijkheid nemen voor contacten met familieleden en vrienden. De voordelen van sociale integratie en steun lopen bij gehuwde mannen met andere woorden via hun echtgenote. Ongehuwde vrouwen zijn geïntegreerd in een netwerk van sociale steun terwijl ongehuwde mannen relatief geïsoleerd zijn (Lillard & Waite, 1995). Het is echter nuttig om erop te wijzen dat de resultaten uit onderzoek naar genderverschillen in de netwerkvang, niet eenduidig zijn (zie hoofdstuk 9). Ten slotte wordt gewezen op de geslachtsrollen die voor vrouwen meer gekenmerkt worden door het verschaffen van zorg waardoor mannen uit het huwelijk meer gezondheidsvoordelen puren (Lee et al., 2005).

Ook de *leeftijd* hangt op verschillende wijzen samen met burgerlijke staat en de gezondheidstoestand. De gezondheidstoestand neemt af met de leeftijd (Lillard & Panis, 1996) terwijl het sterfterisico globaal genomen toeneemt. Het sterftepatroon in geïndustrialiseerde landen laat zich meer specifiek kenmerken door sterfterisico's die laag zijn op jonge leeftijd, sterk toenemen tijdens de adolescentie, vervolgens betrekkelijk stabiel blijven om nadien steeds sneller toe te nemen (Deboosere & Gadeyne, 2002). Lillard en Panis vinden in hun onderzoek bij mannen dat de gezondheidsafname van nooit-gehuwde en gescheiden mannen met de leeftijd sneller loopt dan bij gehuwde mannen.

Murphy (1997) onderzocht bij Britten vanaf de leeftijd van 40 jaar de samenhang tussen de burgerlijke staat en de gezondheidstoestand (ziekte, handicap of gezondheidsprobleem). Bij mannen blijkt dat nooit-gehuwden tot de leeftijd van 60 jaar de meeste gezondheidsproblemen hebben. Voor het eerst gehuwde mannen hebben het minst gezondheidsproblemen, maar ze verschillen weinig van de hertrouwde mannen. Gescheiden en verweduwde mannen verschillen

eveneens weinig van elkaar, maar vertonen over de verschillende leeftijdscategorieën heen doorgaans meer gezondheidsproblemen dan de gehuwden (eerste huwelijk of hertrouwde mannen). Tussen de leeftijd van 60 en 75 zijn de verschillen tussen de burgerlijke staatgroepen aanzienlijk kleiner. In tegenstelling tot de mannen sluiten de ziekteratio's van de hertrouwde vrouwen nauwer aan bij verweduwde dan bij de vrouwen in een eerste huwelijk. Gescheiden vrouwen hebben over de verschillende leeftijden heen doorgaans meer gezondheidsproblemen dan verweduwde vrouwen. Ook bij vrouwen zijn de ziekteverschillen tussen de burgerlijke staatgroepen tussen 60 en 75 jaar aanzienlijk kleiner dan bij de min 60-jarigen.

Williams en Umberson (2004) komen op basis van longitudinaal onderzoek tot de bevinding dat het levensloopstadium (de leeftijd) een intermediërende rol speelt in de impact van een scheiding op de gezondheidstoestand. De impact van een echtscheiding op de gezondheidstoestand blijkt nadelig voor oudere mannen terwijl dit jongere mannen een gezondheidsvoordeel oplevert. Een scheiding hoeft, althans bij mannen, niet steeds gepaard te gaan met (fysieke) gezondheidsnadelen. Waar bijvoorbeeld bij 30-jarige mannen een echtscheiding gepaard gaat met een toename van de kans om in uitstekende gezondheidstoestand te verkeren, gaat een echtscheiding bij 70-jarige mannen gepaard met een afname van de kans om in een uitstekende gezondheidstoestand te verkeren. Kalmijn en Monden (2004) maken in hun onderzoek gebruik van gegevens uit de twee eerste golven van de Amerikaanse 'National Survey of Families and Households' en komen tot gelijkaardige bevindingen. Na een echtscheiding neemt de fysieke gezondheid bij oudere mannen af, terwijl die bij jongere mannen verbetert.

4.2 Het gezondheidsgedrag

Het *gezondheidsgedrag* is een andere factor waarvan de intermediërende rol werd onderzocht in de samenhang tussen burgerlijke staat en gezondheidstoestand. Verschillende verklaringen worden gesuggereerd voor de verschillen in gezondheidsgedrag tussen gehuwden en niet-gehuwden. Umberson (1987) stelt dat de invloed van gezinsrelaties op het gezondheidsgedrag gebeurt via indirecte en directe sociale controle. Leonard en Rothbard (1999) wijzen in verband met alcoholconsumptie op de stress die gepaard gaat met een scheidingsproces, op de afname van de gezinsverantwoordelijkheid en op een herstructurering van het sociale netwerk wat kan aanzetten tot meer alcoholconsumptie. In hun meta-analyse van 12 longitudinale onderzoeken (6 Amerikaanse, 4 Europese en 2 Canadese) komen Temple et al. (1991) tot de conclusie dat het verbreken van het huwelijk bij de jongste leeftijdsgroep (18 tot 39 jaar) en bij de oudste leeftijdsgroep (ouder dan 40) zowel bij mannen als bij vrouwen aanzet tot een toename in de consumptie van alcohol.

Het gunstiger gezondheidsgedrag van gehuwden wordt doorgaans als één van de redenen

aangehaald voor het gezondheidsvoordeel van gehuwden. De huwelijksstatus zou – vooral mannen – beschermen tegen risicovol gezondheidsgedrag zoals roken, overmatig drankgebruik en te snel rijden. Deze beschermende rol vermindert de kans op ziekte en sterfte. Er wordt bovendien van uitgegaan dat de huwelijksstatus een meer geordende levensstijl (o.a. regelmatig eten en slapen) met zich meebrengt, wat een positieve invloed heeft op de gezondheid (Wyke & Ford, 1992).

Wyke en Ford (1992) vinden dat het rook- en drinkgedrag, zowel bij mannen als vrouwen, een beperkte verklaringskracht heeft in de gezondheidstoestand. Na controle voor deze gezondheidsgedragingen blijven er significante gezondheidsverschillen bestaan tussen gehuwde en gescheiden vrouwen. Joung et al. (1995) onderzochten in welke mate de verschillen in de gezondheidstoestand naargelang de burgerlijke staat kunnen verklaard worden door het gezondheidsgedrag. Ze stellen vast dat 6 soorten van gezondheidsgedrag (roken, alcoholconsumptie, koffie consumptie, ontbijten, lichaamsbeweging en BMI) een aanzienlijk deel van de verschillen in algemene gezondheidstoestand en subjectieve gezondheidsklachten kunnen verklaren. Er blijven echter gezondheidsverschillen bestaan tussen de groepen na controle voor gezondheidsgedrag.

4.3 De sociaal-economische status

Het gezondheidsnadeel van gescheiden personen in vergelijking met gehuwden wordt tevens verklaard door de scheiding en dus de vermindering van (*materiële*) *middelen* zoals inkomen en huisvesting (Wyke & Ford, 1992). Uit onderzoek komt enerzijds naar voor dat gescheiden personen het op financieel vlak en op vlak van huisvesting met minder moeten stellen dan gehuwden (zie hoofdstuk 10). Anderzijds blijkt uit de literatuur een samenhang tussen de sociaal-economische status en de gezondheidsstatus van mensen. Een lage sociaal-economische status gaat gepaard met hogere ziektecijfers, kindersterfte, chronische aandoeningen, een zwakke zelf gerapporteerde gezondheidstoestand, een kortere levensverwachting en hogere sterftecijfers (Ross, Mirowsky & Goldsteen, 1990). Een relevante vraag is dan: *‘op welke wijze grijpt de sociaal-economische status in op de samenhang tussen burgerlijke staat en fysieke gezondheid?’*

Joung et al. (1996) vinden dat materiële omstandigheden (zoals inkomen, financiële problemen en wooncondities) bij mannen een klein deel en bij vrouwen een aanzienlijk deel (vooral financiële problemen) van de gezondheidstoestand van gescheiden personen verklaart. Wyke en Ford (1992) vinden in dit verband dat ‘wagenbezit’, als sociaal-economische indicator, een aanzienlijk deel van de gezondheidsverschillen tussen gehuwde en gescheiden mannen en vrouwen kan verklaren.

Hahn (1993) onderzocht bij vrouwen de invloed van 3 economische indicatoren (beschikken over een bijkomend inkomen, in bezit van een eigen huis en het hebben van een private gezondheidsverzekering) op de relatie tussen burgerlijke staat en zelf gerapporteerde gezondheidstoestand. Uit dit onderzoek blijkt dat deze indicatoren een aanzienlijk deel van de verschillen in gezondheidstoestand tussen gehuwden en niet-gehuwden verklaren. Gescheiden, verweduwd en nooit-gehuwde vrouwen behouden echter een gezondheidsnadeel na controle voor deze economische indicatoren en andere variabelen zoals maten van gezondheidsgedrag, socio-demografische factoren en het gebruik van hulpverlening.

Benzeval (1998) onderzocht op basis van de 'British General Household Survey' in welke mate de sociaal-economische situatie de gezondheidsverschillen tussen ouders met of zonder partner kan verklaren. Voor de verschillende gezondheidsmaten verkeren alleenstaande moeders systematisch in een slechtere gezondheid dan de moeders met een partner. Alleenstaande vaders blijken er slechts op basis van één indicator slechter aan toe dan vaders met een partner. Controle voor demografische kenmerken (leeftijd en etnische achtergrond) hebben weinig invloed op de verschillende gezondheidsstatus van moeders en vaders met of zonder partner. Bij controle voor sociaal-economische indicatoren blijken de gezondheidsverschillen tussen alleenstaande moeders en moeders met een partner aanzienlijk af te nemen. Desondanks blijven bij er bij moeders inzake 4 van de 5 gezondheidsindicatoren verschillen bestaan tussen alleenstaande moeders en moeders met partner. Bij vaders verdwijnt het gezondheidsnadeel voor alleenstaande vaders na controle voor de sociaal-economische status.

4.4 De huwelijkskwaliteit

De rol van de *huwelijkskwaliteit* in de impact van een scheiding op de gezondheidstoestand was in het verleden eveneens voorwerp van onderzoek. Onderzoek toont vooreerst aan dat de huwelijkskwaliteit en de gezondheid elkaar wederzijds beïnvloeden. Leonard en Robert (1998) onderzochten de invloed van alcoholgebruik bij mannen en vrouwen ten tijde van het huwelijk op de huwelijkskwaliteit en -stabiliteit 1 jaar later. Na controle voor socio-demografische variabelen, persoonlijkheidskenmerken en conflictgedrag, bestaat er voor problematisch alcoholgebruik bij vrouwen een significant effect op de huwelijkskwaliteit. Bij de mannen beïnvloedt het gemiddeld dagelijkse alcoholgebruik de huwelijksstabiliteit in negatieve zin. Daarnaast toont onderzoek aan dat, omgekeerd, de huwelijkskwaliteit en de kwaliteit van de partnerrelatie tevens van invloed is op de fysieke gezondheidstoestand (Ren, 1997). Een zwakke huwelijkskwaliteit gaat gepaard met een zwakkere fysieke en mentale gezondheidstoestand (Kiecolt-Glaser & Newton, 2001).

Een vraag die dan volgt, is: *'Kan een scheiding zowel positieve als negatieve gevolgen heb-*

ben voor de gezondheidstoestand, afhankelijk van de huwelijkskwaliteit voorafgaand aan de scheiding?’ Bij personen die een punt zetten achter een problematisch huwelijk kan een scheiding immers gepaard gaan met positieve gevoelens zoals opluchting. De crisissituatie en de negatieve gevolgen kunnen dan worden gecompenseerd door de opluchting die gepaard gaat met de vlucht uit het probleemhuwelijk (Kalmijn & Monden, 2004).

Prigerson, Maciejewski en Rosenheck (1999) stellen in hun longitudinaal Amerikaans onderzoek bij vrouwen vast dat degenen die hun huwelijk ontbonden en het als harmonieus bestempelden, meer geneigd zijn om melding te maken van ‘arthritis’ en ‘overspannen zijn’ dan degenen die hun huwelijk als niet-harmonieus bestempelden. Voor 5 andere gezondheidsproblemen (beperkte fysieke mogelijkheden, stapproblemen, slaapproblemen, depressie, alcoholconsumptie) werden geen significante interactie-effecten vastgesteld. Voor gescheiden vrouwen blijkt dat degenen die hun huwelijk als harmonieus bestempelden meer geneigd zijn om alcohol te consumeren dan gescheiden vrouwen die hun huwelijk als niet-harmonieus bestempelden.

Kalmijn en Monden (2004) betrekken, in hun reeds aangehaalde onderzoek, naast 3 indicatoren van mentale gezondheid ook 1 indicator van fysieke gezondheid in hun onderzoek. Ze stellen vast dat de fysieke gezondheid van mannen niet wordt beïnvloed door de huwelijkskwaliteit. Voor vrouwen geldt dat: hoe groter de huwelijksstevredenheid hoe groter de negatieve impact van een echtscheiding op de fysieke gezondheid.

4.5 Informele hulp en steun

Een andere bepalende factor in de impact van een scheiding op de fysieke gezondheidstoestand is de mate waarin mensen over *informele hulp en steun* beschikken. Het is geweten dat sociale integratie, intimiteit, vriendschap en steun in verband worden gebracht met een goede gezondheid (Baker, 2001). In die zin valt te verwachten dat gehuwden er een betere gezondheidstoestand op nahouden dan niet-gehuwden. De burgerlijke staat kan immers, net zoals het al dan niet samenwonen met een partner of met anderen, worden opgevat als een indicator van sociale integratie (Lund et al. 2002).

Anson (1989) onderzocht bij Amerikaanse vrouwen op welke wijze de aanwezigheid van een volwassen persoon (uitgezonderd kinderen) ingrijpt op de relatie tussen de burgerlijke staat en de gezondheidstoestand. Uit dit onderzoek blijkt dat gescheiden vrouwen meer chronische en acute aandoeningen rapporteren dan gehuwde vrouwen. Vrouwen die samen met een volwassen persoon wonen, hebben minder acute aandoeningen. Bij controle voor de aanwezigheid van een volwassen persoon hebben gescheiden vrouwen niet meer acute en chronische aan-

doeningen dan gehuwde vrouwen. Lund et al. (2002) vinden in hun longitudinaal onderzoek bij een Deense groep van ouderen dat alleenwonenden na controle voor functionele mogelijkheden, gezondheidstoestand, het hebben van kinderen en gezondheidsgedragingen een verhoogd sterfterisico hebben.

Joung et al. (1996) vinden dat niet enkel de burgerlijke staat maar ook het al dan niet samenwonen of hebben van een partner, een samenhang vertoont met de gezondheidstoestand van mensen. Mensen zonder partner hebben de minst gunstige gezondheidssituatie. Tevens blijkt dat het verhoogde risico van gescheiden personen voor 3 van de 4 gezondheidsindicatoren (de algemene gezondheidstoestand, het hebben van chronische aandoeningen en het gedurende lange tijd in de onmogelijkheid verkeren om te werken) aanzienlijk daalt na controle voor het hebben van een partner.

Weitoft et al. (2000) onderzochten in een Zweeds longitudinaal onderzoek de sterfterisico's bij alleenstaande moeders en moeders met een partner. Alleenstaande moeders vertoonden een hoger sterfterisico dan moeders met een partner. Dit verhoogde risico bleef bestaan na controle voor sociaal-economische status en voorafgaande lichamelijke en psychiatrische aandoeningen. Bij een analyse van de oorzaaksspecifieke sterfte bleken alleenstaande moeders vooral meer het risico te lopen op zelfdoding, sterfte door geweld en alcoholgerelateerde sterfte.

Wyke en Ford (1992) vinden dat de kwaliteit van de steun in belangrijke mate de betere gezondheidstoestand van gehuwden vergeleken met niet meer gehuwden verklaart. Ren (1997) vindt dat de financiële steun, de emotionele steun en de participatie aan sociale activiteiten een deel van de negatieve invloed van een scheiding op de gezondheidstoestand verklaart. Na controle voor deze factoren blijven scheiding en echtscheiding een nadelige invloed uitoefenen op de gezondheidstoestand. In een model met interactie-effecten blijkt dat financiële steun enkel een rol van betekenis speelt bij uit de echt gescheidenen en nooit-gehuwden. Emotionele steun is belangrijk voor alle niet-gehuwde groepen. Joung et al. (1996) vinden dat 'psycho-sociale condities' (emotionele steun, instrumentele steun, verlies van een partner) in belangrijke mate de gezondheidstoestand van ongehuwde mannen verklaren. Het verlies van een partner bleek de belangrijkste factor voor gescheiden mannen. Ook bij gescheiden vrouwen verklaart deze factor een deel van hun gezondheidsverschil ten overstaande van gehuwde vrouwen.

4.6 Het gebruik van formele hulp- en dienstverlening

Een vaak gebruikt model voor onderzoek naar het gebruik van hulpverlening is het model van Andersen (Joung, 1995). Het model van Andersen biedt een kader voor het bestuderen van

factoren die de variatie in het gebruik van hulpverlening bij verschillende subgroepen kan verklaren. Dit model maakt het onderscheid tussen drie soorten van variabelen. Ten eerste 'pre-disposing variables' of kenmerken die aanwezig zijn vóór de ontwikkeling van een ziekte met een onderscheid tussen demografische kenmerken (o.a. leeftijd, geslacht, burgerlijke staat) en socio-structurele kenmerken (o.a. opleidingsniveau, etniciteit, religie). Ten tweede 'enabling variables' waaronder gezinskenmerken (o.a. inkomen) en regiokenmerken (o.a. beschikbaarheid van hulpverlening). 'Need variables' ten slotte hebben betrekking op het individueel gepercipieerde ziektebeeld en het door professionele hulpverleners vastgesteld ziektebeeld.

Uit onderzoek blijkt vooreerst dat gescheiden personen vergeleken met gehuwden vaker hulp zoeken om emotionele redenen (Bruffaerts et al., 2004), sterker vertegenwoordigd zijn in ziekenhuispopulaties (Morgan, 1980), meer op doktersbezoek gaan (Joung et al., 1995), vaker gehospitaliseerd zijn (Joung et al., 1995), vaker een specialist consulteren (Joung et al., 1995) en dat gescheiden vrouwen vergeleken met gehuwde vrouwen vaker op bezoek gaan bij een psychiater (Prigerson et al., 1999). Verklaringen worden gezocht in het verschil in aard en frequentie van ziekten tussen gescheiden en gehuwde personen, de grotere sociale nood aan formele zorg van gescheiden personen en een differentiële vertaling van zorgnoden in het gebruik van zorgvoorzieningen (Morgan, 1980).

Uit het Nederlands onderzoek van Ten Have et al. (2005) blijkt dat éénuoudergezinnen meer gebruik maken van gespecialiseerde geestelijke gezondheidszorg en van het sociaal werk (o.a. diensten gericht op het oplossen van sociale problemen). Uit een ander Nederlands onderzoek van Joung et al. (1995) blijkt dat gescheiden personen meer gebruik maken van gezondheidszorg dan gehuwden. Het opleidingsniveau verklaart een belangrijk deel van de verschillen in het gebruik van gezondheidszorg. Het frequenter gebruik kan in het geval van gescheiden personen tevens verklaard worden doordat ze vaker aan chronische ziektebeelden lijden. Gescheiden personen blijven echter frequenter gehospitaliseerd dan gehuwden na controle voor socio-demografische variabelen, verstedelijkingsgraad en gezondheidstoestand. Joung et al. (1995) raden daarom verder onderzoek aan waarbij ook aandacht uitgaat naar sociaal-psychologische kenmerken. Het dragen van verantwoordelijkheid voor kinderen kan er bijvoorbeeld voor zorgen dat aan 'gezondheid' een grotere waarde wordt toegedicht. Een andere mogelijkheid is dat gescheiden personen te rade gaan bij formele hulpverleners om problemen te bespreken die bij gehuwde personen thuis worden opgelost. Onderzoek toont dat de beschikbaarheid van een volwassen persoon ervoor zorgt dat gescheiden vrouwen minder gebruik maken van hulpverlening (Anson, 1989).

Naast een differentieel formeel hulpverleningsgebruik naargelang de burgerlijke staat, stelt zich de vraag of kenmerken van het formeel hulp- en dienstverleningsaanbod, intermediairen

tussen de impact van een (echt)scheiding en de gezondheidstoestand en – ruimer – de levenskwaliteit. Omdat kenmerken van het hulpverleningsaanbod contextspecifiek zijn (zie model Andersen) verdient het aanbeveling om verschillende onderzoekspistes in Vlaanderen aan verder onderzoek te onderwerpen. Langs de kant van de gebruiker stelt zich bijvoorbeeld de vraag of de scheidingsweg die men kiest (en daaraan verbonden de dienstverleners die men op deze weg tegenkomt) enig verschil uitmaakt in het welbevinden en de levenskwaliteit van de betrokken gezinsleden. Langs de kant van het aanbod stelt zich de vraag naar regio-specifieke kenmerken van de hulp- en dienstverlening zoals de bereikbaarheid, de beschikbaarheid, de betaalbaarheid of de bruikbaarheid een (intermediërende) rol van betekenis spelen.

5. METHODOLOGISCHE KANTEKENINGEN EN BESLUIT

In deze bijdrage werd een overzicht gegeven van de impact van een (echt)scheiding op de fysieke gezondheid en het gebruik van hulpverlening. Het is opvallend dat voor Vlaanderen weinig geweten is over de impact van een echtscheiding op de fysieke gezondheid en het gezondheidsgedrag. De buitenlandse literatuur leert dat er verschillen bestaan in de gezondheidstoestand, de ziekte en de sterfte naargelang de burgerlijke staat. Die verschillen worden deels toegeschreven aan de selectie van gezonde mensen in de huwelijksstatus en ongezonde mensen uit de huwelijksstatus. Voorts wordt gewezen op het belang van factoren zoals gezondheidsgedrag, de levensstijl en de ervaren steun (sociaal, economisch, emotioneel) die een deel van de gezondheidsverschillen verklaren.

Over de impact van een (echt)scheiding op het gebruik van de hulpverlening is voor Vlaanderen eveneens nauwelijks iets geweten. Buitenlands onderzoek suggereert dat gescheiden personen meer gebruik maken van bepaalde hulpverleningsvormen. Contextspecifieke factoren zoals kenmerken van het informele zorgbeleid of kenmerken van het formele hulp- en dienstverleningsaanbod maken dat deze buitenlandse onderzoeksresultaten geen bruikbare conclusies opleveren voor Vlaanderen. Een cliëntgerichte visie op het gebruik van en de ervaring met de hulpverlening is om verschillende redenen nochtans belangrijk. Voor het welzijns- en gezondheidsbeleid levert dit nuttige inzichten voor de uitbouw, de bijsturing en de afstemming van het aanbod in functie van de vraag. Het gebruikersoordeel levert zorgaanbieders nuttige inzichten voor het organiseren van cliëntgerichte zorg. De zorggebruikers tenslotte puren voordelen uit een bijgestuurd en geoptimaliseerd zorgsysteem.

LITERATUUR

- Anson, O. (1989), Marital status and women's health revisited: the importance of a proximate adult. *Journal of Marriage and the Family*, 51, pp.185-194.
- Bachman, J.G., K.N. Wandsworth, P.M. O'Malley, L.D. Johnston, & J.E. Schulenberg (1997), *Smoking, drinking and drug use in young adulthood: the impacts of new freedoms and new responsibilities*, Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum assoc., Inc.
- Baker, W. (2001), *Netwerken, over het waarden, opbouwen en gebruiken van sociaal kapitaal*, Amsterdam: Nieuwezijds.
- Benzeval, M. (1998), The self-reported health status of lone parents. *Social Science & Medicine*, 46, pp.1337-1353.
- Bruffaerts, R., A. Bonnewyn, H. Van Oyen, S. Demarest & K. Demyttenaere (2004), Zorggebruik voor mentale stoornissen in België, Resultaten van de European Study on Epidemiology of Mental Disorders (ESEMed). *Tijdschrift voor Geneeskunde*, 60, pp. 790-799.
- Cheung, Y.B. (2000), Marital status and mortality in British women: a longitudinal study. *International Journal of Epidemiology*, 29, pp.93-99.
- Deboosere, P. & S. Gadeyne (2002), Levensverwachting en sterftekansen naar geslacht, gewest en onderwijsniveau in België, 1991-1996. *Bevolking en Gezin*, 31, pp.47-74.
- Ebrahim, S., G. Wannamethee, A. McCallum, M. Walker & A.G. Shaper (1995), Marital status, Change in Marital status, and mortality in Middle-aged British men. *American Journal of Epidemiology*, 142, pp.834-842.
- Fu, H.S & N. Goldman (1996), Incorporating health into models of marriage choice: Demographic and sociological perspectives. *Journal of Marriage and the Family*, 58, pp.740-758.
- Gadeyne, S. & P. Deboosere (2002), *Socio-economische ongelijkheid in sterfte op middelbare leeftijd in België*, Statistics Belgium Working Paper 2002-6, Brussel: Nationaal Instituut voor de Statistiek.
- Goldman, N., S. Korenman & R. Weinstein (1995), Marital status and health among the elderly. *Social Science & Medicine*, 40, pp.1717-1730.
- Goldman, N. (2001), Mortality Differentials: Selection and Causation. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, pp.10068-10070.
- Hahn, B. (1993), Marital status and women's health: the effect of economic marital acquisitions. *Journal of Marriage and the Family*, 55, pp.495-504.
- Hemström, O. (1996), Is marriage dissolution linked to differences in mortality risks for men and women? *Journal of Marriage and the Family*, 58, pp.366-378.
- Horwitz, A.V. & H.R. White (1991), Becoming married, depression, and alcohol problems among young adults. *Journal of Health & Social Behavior*, 32, pp.221-237.
- Joung, I., H. Van de Mheen, K. Stronks, F. Van Poppel & JP Mackenbach (1994), Differences in self-reported morbidity by marital status and by living arrangement. *International Journal of Epidemiology*, 23, pp.91-97.
- Joung, I., J. van der Meer, & JP Mackenbach (1995), Marital status and health care utilization. *International Journal of Epidemiology*, 24, pp.569-575.
- Joung, I., K. Stronks, H. Van de Mheen & JP Mackenbach (1995), Health behavior explain part of the differences in self-reported health by partner/marital status. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 49, pp.482-488.
- Joung, I. (1996), *Marital status and health, Descriptive and explanatory studies*. Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam, Alblasserdam: Haveka.
- Joung, I., K. Stronks, H. van de Mheen, F. Van Poppel, J. van der Meer & JP Mackenbach (1996), Contribution of psychosocial factors, material circumstances and health behaviours to marital status differences in self reported health. In: Joung I. (ed.) *Marital status and health, Descriptive and explanatory studies*. Proefschrift,

- Erasmus Universiteit Rotterdam, Alblasterdam: Haveka.
- Joung, I., J. Glerum, F. Van Poppel, J. Kardaun & JP Mackenbach (1996), The contribution of specific causes of death to mortality differences by marital status in The Netherlands. In: Joung I. (ed.) *Marital status and health, Descriptive and explanatory studies*. Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam, Alblasterdam: Haveka.
- Joung, I., D. van de Mheen, K. Stronks, F. Van Poppel & J.P. Mackenbach (1998), A longitudinal study of Health selection in marital transitions. *Social Science & Medicine*, 46, pp.425-435.
- Kalmijn, M. & C. Monden (2004), *Are there positive effects of divorce on health? Reconsidering the role of marital quality*. Paper presented at the Third Conference of the European Research Network on Divorce, 2-4 December, Cologne, Germany.
- Kiecolt-Glaser, J.K. & T.L. Newton (2001), Marriage and Health: His and Hers. *Psychological Bulletin*, 127, pp.472-503.
- Kposowa, A.J., K.D. Breault & G.K. Singh (1995), White male suicide in the United States: A multivariate individual-level analysis. *Social Forces*, 74, pp.315-323.
- Kposowa, A.J. (2000), Marital status and suicide in the National Longitudinal Mortality Study. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54, pp.254-261.
- Lee, S., E. Cho, F. Grodstein, I. Kawachi, F.B. Hu & G.A. Colditz (2005), Effects of marital transitions on changes in dietary and other health behaviours in US women. *International Journal of Epidemiology*, 34, pp.69-78.
- Leonard, K.E. & Roberts, L.J. (1998), Marital aggression, quality, and stability in the first year of marriage: Findings from the Buffalo Newlywed Study. In: T.N. Bradury (eds.) *The developmental Course of Marital Dysfunction*, New York: Cambridge University Press, pp. 44-73.
- Leonard, K.E. & J.C. Rothbard (1999), Alcohol and the Marriage effect. *Journal of Studies on Alcohol*, 13, pp.139-146.
- Lillard, L & C. Panis (1996), Marital status and mortality: the role of health. *Demography*, 33, pp.313-327.
- Lillard, L. & L. Waite (1995), 'Til Death do us part: Marital disruption and Mortality. *American Journal of Sociology*, 100, pp.1131-1156.
- Lund, R., D. Pernille, J. Modvig, B. Holstein, T. Damsgaard & P. Andersen (2002), Cohabitation and marital status as predictors of mortality – an eight year follow-up study, *Social Science & Medicine*, 55, pp. 673-679.
- Mastekaasa, A. (1992), Marriage and Psychological Well-Being: Some evidence on selection into Marriage. *Journal of Marriage and the Family*, 54, pp.901-911.
- Morgan, M. (1980), Marital status, health, illness and service use. *Social Science and Medicine*, 14, pp.633-643.
- Murphy, M. (1997), Marital status and long term illness in Great Britain. *Journal of Marriage and the Family*, 59, pp.156-164.
- Newcomb, M.D. & P.M. Bentler (1985), Changes in drug use from high school to young adulthood: Effects of living arrangement and current life pursuit. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 8, pp.221-246.
- Power, C. & V. Estauigh (1990), The role of family formation and dissolution in shaping drinking behaviour in early adulthood. *British Journal of Addiction*, 85, pp.521-530.
- Prigerson, H., P. Maciejewski & R. Rosenheck (1999), The effects of Marital dissolution and marital quality on Health and Health Service Use among women. *Medical Care*, 37, pp.858-873.
- Ren, X.S. (1997), Marital status and quality of relationships: the impact on health perception. *Social Science & Medicine*, 44, pp.241-249.
- Ross, C.E., J. Mirowsky & K. Goldstein (1990), The impact of the family on health: the decade in review. *Journal of Marriage and the Family*, 52, pp.1059-1078.
- Sobal, J., B. Rauschenbach & E. Frongillo (1992), Marital status, fatness and obesity. *Social Science & Medicine*, 35, pp.915-923.
- Temple, M.T., K.M. Fillmore, E. Hartka, B. Johnstone, V. Leino & M. Motoyoshi (1991), A meta-analysis of change in marital and employment status as predictors of alcohol consumption on a typical occasion. *British*

- Journal of Addiction*, 86, pp.1269-1281.
- Ten Have, M., V. Meertens, P. Scheepers, P. Te Grotenhuis, M. Beekman, A. & W. Vollebergh (2005), Demand for mental health care and changes in service use patterns in the Netherlands, 1979-1995. *Psychiatric Services*, 56, pp.1409-1415.
- Umberson, D. (1987), Family status and health behaviours: Social control as a dimension of social integration. *Journal of health and Social Behavior*, 28, pp.306-319.
- Umberson, D. (1992), Gender, marital status and the social control of health behaviour. *Social Science & Medicine*, 34, pp.907-917.
- Waldron, I., M. Hughes & T. Brooks (1996), Marriage protection and marriage selection – prospective evidence for reciprocal effects of marital status and health. *Social Science & Medicine*, 43, pp.113-123.
- Waldron, I., C.C. Weiss & M.E. Hughes (1997), Marital status effects on health between never married women and divorced and separated women? *Social Science & Medicine*, 45, pp.1387-1397.
- Weitoft, G.R, B. Haglund & M. Rosén (2000), Mortality among lone mothers in Sweden: a population study. *The Lancet*, 355, pp.1215-1219.
- Williams, K. & D. Umberson (2004), Marital status, marital transitions, and health: a gendered life course perspective. *Journal of Health and Social Behavior*, 45, pp.81-98.
- Wyke, S. & G. Ford (1992), Competing explanations for associations between marital status and health. *Social Science & Medicine*, 34, pp.523-532.
- Zick, C.D. & K.R. Smith (1991), Marital Transitions, poverty and gender differences in mortality. *Journal of Marriage and the Family*, 53, pp.327-336.

HOOFDSTUK 9: IMPACT OP DE SOCIALE RELATIES VAN EX-PARTNERS

Benedicte De Koker

1. INLEIDING

Vanaf de jaren zeventig hebben onderzoekers aandacht besteed aan de gevolgen van echtscheiding voor de sociale relaties van de ex-partners (Milardo, 1987). Verschillende studies geven een uitgebreide beschrijving van de veranderingen die het sociale netwerk ondergaat na een scheiding en de wijze waarop de relatie met familieleden, vrienden, burens, kinderen,... evolueert (o.a. de frequentie en kwaliteit van het contact, de ontvangen sociale steun) (Broese van Groenou, 1992; Rands, 1988, Speltinckx & Jacobs, 2000). Andere studies gaan minder diep in op de verschillende aspecten van sociale relaties, maar nemen enkele indicatoren van sociale integratie en sociale steun op als intermediërende factoren om de impact van echtscheiding op andere levensdomeinen (psychologisch welbevinden, gezondheid, ...) te verklaren (Bracke, 1998; Dykstra & Fokkema, 2001; Gähler, 1998; Joung et al., 1996). De hypothese hierbij is dat mensen die kunnen rekenen op steun uit hun sociale omgeving minder negatieve gevolgen zullen ondervinden van een echtscheiding (zie hoofdstuk 7 en hoofdstuk 8).

Dit hoofdstuk begint met het aanreiken van een begrippenkader voor de studie van sociale relaties (paragraaf 2). In een volgende paragraaf (paragraaf 3) wordt nagegaan welke gevolgen een (echt)scheiding heeft voor de sociale relaties van de ex-partners. Eerst komt de omvang en de samenstelling van het sociale netwerk aan bod. Paragraaf 4 gaat dieper in op de frequentie en kwaliteit van de contacten binnen het netwerk (met familieleden, vrienden/burens/collega's, kinderen, ex-partner). Gezien de omvang van de literatuur rond de sociale gevolgen van echtscheiding is dit geen exhaustief overzicht. Veeleer worden trends aangegeven uit onderzoek, en waar mogelijk wordt dieper ingegaan op resultaten voor Vlaanderen/België en Nederland. In een vijfde paragraaf gaan we dieper in op de factoren die de impact van een scheiding op de sociale relaties intermediëren. Tot slot formuleren we een aantal methodologische kanttekeningen.

2. BEGRIPPENKADER

Sociale integratie, sociale netwerken, sociale steun, sociale participatie,... zijn begrippen waarvan de betekenis niet altijd duidelijk is (Lubben & Gironde, 2004). House et al. (1988) onderscheiden drie benaderingen in het onderzoek naar sociale relaties die elk gebruik maken van een ander begrippenarsenaal. Het gaat om de sociale integratiebenadering, de sociale steunbenadering en de sociale netwerkbenadering.

Sociale integratie, als tegenpool van sociale isolatie, verwijst naar het bestaan van sociale relaties waardoor mensen met de bredere samenleving verbonden zijn (House et al., 1988). Vanuit deze benadering gaat de aandacht naar het aantal sociale relaties waarover mensen beschikken, de aard van deze relaties (bijvoorbeeld partnerrelatie, verwant, geen verwant) en de frequentie van het contact. Ook de deelname aan sociale verbanden (verenigingsleven, socio-culturele activiteiten,...) of de sociale participatie wordt vanuit deze invalshoek benaderd.

De sociale steunbenadering is een onderzoekslijn die focust op de inhoud van sociale relaties. De relationele inhoud verwijst naar de functies en de kwalitatieve kenmerken van relaties. Sociale relaties kunnen functioneren als bronnen van sociale steun, maar ook als bron van conflicten en sociale controle (House et al., 1988). De steun die men verkrijgt uit sociale relaties kan zowel emotioneel zijn (liefde, intimiteit, bevestiging, binding,...) als instrumenteel (alle vormen van praktische hulp en ondersteuning) (Gähler, 1998; Wauterickx & Bracke, 2004). Ook materiële steun (het verlenen van goederen en financiële diensten) en informatie en advies, zijn vormen van sociale steun (Umberson et al., 1996). Gunnarsson (1990) wijst er op dat ook de aard van de activiteiten die men samen onderneemt iets zegt over de inhoud van een relatie.

Het sociale netwerk van een persoon kan men in theorie beschouwen als het totaal van de

personen die gekend zijn door deze persoon en met wie hij/zij interageert (Bryant & Conger, 1999; Milardo, 1988). Omwille van praktische maar ook inhoudelijke redenen wordt in onderzoek meestal gebruik gemaakt van striktere criteria om een netwerk af te bakenen, bijvoorbeeld enkel de personen met wie men zich gevoelsmatig verbonden voelt (affectieve methode) of de personen met wie men 'waardevolle uitwisselingen' heeft (ruilmethode), of een combinatie hiervan (bijvoorbeeld mensen waar men regelmatig contact mee heeft en waar men zaken mee bespreekt of diensten uitwisselt) (Gunnarsson, 1990; Rands, 1988). Het netwerk wordt ook vaak afgebakend als een steunnetwerk. Dit bestaat dan uit de personen op wie men kan rekenen ingeval van ziekte of voor andere praktische hulp (Gähler, 1998; Terhell et al., 2001; Wauterickx & Bracke, 2004), met wie men persoonlijke dingen kan bespreken of op wie men kan rekenen als men verdrietig is (Bracke, 1998; Gähler, 1998; Terhell et al., 2001), of de personen die men het meest belangrijk vindt (Gunnarsson, 1990). De sociale netwerkbenadering bestudeert in eerste instantie de structurele kenmerken van het sociale netwerk (House et al., 1988). Structurele kenmerken zijn onder andere de omvang van het netwerk, de densiteit (de mate waarin de leden onderling geassocieerd zijn) en de segmentering (de mate waarin subgroepen aanwezig zijn en de mate waarin deze groepen interageren) (Rands, 1988). Ook de samenstelling van het netwerk wordt bestudeerd: in welke mate bestaat dit uit verwanten of vrienden, mannen of vrouwen, gehuwde of ongehuwde personen,... (o.a. Kalmijn & Vermunt, 2004). De interactiepatronen binnen het netwerk kunnen beschreven worden in termen van frequentie, duur, intensiteit, symmetrie,... (o.a. Rands, 1988; Speltinckx & Jacobs, 2000).

Naast deze 'objectieve beschrijvingen' van sociale relaties is er ook de subjectieve invulling die mensen geven aan hun sociale relaties. Eenzaamheid is de negatieve ervaring dat de relaties die men heeft niet overeenkomen met de relaties die men wenst voor zichzelf. Het kan dan zowel gaan om het aantal aanwezige relaties, of om de aard van de relaties (zij zijn bijvoorbeeld niet kwaliteitsvol) (Dykstra, 1990). Een andere subjectieve invulling is de mate van tevredenheid met het sociale leven.

3. SCHEIDING EN DE OMVANG EN SAMENSTELLING VAN HET SOCIALE NETWERK

Onderzoek wijst uit dat door het meemaken van een (echt)scheiding niet enkel de relatie met de partner verandert, maar veelal ook de relaties met andere personen uit het sociale netwerk. Volgens sommigen kan een echtscheiding beschouwd worden als een 'netwerkkrisis' (Terhell et al., 2001a).

Speltinckx en Jacobs (2000) geven een beschrijving van de gevolgen van echtscheiding in Vlaanderen, onder andere voor de sociale relaties van de ex-partners. Hierbij maken zij gebruik van data van golf 7 (1998) voor Vlaanderen uit de Panel Studie van Belgische Huishoudens

en een hieraan gekoppelde survey bij de ooit gescheiden respondenten.

Aan de respondenten met een echtscheidingervaring werd gevraagd om terug te denken aan de periode vóór de scheiding en aan te geven met welke personen zij op dat moment contact hadden. Vervolgens werd voor een totaal van 9 relatiecategorieën nagegaan of het contact al dan niet verbroken werd na de echtscheiding. Speltinckx en Jacobs (2000) vonden dat 14% van de gescheidenen geen inkrimping ondervond van het netwerk. Bij 20% van de respondenten werd het netwerk (meer dan) gehalveerd. De situatie waarbij het sociale netwerk voor meer dan een kwart, maar minder dan de helft gereduceerd werd kwam het meest voor. Deze resultaten liggen in de lijn van buitenlands onderzoek.

Broese van Groenou (1991) in: Terhell et al. (2001a), vindt in een Nederlandse studie dat kort na de scheiding het contact met gemiddeld 40% van de netwerkleden verbroken is. Ook Rands (1988) rapporteert op basis van een netwerkstudie bij gescheiden personen in de Verenigde Staten dat er kort na de scheiding (op het moment dat men het gevoel had terug een single persoon te zijn) een uitval was van 40% van de netwerkleden.

Personen met wie het contact het vaakst wordt stopgezet zijn in het onderzoek van Speltinckx en Jacobs (2000) de schoonfamilie (63%), de vrienden van de ex-partner (61%) en de collega's van de ex-partner (70%). Ook Rands (1988) en Broese van Groenou (1992) vinden dat het contact het vaakst wordt verbroken met netwerkleden die men kent via de partner. Rands (1988) vond tevens dat personen van het andere geslacht en gehuwde personen vaker wegvielen. Contacten met vrienden worden vaker verbroken dan deze met (eigen) familieleden (Broese van Groenou, 1992; Rands, 1998).

Wat de omvang van het netwerk betreft, vinden de meeste studies dat gescheiden personen een kleiner netwerk hebben dan gehuwden (Bracke, 1998; Gunnarsson & Cochran, 1990; Umberson et al., 1996). Bracke (1998) rapporteert op basis van de Panel Studie van Belgische Huishoudens dat personen met een echtscheiding achter de rug gemiddeld over een lager aantal emotionele steunverleners beschikken (waar men op kan rekenen als men verdrietig is) én een lager aantal instrumentele steunverleners (bij wie men zou kunnen verblijven in geval van nood). Gescheidenen met een nieuwe partnerrelatie ervaren beduidend meer emotionele steun dan deze zonder nieuwe partner, maar nog steeds minder dan gehuwden. Ook Gähler (1998) vindt in een longitudinale Zweedse studie dat de aanwezigheid van emotionele en instrumentele steunverleners afneemt na een scheiding. Dit geldt echter niet voor de personen die opnieuw samenleven met een partner. Umberson et al. (1996) rapporteren dat gescheiden personen niet alleen minder vaak een vertrouwenspersoon hebben dan gehuwden, maar ook minder mensen hebben bij wie zij terecht kunnen voor informatie en advies. In dit onderzoek werd niet gecontroleerd voor de aanwezigheid van een nieuwe partner. Uit het

onderzoek 'Scheiding in Nederland' (Dykstra & Fokkema, 2001) blijkt dan weer dat gescheiden personen een ietwat groter steunnetwerk hebben dan gehuwde personen (al dan niet in een eerste huwelijk). Een belangrijke kanttekening is dat in dit onderzoek de partner niet mocht worden meegerekend. Indien men er van uit zou gaan dat gehuwden allemaal beroep kunnen doen op hun partner, dan zou het netwerk van de gehuwden groter zijn.

De resultaten inzake genderverschillen in de omvang van het netwerk wijzen niet steeds in dezelfde richting. De specialisatiehypothese stelt dat mannen tijdens hun huwelijk minder investeren in sociale contacten en 'meeliften' met de contacten van de vrouw. Vrouwen doen als traditionele 'kinkeepers' meer moeite om relaties met familieleden te onderhouden, maar ook met niet-verwanten hebben zij meer steunrelaties. Aangezien mannen op sociaal gebied afhankelijker zijn van het huwelijk, kan verwacht worden dat hun verliezen bij een echtscheiding op dit vlak groter zijn (Bracke, 1998; Kalmijn, 2002, Terhell et al., 2001a). Volgens Terhell et al. (2001a) is het steunnetwerk van gescheiden mannen kleiner dan dat van gescheiden vrouwen. Zij hebben bovendien een hoger aandeel 'nieuwe' relaties in hun netwerk, wat er op kan wijzen dat zij na de scheiding meer relaties verliezen.

Kincaid en Caldwell (1995) vinden dat het steunnetwerk van gescheiden mannen en vrouwen even groot is, maar dat vrouwen eerder vinden dat hun steunnetwerk hen emotionele steun biedt. Speltinckx en Jacobs (2000) zien in Vlaanderen geen verschil tussen mannen en vrouwen in de mate waarin het sociaal netwerk kromp na de scheiding.

Niet alleen de omvang maar ook de samenstelling van het netwerk verschilt tussen gescheiden en gehuwde personen. Een bevinding uit verschillende studies is dat de netwerken van gescheiden personen minder bestaan uit familieleden (Gunnarsson & Cochran, 1990; Marks & McLanahan, 1993; Milardo, 1987; Rands, 1988). Omgekeerd is het aandeel vrienden en kennissen in hun netwerk groter. Dit verschil in samenstelling zou in de eerste plaats veroorzaakt worden door het minder aanwezig zijn van schoonfamilie in de netwerken van gescheiden personen (Rands, 1988). Terhell et al. (2001a) vinden dat het aandeel familierelaties lager is in de sociale netwerken van gescheiden mannen dan in deze van gescheiden vrouwen.

Wauterickx en Bracke (2004) stellen vast op basis van data van 1997 van de Panel Studie van Belgische Huishoudens, dat gescheiden mannen en vrouwen in vergelijking met niet-gescheiden personen minder een beroep kunnen doen op ouders in geval men wegens ziekte een aantal dagen de gewone activiteiten niet zou kunnen uitvoeren. Gescheiden vrouwen ontvangen tevens minder steun van broers en zussen, terwijl bij mannen het belang van andere familieleden als bron van steun afneemt. Alleenstaande ouders (die al dan niet gescheiden zijn) ontvangen echter significant meer hulp van hun ouders dan gehuwde personen met kin-

deren. Wat de hulp van andere familieleden betreft, is er geen verschil te bemerken tussen alleenstaande en gehuwde ouders. Bivariaat was er een tendens dat niet-verwanten een meer centrale plaats innemen in het steunnetwerk van gescheidenen. Na controle voor de socio-demografische kenmerken van de respondenten zijn er op dit vlak echter niet langer significante verschillen tussen gescheiden en gehuwde personen. Ook Speltinckx en Jacobs (2000) vinden geen evidentie voor een groter belang van vrienden/kennissen na de scheiding: echt-gescheidenen hebben in vergelijking met gehuwden zelfs iets minder vaak burens en vrienden in hun netwerk.

Met betrekking tot de samenstelling van het netwerk is ook de mate waarin nieuwe personen aanwezig zijn relevant. Rands (1988) stelde vast dat het aantal vrienden na een echtscheiding relatief stabiel bleef, maar dat verschillende nieuwe vrienden de plaats innamen van vroegere vrienden. Kincaid en Caldwell (1995) vinden in een kleinschalig onderzoek bij 56 personen die uit elkaar zijn, maar nog niet officieel gescheiden, dat slechts 5% van de leden van het steunnetwerk personen zijn die men na de scheiding heeft ontmoet. Dit suggereert volgens de auteurs dat mensen in tijden van crisis, tijdens en kort na de scheiding, eerder beroep doen op personen die zij reeds lange tijd kennen, dan nieuwe bronnen van steun op te zoeken. Wanneer het steunnetwerk wel wordt aangevuld met nieuwe personen, gebeurde dat vooral in de periode dat de scheiding in gang werd gezet. Verschillende studies tonen aan dat mannen na een echtscheiding sneller nieuwe (intieme) relaties ontwikkelen dan vrouwen (Terhell et al., 2001a) (zie ook hoofdstuk 11).

De homogeniteit van het netwerk duidt op de mate waarin de netwerkleiden gelijkenissen vertonen. Kalmijn & Vermunt (2004) vinden in een Nederlandse studie dat de netwerken van gescheiden personen en gehuwden homogeniteit vertonen naar burgerlijke staat: gescheiden personen hebben meer kans om relaties te onderhouden met andere gescheiden personen. Ook Rands (1988) en Broese van Groenou (1992) bieden hiervoor evidentie. Kalmijn en Vermunt (2004) geven twee mogelijke verklaringen voor de homogeniteit naar burgerlijke staat: de voorkeurshypothese en de opportuniteitshypothese. De eerste hypothese gaat er van uit dat mensen het liefst omgaan met anderen die dezelfde waarden aanhangen en hen bevestigen in hun rol. Van mensen die zich in dezelfde positie bevinden zou men bovendien meer praktische informatie ontvangen die nuttig kan zijn in de eigen situatie. Volgens de opportuniteitsverklaring hebben mensen met eenzelfde burgerlijke staat meer mogelijkheden om elkaar te ontmoeten en zullen zij daarom vaker relaties onderhouden.

De densiteit van het netwerk duidt op de mate waarin de netwerkleiden onderling interageren. Rands (1988) vindt in haar netwerkstudie dat de densiteit van het netwerk lager wordt na een echtscheiding: de netwerkleiden kennen elkaar minder vaak. Dit impliceert dat de mobilisatie

van sociale steun minder vlot kan gebeuren, maar ook dat er minder sociale druk kan worden uitgeoefend door de netwerkleden.

4. SCHEIDING EN FREQUENTIE VAN DE CONTACTEN EN KWALITEIT VAN DE RELATIES

Terwijl de resultaten over de omvang van het netwerk een geringere sociale inbedding van gescheiden personen suggereren, komt uit onderzoek waarin ook de frequentie van de onderhouden contacten en de kwaliteit van de relaties in rekening worden gebracht een meer genuanceerd beeld naar voor.

Een aantal auteurs stellen vast dat hoewel het netwerk kleiner wordt, de bestaande contacten met vrienden en familieleden intensiever worden (o.a. Gunnarsson & Cochran, 1990; Miller et al., 1998, Terhell et al., 2001a). Ook Umberson et al. (1996) vinden in een Amerikaanse studie dat gescheiden personen meer contacten onderhouden met hun netwerkleden. Tegelijkertijd ervaren zij echter minder sociale steun van vrienden en familieleden en meer relationele spanningen. Todesco (2004) stelt in Italië enkel een intensifiëring van de contacten vast bij mannen, vrouwen zouden eerder geneigd hun contacten op een lager pitje te zetten.

Versillende studies maken bij de bespreking van de sociale gevolgen van (echt)scheiding een onderscheid naar de aard van de sociale band tussen de betrokkenen. Wat de relatie met familieleden betreft is het belangrijk om een onderscheid te maken tussen de eigen familie (bloedverwanten) en de schoonfamilie. Speltinckx en Jacobs (2000) vonden bij ooit gescheiden personen in Vlaanderen dat het contact en de band met de schoonfamilie sterk achteruit gaat. De band met de eigen familie veranderde in de meeste gevallen niet of versterkte zelfs. Ook Dykstra (1997) vond in Nederland ondersteuning voor de these dat het meemaken van een echtscheiding familiebanden kan versterken. De emotionele steun die oudere moeders gaven aan hun gescheiden kinderen was groter dan aan hun niet gescheiden kinderen. Maar, dit verband gold enkel wanneer de ouders zelf geen echtscheiding achter de rug hadden. Was dit wel het geval, dan was de intensiteit van de uitwisselingen het laagst.

Ook wat de relatie met vrienden betreft na een echtscheiding, is het van belang om een onderscheid te maken tussen de 'eigen contacten' en de contacten die men aanging via de ex-partner. Uit het onderzoek van Speltinckx en Jacobs (2000) blijkt dat de band met de eigen vrienden en collega's voor de meeste respondenten na de scheiding dezelfde bleef of verbeterde. Het contact met gemeenschappelijke vrienden werd bij de meerderheid verbroken of verzwakte (60%), slechts 5% signaleert een versterking van de band. Uit dit onderzoek blijkt verder dat gescheiden personen 3 keer vaker dan gehuwden nooit vrienden of kennissen ontmoeten. Dit aandeel is echter zeer laag (2,5% van de gescheidenen). Anderzijds blijkt dat zij, indien ze contact hebben met vrienden, wel op regelmatig basis contact onderhouden

(60% ontmoet 1 à 2 keer per week of vaker vrienden of kennissen tegenover 53% van de gehuwden).

Ook Kalmijn en Broese van Groenou (2005) vinden in Nederland dat alleenwonende gescheiden personen frequenter contacten onderhouden met vrienden dan personen in hun eerste huwelijk. Volgens deze auteurs duidt dit er op dat gescheiden personen het verlies van de partner compenseren door nieuwe contacten op te zoeken. Gähler (1998) vindt hiervoor in een Zweedse longitudinale studie echter geen bevestiging: de frequentie van het contact met vrienden veranderde niet na een scheiding.

De contacten die men onderhoudt met burens zijn doorgaans oppervlakkiger dan deze met vrienden. Toch kunnen deze contacten heel belangrijk zijn aangezien burens elkaar vaak kleine praktische diensten leveren (Speltinckx & Jacobs, 2000). Gescheiden personen hebben in het onderzoek van Speltinckx & Jacobs (2000) 4 keer meer kans om geen contact te hebben met burens dan gehuwden. De contacten die men onderhoudt zijn bovendien minder frequent. Ook de resultaten van Nederlands onderzoek van Kalmijn en Broese van Groenou (2005) wijzen in de richting van een minder frequent contact met burens. Todesco (2004) daarentegen vindt in Italië dat echtscheiding zorgt voor een iets frequenter contact met personen die in de buurt wonen, al is dit enkel het geval bij mannen. Volgens deze auteur komt dit doordat mannen na een scheiding vaker de gezinswoning verlaten en verplicht worden een eigen sociale context op te bouwen. Vrouwen verkiezen het contact te verminderen om niet te worden geconfronteerd met ongewenste vragen.

De relatie tussen gescheiden ouders en hun (biologische of stief-) kinderen vormt een onderzoeksdomein op zich (zie hoofdstuk 5 voor een beschrijving van het onderzoek vanuit het oogpunt van de kinderen). Aangezien het hier niet aan de orde is om deze studies uitvoerig te behandelen, beperkt de bespreking zich tot een aantal Vlaamse en Nederlandse resultaten en trends uit buitenlands onderzoek.

Een algemene vaststelling uit dit onderzoek is dat kinderen na de scheiding veel vaker exclusief bij de moeder verblijven terwijl de vader een beperkt omgangsrecht krijgt toebedeeld (hoewel verblijfsco-ouderschap de laatste jaren opgang maakt) (Fokkema et al., 2002, Speltinckx & Jacobs, 2000). Uiteraard hebben de afspraken rond omgangsrecht en verblijfsregeling grote gevolgen voor het contact en de relatie tussen ouders en kinderen.

Speltinckx & Jacobs (2000) geven een beschrijving van de wijze waarop de band met de kinderen op korte en lange termijn veranderde. Kort na de scheiding heeft 23% van de ouders het gevoel dat de band met de kinderen minder sterk is geworden, voor ongeveer 1 op 3 is deze dezelfde gebleven en bij 46% werd deze sterker. De ervaringen van vaders en moeders ver-

schillen sterk: vaders ervaren de relatie 4 keer vaker als minder sterk. Op langere termijn heeft 50% van de ouders het gevoel dat de band met de kinderen leed onder de scheiding. Opnieuw zijn het de mannen die de meest negatieve gevolgen ondervinden: 2 op 3 vaders menen dat de ouder-kindband te lijden heeft gehad onder de scheiding. De respondenten werd ook gevraagd welke aspecten van ouderschap belangrijker werden na de scheiding. De kinderen het gevoel geven dat ze geliefd zijn en gezelligheid bieden werden het vaakst belangrijker gevonden. Eveneens belangrijker was voor een meerderheid dat de kinderen gestimuleerd werden om later iets te bereiken, dat zij leerden aan welke afspraken zich te houden en gezag te respecteren, dat men een unieke band ontwikkelde met het kind, dat de kinderen financieel niets te kort kwamen. Ook enkele 'alledaagse' aspecten werden meer belangrijk, namelijk zorgen voor de kinderen en de kinderen in hun dagelijkse doen meemaken.

In het onderzoek 'Scheiding in Nederland' werd aan de ouders (die reeds lange tijd gescheiden kunnen zijn) gevraagd hoe vaak zij hun kinderen zagen in het jaar na de scheiding (Fokkema et al., 2002). 82% van de kinderen woont na de scheiding bij de moeder en ongeveer 10% bij de vader, verblijfsco-ouderschap komt slechts in 4% van de gevallen voor.

Deze verblijfsregeling heeft belangrijke implicaties voor het contact tussen vaders en kinderen. Vier op 10 van de niet-verzorgende vaders krijgt hun kinderen minder dan één keer per week op bezoek. Niet minder dan 14% van de vaders heeft in het eerste jaar na de scheiding geen enkel contact meer met zijn kinderen. Ongeveer 60% van de vaders krijgt hun kinderen één of meer dagdelen per week op bezoek. Bij bijna de helft (45%) van de niet-verzorgende vaders blijven de kinderen nooit slapen. Ondanks dit weinig frequente contact vinden meer dan 6 op 10 vaders (66%) dat de verdeling van de kinderen over beide ouders na de scheiding eerlijk is. Hoe minder vaak de vaders hun kinderen zien, hoe ontevredener ze echter zijn over de omgangsregeling. Conflicten en spanningen over de bezoekfrequentie zijn er in de meeste gevallen niet tussen de ex-partners, maar 1 op 3 vaders geeft wel aan dat de ex-partner heeft bedreigd het bezoek van de kinderen te belemmeren. Fokkema et al. (2002) stellen verder vast dat het contact dat vaders vlak na de scheiding hebben met hun kinderen sinds 1980 frequenter is geworden.

Verskillende studies besteden aandacht aan de langetermijngevolgen van echtscheiding voor de band tussen ouders en kinderen. Consistent komt hieruit naar voor dat de negatieve invloed van echtscheiding ook op lange termijn blijft doorwerken. Volgens Fokkema et al. (2002) heeft echtscheiding nauwelijks een nadelige invloed op de frequentie van de contacten tussen moeders en hun volwassen kinderen. Enkel het contact met zonen ligt iets lager dan bij gehuwde moeders. Bij vaders is er echter over de hele lijn een groot en negatief echtscheidingseffect. Ongeveer 20% van de gescheiden vaders had in het afgelopen jaar geen enkel contact met

zijn volwassen kinderen (tegenover quasi niemand van de gehuwde vaders). Gemiddeld hebben gescheiden vaders 36 keer per jaar contact met hun kinderen en niet-gescheiden vaders 94 keer. Vooral vaders die in de periode na de scheiding geen enkel contact hadden met hun kinderen hebben een grote kans om ze ook later niet of zeer weinig te zien.

De relatie tussen oudere gescheiden personen en hun volwassen kinderen wordt vaak benaderd vanuit de invalshoek van intergenerationele steun. Kunnen oudere gescheiden personen rekenen op de hulp van hun volwassen kinderen, mochten zij nood hebben aan hulp of zorg? Dykstra (1997) stelt vast op basis van de Nederlandse survey 'Leefvormen en sociale netwerken van ouderen' dat gescheiden ouderen (in de eerste plaats vaders) in mindere mate beschikken over ondersteunende relaties met volwassen kinderen. Het aantal kinderen dat als netwerklid genoemd wordt is kleiner onder gescheiden ouderen dan onder ouderen waarvan het huwelijk altijd intact is gebleven en ook het aandeel dat geen enkel kind als netwerklid noemt, is groter. Daarnaast is ook de intensiteit van de uitwisselingen met de kinderen lager bij gescheiden personen. Dit is zowel bij mannen als bij vrouwen het geval, maar het verschil is sterker bij de mannen. Ook het Vlaamse Leefsituatie Onderzoek Ouderen (LOVO 1) toont aan dat het contact tussen ouders en kinderen op lange termijn gevolgen ondervindt van een echtscheiding. Zo krijgt 15% en 16% van de gescheiden respondenten nooit bezoek van of gaat nooit op bezoek bij respectievelijk een zoon of dochter. Bij de gehuwden en verweduwdens bedraagt dit aandeel slechts 1 tot 3% (Vanderleyden & Audenaert, 2004). Amerikaans onderzoek wijst in dezelfde richting (Cooney & Uhlenberg, 1995; Umberson et al., 1996).

Wanneer er kinderen zijn uit het voorbije huwelijk is de kans groot dat het contact met de ex-partner niet volledig wordt verbroken (Fischer et al., 2005; Masheter, 1997; Speltinckx & Jacobs, 2000). Speltinckx en Jacobs (2000) geven een beschrijving van de relaties tussen ex-partners in Vlaanderen. Indien er geen kinderen bij de breuk betrokken waren, heeft de overgrote meerderheid van de respondenten zelden tot nooit contact met de ex-partner. De echtgescheidenen met kinderen hadden in 56% van de gevallen regelmatig tot dikwijls contact met hun ex-partner. Toch biedt het hebben van gemeenschappelijke kinderen geen garantie voor een regelmatig contact: bijna 1 op 3 heeft zelden contact en 14% heeft nooit contact.

Ook de aard van de contacten met de ex-partner werd bevraagd in dit onderzoek (de 'relationele inhoud'). Een derde van de echtgescheidenen stelde dat de omgang met de ex-partner kort na de echtscheiding neutraal of zakelijk verliep. Een vierde typeert de omgang als eerder vijandig en nog een vierde als onwennig of stroef. Twee op 10 van de respondenten oordeelden dat de omgang met de ex-partner kort na de scheiding vriendschappelijk is. Echtgescheidenen met kinderen typeren de omgang met de ex-partner vaker als vijandig dan echtgescheidenen zonder kinderen.

Ook uit Nederlands onderzoek (Fischer et al., 2005) blijkt dat het contact tussen ex-partners met kinderen vaker vijandig verloopt. Ongeveer 60% van de mensen die minder dan 2 jaar gescheiden zijn, had het afgelopen jaar vijandig contact met de ex-partner. De tijd die verstreek sinds de echtscheiding speelt een rol voor het contact met de ex-partner: naarmate de scheiding langer geleden is, is er steeds minder vaak contact en het soort contact dat overblijft, is vaker vriendschappelijk. Ook bij de ex-partners met kinderen neemt het percentage met een vijandige relatie af. Bij deze groepen neemt niet alleen het aandeel zonder contact toe, maar ook het aandeel met vriendschappelijk contact. Volgens Fischer et al. (2005) wijst dit er op dat het min of meer gedwongen contact dat ouders na een echtscheiding onderhouden ook een positieve uitkomst kan hebben. Wanneer de kinderen de volwassen leeftijd bereiken, is er geen noodzaak meer voor de partners om contact te houden. Het onderzoek wijst inderdaad uit dat ex-partners van wie het jongste kind ouder is dan 18 jaar minder contact hebben (zowel vriendschappelijk als vijandig) (Fischer et al., 2005).

De wijze waarop sociale netwerken veranderen na een scheiding geeft slechts beperkte informatie over de mate waarin echtscheiding leidt tot sociaal isolement en vereenzaming (Dykstra, 1990). Een subjectieve indicator van het sociale leven is de mate waarin men tevreden is met de sociale contacten die men heeft. De ooit echtgescheidenen in het onderzoek van Speltinckx en Jacobs (2000) zijn iets minder tevreden met hun sociale leven dan de gehuwden, al is dit niet in alle leeftijdsgroepen het geval. Ook Todesco (2004) rapporteert dat gescheiden personen minder tevreden zijn met hun sociale relaties.

Bijna de helft van de ooit gescheidenen heeft zich volgens Speltinckx en Jacobs (2000) soms eenzaam gevoeld na de echtscheiding, 19% voelde zich dikwijls eenzaam, 5% altijd. Personen met kinderen voelden zich vaker eenzaam.

Dykstra en Fokkema (2001) maken een onderscheid tussen emotionele eenzaamheid en sociale eenzaamheid. Het eerste type eenzaamheid zou eerder een uiting zijn van de afwezigheid van een partner en gevoelens van gemis, het tweede duidt op ervaren tekorten in het steunnetwerk. Echtscheiding leidt, in tegenstelling tot verweduwing, tot een verhoging van beide soorten van eenzaamheid.

De negatieve invloed van echtscheiding op eenzaamheid blijft tot op latere leeftijd doorwerken. Dykstra (2004) stelt vast op basis van de Nederlandse survey 'Leefvormen en sociale netwerken van ouderen' dat personen die ooit een echtscheiding meemaakten een hogere kans hebben om eenzaam te zijn, ongeacht of men op het ogenblik van het onderzoek een nieuwe partner had.

5. (INTER)MEDIËRENDE FACTOREN: VARIABILITEIT IN DE IMPACT VAN EEN SCHEIDING OP DE SOCIALE RELATIES

Welke impact een echtscheiding heeft op diverse levensdomeinen is mede afhankelijk van een reeks intermediërende factoren (zie hoofdstuk 1). Hierboven werd reeds duidelijk dat de sociale gevolgen van echtscheiding kunnen verschillen naargelang het geslacht van de ex-partner, de aanwezigheid van kinderen uit het voorbije huwelijk en de aard van de relatie met de netwerkleden (eigen familie, schoonfamilie, vrienden). Er zijn echter nog andere elementen die mee kunnen bepalen welke gevolgen een echtscheiding heeft voor het netwerk en de relaties die men onderhoudt. Zowel persoonlijke factoren, structurele condities, als de context van de echtscheiding en de kenmerken van het voorbije huwelijk spelen hierbij een rol (Kalmijn & Broese van Groenou, 2005; Speltinckx & Jacobs, 2000; Terhell et al., 2001a, 2001b).

Structurele condities zoals de aanwezigheid van een partner, een betaalde baan buitenshuis en het beschikbare inkomen bepalen of iemand de mogelijkheid heeft om sociale relaties aan te gaan en te onderhouden (Kalmijn & Broese van Groenou, 2005; Terhell et al., 2001a). Verschillende studies tonen aan dat het hebben van een nieuwe partner- of huwelijksrelatie de negatieve gevolgen van echtscheiding op sociaal vlak doet verminderen of zelfs volledig verdwijnen (Gähler, 1998; Terhell et al., 2001a). Ook het beschikken over een betaalde job, een hoger opleidingsniveau en een betere financiële positie zijn 'resources' die de sociale gevolgen van echtscheiding kunnen verzachten. Terhell et al. (2001a) vinden dat opleidingsniveau een belangrijke factor is voor het aantal steunrelaties en het aandeel familierelaties in het steunnetwerk. Gescheiden personen met een hogere opleiding hebben grotere netwerken met een kleiner aandeel familieleden. Hiermee hangt samen dat zij meer toegang hebben tot diverse 'resources'. Gunnarsson en Cochran (1990) tonen aan dat het uitoefenen van een 'white collar job' in vergelijking met een 'blue collar job' bij alleenstaande Amerikaanse moeders samengaat met een grotere netwerkomvang, die ontstaat wordt door de grotere aanwezigheid van vrienden. Volgens deze auteurs heeft dit ermee te maken dat er meer scholing voorafgaat aan een 'white collar job', wat meer mogelijkheden biedt om contact te leggen en waarbij sociale interactie en de ontwikkeling van sociale vaardigheden worden gestimuleerd. Daarnaast biedt een 'white collar job' ook meer financiële en materiële bronnen aangezien het loon meestal hoger is. Speltinckx en Jacobs (2000) vinden voor Vlaanderen dat mensen personen wier maandelijks beschikbare inkomen na de scheiding verminderde, meer af te rekenen kregen met een krimpend sociaal netwerk dan echtgescheidenen wier inkomenssituatie hetzelfde bleef of verbeterde. Dit suggereert dat net deze mensen die het meest behoefte hebben aan materiële steun en hulp binnen hun netwerk minder beroep kunnen doen op potentiële hulpverleners.

Of mensen binnen de gegeven mogelijkheden (tijd, financiën,...) daadwerkelijk energie zullen

besteden aan het aangaan en onderhouden van sociale relaties hangt af van de individuele wensen en behoeften (Terhell et al. 2001b). Persoonlijkheidskenmerken blijken hierbij een rol te spelen. Zo vinden Terhell et al. (2001b) dat gescheiden personen met een extraverte persoonlijkheid over een groter steunnetwerk beschikken en meer sociaal actief zijn.

Terhell et al. (2001a) vinden daarnaast dat ook kenmerken van het verbroken huwelijk een rol spelen voor de sociale participatie na de scheiding. Hoe meer men tijdens het huwelijk eigen sociale contacten onderhield, hoe hoger de sociale participatie van de ex-partners. Speltinckx en Jacobs (2000) besteden aandacht aan het belang van verschillende elementen in de echtscheidingscontext, zoals het feit of de echtscheiding al dan niet gebeurde op basis van feiten of onderlinge toestemming. De band met de eigen familieleden en vrienden lijkt niet onderhevig te zijn aan elementen van de scheidingscontext. De band met de gemeenschappelijke vrienden daarentegen ondergaat vooral een verslechtering wanneer de echtscheiding gebeurde op basis van feiten. Partij kiezen gebeurt met andere woorden sneller wanneer één van beide partners schuld heeft aan de breuk. Ook als de respondent het bezoekrecht kreeg toegewezen, werd de band vaker verbroken dan wanneer men het hoederecht over de kinderen heeft.

Broese van Groenou (1992) stelt vast dat de mate waarin men morele afkeuring ervaart een belangrijke invloed heeft op het verbreken van contacten met (gezamenlijk) vrienden en, zij het in mindere mate, met familieleden. Deze auteur vestigt daarnaast de aandacht op het belang van kenmerken van de relatie vóór de scheiding voor de kans dat een relatie behouden blijft na de scheiding. Een divers en veelzijdig contact en een goede relatiewaarde vóór de scheiding zorgen ervoor dat het contact minder vlug verbroken wordt.

6. METHODOLOGISCHE KANTTEKENINGEN

Het beschikbare onderzoek belicht zeer uiteenlopende aspecten van sociale relaties. Sommige studies bekijken de gevolgen voor het sociale netwerk als geheel, andere gaan dieper in op de relatie met één categorie van personen (bijvoorbeeld de kinderen). Deze verschillende dimensies van sociale gevolgen en de veelheid aan conceptualisering kan verklaren waarom op het eerste gezicht soms tegenstrijdige resultaten naar voor komen. Met betrekking tot de omvang van het netwerk is de identificatiemethode voor de netwerkleden bijvoorbeeld van groot belang. Naargelang de eventuele partner en leden van het huishouden wel of niet als netwerklid kunnen genoemd worden, kunnen andere resultaten naar voor komen (Terhell et al., 2001a).

Het onderzoek naar de gevolgen van echtscheiding voor de sociale relaties is veelal cross-sectioneel en kleinschalig. De laatste jaren zijn resultaten vrijgekomen uit grotere studies,

waarin echter minder details over de samenstelling van het netwerk en de aard van het contact met de verschillende relaties zijn bevraagd. Aangezien sociale relaties, zoals blijkt, veel verschillende aspecten bezitten kan hierdoor nuance verloren gaan.

Het gebrek aan longitudinaal onderzoek maakt het moeilijk om in te schatten hoe lang de gevolgen van echtscheiding blijven doorwerken én om selectie- en causatie-effecten te onderscheiden. Het is immers mogelijk dat personen die scheiden er reeds vóór de scheiding andere sociale relaties op nahielden (Bryant & Conger, 1999). Nogal wat studies focussen op de gevolgen van echtscheiding voor de sociale relaties kort na de scheiding (bv. Broese van Groenou, 1992; Rands, 1988). Er zijn echter aanwijzingen dat de negatieve effecten na verloop van tijd verminderen of zelfs volledig verdwijnen, vooral indien mensen een nieuwe partner- of huwelijksrelatie aangaan. Wil men een duidelijk beeld hebben van de sociale relaties van gescheidenen en de sociale gevolgen van echtscheiding, dan is het uiterst relevant om het effect van de aanwezigheid van een nieuwe partner mee in beschouwing te nemen.

7. BESLUIT

Uit de resultaten van onderzoek naar de sociale gevolgen van (echt)scheiding komt een genuanceerd beeld naar voor. Enerzijds blijkt dat gescheiden personen over kleinere sociale netwerken beschikken. Anderzijds tonen verschillende studies aan dat de contacten met de resterende netwerkleden intensiever worden (maar niet altijd kwalitatief beter). Of een bepaalde relatie behouden blijft na de scheiding is sterk afhankelijk van de aard van de sociale band. De band met de schoonfamilie en gemeenschappelijke vrienden of vrienden van de partner loopt de grootste kans om verbroken te worden. Wat de relatie met de kinderen betreft, is er een duidelijk genderverschil. Een echtscheiding leidt tengevolge van de verblijfsregeling veel vaker tot een verminderd contact met de kinderen bij vaders dan bij moeders. Ook op langere termijn kan de relatie tussen vader en kind hierdoor verstoord worden.

Zowel persoonlijke factoren als de context van de echtscheiding, de kenmerken van het voorbije huwelijk en de leefsituatie na de scheiding, intermediëren het effect van echtscheiding op de sociale relaties. Het optimaliseren van de leefsituatie van de ex-partners na de scheiding (betaalde baan, inkomen, nieuwe partner,...) en het bevorderen van een blijvend contact tussen ouders en kinderen zijn twee belangrijke voorwaarden om de negatieve impact van een scheiding op de sociale relaties af te zwakken of te doen verdwijnen. De overheid kan o.i. hierin een stimulerende rol spelen.

LITERATUUR

- Bracke, P. (1998), Depressiviteit en de economische gevolgen van echtscheiding voor vrouwen en mannen. *Mens en Maatschappij*, 73, 3, pp.239-258.
- Broese van Groenou, M.I. (1992), Vrienden en verwanten na echtscheiding. Een vergelijking van de kans op behoud van contact. In: W. Jansen, G.L.H. Van den Wittenboer (red.), *Sociale netwerken en hun invloed*. Boom: Meppel.
- Bryant, C. & R. Conger (1999), Marital success and domains of social support in long-term relationships: does the influence of network members ever end? *Journal of Marriage and the Family*, 61, 2, pp.437-450.
- Cooney, T. & P. Uhlenberg, (1995), The role of divorce in men's relations with their adult children after mid-life. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 3, pp.677-688.
- Dykstra, P. (1990), *Next of (non)kin. The importance of primary relationships for older adults' well-being*. Doctoral Dissertation, University of Amsterdam.
- Dykstra, P. (1997), De gevolgen van echtscheiding voor intergenerationale uitwisselingen binnen families. *Bevolking en Gezin*, 1, pp.75-94.
- Dykstra, P. (2004), Diversity in Partnership histories: implications for older adults' social integration. In: Ch. Phillipson, G. Allan & D. Morgan (eds.), *Social networks and social exclusion. Sociological and policy perspectives*. London: Ashgate.
- Dykstra, P. & T. Fokkema (2001), Emotionele en sociale eenzaamheid onder gescheiden en gehuwde mannen en vrouwen: de deficiet- en cognitieve benaderingen vergeleken. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 56, 4, pp.177-190.
- Fischer, T., P. de Graaf & M. Kalmijn (2005), Contact tussen ex-partners na echtscheiding: Can we still be friends? *Demos*, 21, 5, pp.33-36.
- Fokkema, T., P. de Graaf & M. Kalmijn (2002), Echtscheiding: vaderrol voorbij. *Demos*, 18, 5, pp.1-6.
- Gähler, M. (1998), Divorce, social support and psychological well-being, In: M. Gähler, *Life after divorce. Economic, social and psychological well-being among Swedish adults and children following family dissolution*. Doctoral dissertation, University of Stockholm/Edsbrück: Akademityck AB.
- Gunnarsson, L. (1990), The social networks interview, In: M. Cochran, M. Larner, D. Riley, L. Gunnarsson & Jr. S. Henderson (eds.), *Extending families: the social networks of parents and their children*. Cambridge: Cambridge University Press, pp.48-57.
- Gunnarsson, L. & M. Cochran (1990), The support networks of single parents: Sweden and the Unites States. In: M. Cochran, M. Larner, D. Riley, L. Gunnarsson & Jr. S. Henderson (eds.), *Extending families: the social networks of parents and their children*. Cambridge: Cambridge University Press, pp.105-116.
- House, J., D. Umberson & K. Landis (1988), Structures and processes of social support. *Annual Review of Sociology*, 14, pp.293-318.
- Joung, I., K. Stronks, H. van de Mheen, F. Van Poppel, J. van der Meer & J. Mackenbach (1996), Contribution of psychosocial factors, material circumstances and health behaviours to marital status differences in self reported health. In: I. Joung, *Marital status and health, Descriptive and explanatory studies*. Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam, Alblasserdam: Haveka.
- Kalmijn, M. (2002), Sociologische analyses van levensloopeffecten. Een overzicht van economische, sociale en culturele gevolgen. *Bevolking en Gezin*, 31, 3, pp.3-46.
- Kalmijn, M. & M. Broese van Groenou (2005), Differential Effects of Divorce on Social Integration. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22, 4, pp.455-476.
- Kalmijn, M. & J. Vermunt (2004), *Multidimensional homogeneity in social networks: A multilevel analysis of the role of age and marital status*. Paper presented at the SISWO working group Social inequality and the life course, 10 November, Amsterdam, the Netherlands.

- Kincaid, S. & R. Caldwell (1995), Marital separation: causes, coping, and consequences. *Journal of Divorce and Remarriage*, 22, 3-4, pp.109-128.
- Lubben, J. & M. Gironde (2004), Measuring social networks and assessing their benefits. In: Ch. Phillipson, G. Allan & D. Morgan (eds.), *Social networks and social exclusion. Sociological and policy perspectives*. London: Ashgate.
- Marks, N. & S. McLanahan (1993), Gender, family structure and social support among parents. *Journal of Marriage and the Family*, 55, 2, pp.481-493.
- Miller, N., V. Smerglia, D. Gaudet, & G. Kitson (1998), Stressful life events, social support, and the distress of widowed and divorced women. *Journal of Family Issues*, 19, 2, pp.181-203.
- Milardo, R. (1987), Changes in social networks of women and men following divorce. A review. *Journal of Family Issues*, 8, 1, pp.78-96.
- Milardo, R. (1988), Families and social networks: an overview of theory and methodology. In: R. Milardo (ed.), *Families and social networks*. California: Sage.
- Rands, M. (1988), Changes in social networks following marital separation and divorce. In: R. Milardo (ed.), *Families and social networks*. California: Sage.
- Sarason, B., I. Sarason & R. Gurung (1997), Close personal relationships and health outcomes: a key to the role of social support. In: S. Duck (ed.), *Handbook of personal relationships*. New York: John Wiley & Sons.
- Speltinckx, E. & T. Jacobs, (2000), *Gezinsontbinding in Vlaanderen. Boek 2: gevolgen van echtscheiding*. Antwerpen: Steunpunt Gezinsdemografisch panel.
- Terhell, L., M. Broese van Groenou & T. Van Tilburg (2001a), Verschillen in het steunnetwerk en de sociale participatie van gescheiden mannen en vrouwen. *Sociale Wetenschappen*, 44, 2, pp.93-114.
- Terhell, L., M. Broese van Groenou & T. Van Tilburg (2001b), Steun na scheiding: een kwestie van persoonlijkheid? *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 56, pp.166-176.
- Todesco, L. (2004), *Legal separation impact on individuals' social networks in Italy. Evidences from the European Community Household Panel*, Paper presented at the Third Conference of European Research Network on Divorce, 2-4 December, Cologne, Germany.
- Umberson, D., M. Chen, J. House, K. Hopkins & E. Slaten (1996), The effect of social relationships on psychological well-being: are men and women really so different? *American Sociological Review*, 61, 5, pp.837-857.
- Vanderleyden, L. & V. Audenaert (2004), Ouderen en hun sociale contacten. In: T. Jacobs, L. Vanderleyden & L. Vanden Boer (red.), *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant, pp.205-223.
- Wauterickx, N. & P. Bracke (2004), *Veranderingen in de gezinssamenstelling en gevolgen voor de opbouw van steunnetwerken en zorgrelaties*. Expertrapport in het kader van het CBGS-project 'Zorgcongres 2003' (mimeo).

HOOFDSTUK 10: IMPACT OP DE SOCIAAL-ECONOMISCHE POSITIE VAN EX-PARTNERS

Martine Corijn

1. INLEIDING

Als partners en gezinnen uit elkaar gaan, dan verliezen ze in eerste instantie ook de economische en financiële schaalvoordelen die ze hadden door samen te wonen. De meeste studies tonen aan dat vrouwen er kort na de echtscheiding economisch en financieel sterk op achteruit gaan, terwijl mannen er eerder ietwat op vooruitgaan (Duncan & Hoffman, 1985; Peterson, 1996; Smock, 1994). Andere studies tonen aan dat de negatieve economische gevolgen van een echtscheiding op langere termijn verminderen (Andress, 2004; DiPrete & McManus, 2000; Finnie, 2003). Recent illustreren heel wat studies dat op langere termijn, zowel voor vrouwen maar ook voor mannen, hertrouw een belangrijke manier is om de economische situatie na (echt)scheiding te verbeteren (Algava et al., 2005; Manting & Bouman, 2006).

In dit document behandelen we enkel de sociaal-economische gevolgen van een (echt)scheiding voor de ex-partners – en niet voor de kinderen – omdat de sociaal-economische gevolgen voor de kinderen in de eerste plaats bepaald worden door de sociaal-economische en financiële situatie van de ex-partners of ouders. Het gezinsinkomen van beide gescheiden ouders bepaalt (on)rechtstreeks de sociaal-economische gevolgen van de (echt)scheiding voor de betrokken kinderen.

De impact van een (echt)scheiding op de sociaal-economische positie van de ex-partners wordt het best ingeschat via het gezinsinkomen van het gezin waarin elke partner of elke ouder (opeenvolgend) leeft na de (echt)scheiding. Dit gezinsinkomen kan verschillende componenten omvatten: inkomen uit arbeid, inkomen uit kapitaal, inkomen via private transfers (bijvoorbeeld alimentatiegeld van de ex-partner) en via publieke transfers (werkloosheidsvergoeding, leefloon). Het aandeel van het inkomen uit arbeid in het totale gezinsinkomen hangt uiteraard rechtstreeks samen met de tewerkstelling die men al dan niet heeft op het moment van de (echt)scheiding en in de daaropvolgende periode. Op gezinsniveau impliceert het feitelijk uit elkaar gaan van de partners c.q. de ouders dat met het uit huis gaan van de partner of ouder ook (een groot deel van) zijn/haar eventuele inkomen wegvalt. Via alimentatieregelingen wordt

het gezinsinkomen van de ene partner/ouder vermeerderd en van de andere partner/ouder verminderd. Als de ex-partner of de gescheiden ouder gaat samenwonen met een nieuwe partner (en eventuele stiefkinderen), wijzigen uiteraard ook de inkomsten en/of de uitgaven van het nieuwe gezin. Gegevens over het gezinsinkomen moeten uiteraard het besteedbare inkomen betreffen en moeten bovendien gerelateerd zijn aan de samenstelling van het gezin.

Bij de studie van de impact van een (echt)scheiding op de sociaal-economische positie moet men dus uitdrukkelijk rekening houden met de veranderingen in de gezinsstructuur na de (echt)scheiding en met de veranderingen in de tewerkstelling van de ex-partners en van de eventuele nieuwe partners. Niet alle (echt)scheidingen leiden bijvoorbeeld tot éénoudergezinnen die dicht bij de armoedegrens leven, omdat niet alle (echt)scheidingen blijvende éénoudergezinnen doen ontstaan. Van een gescheiden ouder zonder inkomen kan niet worden verwacht dat hij/zij de eigen niet-inwonende kinderen financieel ondersteunt. Een voltijds werkende ouder kan na de (echt)scheiding niet steeds een voltijdse tewerkstelling blijven combineren met de zorg voor de inwonende kinderen. Een nieuwe partner die een inkomen heeft, kan het economische welzijn van het stiefgezin verbeteren.

De bestaande studies inzake de sociaal-economische gevolgen van een echtscheiding samenvatten, valt buiten het bereik van dit document. We illustreren in de volgende paragrafen hoe in onze buurlanden financiële gevolgen anders liggen na een echtscheiding van gehuwden dan na een uit elkaar gaan van ongehuwd samenwonenden, anders liggen voor mannen dan voor vrouwen en veranderen naargelang de tijd verstreken sinds de (echt)scheiding (paragraaf 2). Twee studies laten vooral zien hoe economische gevolgen samenhangen met de arbeidsmarktpositie van de ex-partners (paragraaf 3). Bovendien kan er een nauwe samenhang zijn tussen de arbeidsmarktpositie en de verdere relatie- en gezinsvorming van de ex-partners. Een alleenstaande ouder heeft weinig keuze om de arbeidsmarkt te verlaten; een gescheiden ouder die herhuwt met een werkende partner heeft hiertoe meer keuze.

We verwijzen naar hoofdstuk 11 waar wordt nagegaan hoe groot de kans is dat ex-partners/

gescheiden ouders met een nieuwe partner gaan samenwonen; een partner die potentieel tot het gezinsinkomen kan bijdragen alsook van dit gezinsinkomen leeft.

2. GEZINSINKOMEN

Bij de beoordeling van het gezinsinkomen na de (echt)scheiding kan men een onderscheid maken tussen de subjectieve perceptie van de financiële situatie en objectieve maten omtrent het gezinsinkomen.

‘Hoe ervaart men na een (echt)scheiding zijn financiële situatie?’ Voor Vlaanderen zijn op grond van de Panel Studie Belgische Huishoudens enkele resultaten voorhanden omtrent de subjectieve perceptie van de financiële gevolgen van een echtscheiding (Speltinckx & Jacobs, 2000). De gepubliceerde resultaten missen echter een relevantie omdat de gepercipieerde financiële situatie van de ooit-gescheidenen wordt vergeleken met die van de gehuwden en omdat geen onderscheid wordt gemaakt naargelang het aantal jaren sinds de echtscheiding, naargelang men hertrouwd is of niet, noch naargelang de huidige tewerkstelling binnen het gezin. Bovendien ontbreekt er een systematische beschrijving van de differentiële gevolgen voor gescheiden mannen en vrouwen²³. In deze PSBH-studie vinden ooit-gescheidenen vaker dan gehuwden, dat ze een lager vermogen hebben (33% versus 9%). Ze vinden het moeilijker de eindjes aan elkaar te knopen (6% versus 2%) en zijn minder tevreden met hun financiële situatie (9% versus 3%). Ze kunnen zich minder vaak consumptiegoederen veroorloven en kunnen ook vaker hun rekeningen niet betalen. Tenslotte zijn ze ook vaker uitkeringsgerechtigd (3% versus 0,3%).

‘Verbetert of verslechtert de financiële situatie na een (echt)scheiding?’ Binnen de groep die ooit-gescheiden is, vindt 62% dat, kort na en als gevolg van de echtscheiding, het totaal beschikbare gezinsinkomen lager was. Dit aandeel stijgt tot 66% voor wie kinderen had. Minstens 5 jaar na de echtscheiding vindt bijna de helft van de ooit-gescheidenen dat het totale beschikbare gezinsinkomen hoger is geworden dan vóór de echtscheiding; een kwart vindt dat dit hetzelfde is gebleven en een kwart vindt dat het inkomen er op achteruit is gegaan. Vooral vrouwen, oudere personen en lager opgeleiden²⁴ vinden minstens 5 jaar na de echtscheiding dat ze er financieel op achteruit zijn gegaan. Het samenspel tussen de verdere partnerrelatievorming van de gescheidenen en de financiële gevolgen blijkt duidelijk uit het feit dat gescheidenen die opnieuw samenwonen met een partner er vaker financieel op vooruit zijn gegaan (62% versus 37%) en dat diegenen die niet samenwonen met een partner er vaker

²³ Het beperkte aantal echtscheidingen na 11 jaar gegevensverzameling biedt hier een verklaring voor. Gescheiden personen doen minder vaak mee aan survey-onderzoek en haken in een panelstudie het snelst af.

²⁴ Er werd niet gecontroleerd in welke mate deze 3 kenmerken onderling samenhangen.

financieel op achteruit zijn gegaan (29% versus 15%).

'Vermeerdert of vermindert het inkomen na een (echt)scheiding?' Aan de hand van objectieve belastingsgegevens voor Nederland uit de jaren negentig kunnen Manting en Bouman (2005) aantonen hoe de koopkracht van mannen en vrouwen tot 10 jaar na een echtscheiding of na een scheiding evolueert. Ze gebruiken als maat voor de financiële situatie de koopkracht van het gezin omdat deze rekening houdt met de omvang en de samenstelling van het huishouden. Hiertoe wordt het besteedbare huishoudensinkomen gedeeld door een equivalentiefactor. Een huishouden bestaande uit twee volwassenen heeft bijvoorbeeld 38% meer inkomen nodig om dezelfde koopkracht te hebben als een alleenwonende. De gegevens laten bovendien toe om rekening te houden met de persoon bij wie de kinderen na de (echt)scheiding inwonen en met het feit of er al dan niet een nieuwe partner bij de ex-partner woont (zie ook Bouman, 2004a, 2004b, 2004c).

In Nederland daalt kort na de echtscheiding de koopkracht van vrouwen sterker dan die van mannen. Vrouwen hebben 1 jaar na de echtscheiding 23% van hun koopkracht verloren. Mannen daarentegen hebben op dat moment 7% aan koopkracht gewonnen. Eén jaar na het uit elkaar gaan van ongehuwd samenwonende paren hebben vrouwen 14% en mannen 4% van hun koopkracht verloren. Dit verschil in koopkracht kort na de (echt)scheiding tussen gehuwden en ongehuwd samenwonenden houdt deels verband met het feit dat gehuwde en ongehuwde partners vóór het uit elkaar gaan op een andere wijze bijdragen tot het gezinsinkomen, o.m. doordat ze een ander patroon van tewerkstelling hebben.

'Is de financiële impact van een (echt)scheiding groter als er inwonende kinderen zijn?' Uit de Nederlandse studie blijkt duidelijk dat de veranderingen in koopkracht samenhangen met de (soort) aanwezigheid van kinderen. Globaal genomen winnen uit de echt gescheiden mannen kort na de echtscheiding aan koopkracht. Maar ze winnen vooral aan koopkracht (+33%) als hun kinderen bij de moeder inwonen. Ze winnen duidelijk minder aan koopkracht (+6%) als hun kinderen bij hen inwonen. Ze verliezen aan koopkracht (-6%) als ze geen kinderen hadden. Globaal genomen verliezen vrouwen kort na de echtscheiding aan koopkracht. Maar ze verliezen het meest als ze geen kinderen hebben (-27%), iets minder als hun kinderen bij hen wonen (-21%) en nog iets minder als hun kinderen bij de vader wonen (-19%).

Het patroon van koopkracht ligt iets anders voor ongehuwd samenwonende paren die uit elkaar gaan. Mannen zonder kinderen die uit elkaar gaan verliezen kort na het uit elkaar gaan aan koopkracht (-9%). Vaders wier kinderen bij de moeder wonen winnen op korte termijn aan koopkracht (+23%). Vaders wier kinderen bij hen wonen behouden hun koopkracht. Doordat de meeste ongehuwd samenwonende paren geen kinderen hebben, leidt dit voor de

totale groep van mannen tot een verlies van 4% aan koopkracht op korte termijn. Ongehuwd samenwonende vrouwen die uit elkaar gaan, verliezen iets minder aan koopkracht (-14%) dan de gehuwde vrouwen die scheiden (-23%). Ze verliezen eveneens in alle gevallen aan koopkracht: -16% als ze geen kinderen hebben; -14% als ze inwonende kinderen hebben en -10% als ze niet-inwonende kinderen hebben.

De evolutie van de koopkracht na de (echt)scheiding hangt niet enkel af van het type samenwonen (ongehuwd of gehuwd) en van de (soort) aanwezigheid van kinderen (geen, inwonend, niet-inwonend), maar hangt ook duidelijk samen met de respectievelijke bijdrage van de man en van de vrouw tot het gezinsinkomen vóór de (echt)scheiding. Dit laatste wordt uiteraard o.m. bepaald door de mate van beider participatie op de arbeidsmarkt. *'Is de financiële impact groter als de vrouw/moeder niet op de arbeidsmarkt was vóór de (echt)scheiding?'* Indien beide partners vóór de (echt)scheiding ongeveer evenveel bijdroegen tot het gezinsinkomen, dan verliezen zowel mannen als vrouwen kort na de (echt)scheiding aan koopkracht, maar verliezen vrouwen iets meer dan mannen. (respectievelijk na echtscheiding en na scheiding: -23% en -20% voor mannen en -17% en -15% voor vrouwen). Indien de man meer bijdroeg dan de vrouw tot het gezinsinkomen, dan wint de man aan koopkracht (na echtscheiding 6% en na scheiding 13%) en verliest de vrouw nog meer aan koopkracht (respectievelijk -20% en -27%). Indien de man minder bijdroeg dan de vrouw tot het gezinsinkomen, dan verliezen vooral de ongehuwd samenwonende mannen (-14%) en winnen de ongehuwd samenwonende vrouwen iets (+6%). Het verschil in de koopkrachtverandering na het uit elkaar gaan van gehuwde en ongehuwde paren hangt dus grotendeels samen met het feit dat de betrokken partners vóór het uit elkaar gaan op verschillende wijze bijdroegen tot het gezinsinkomen, wat uiteraard bepaald wordt door hun respectieve inkomen uit arbeid.

Een andere Nederlandse studie (Poortman, 2000) laat het onderscheid zien tussen de impact van een echtscheiding op het beschikbare huishoudinkomen en op het inkomen uit arbeid (al dan niet aangepast aan de grootte van het huishouden met een equivalentieschaal). Het beschikbare huishoudinkomen is de som van de inkomens uit arbeid, kapitaal en sociale zekerheid, verminderd met negatieve transfers zoals belastingen en alimentatiegeld, en vermeerderd met positieve transfers zoals kinderbijslag, ontvangen alimentatiegeld en huursubsidies. Eén jaar na de echtscheiding verliezen mannen 18% en vrouwen 65% van hun arbeidsinkomen. Mannen winnen echter 4% aan beschikbaar huishoudinkomen, maar vrouwen verliezen hieraan 31%. Deze verschillen naargelang het soort inkomen laten de impact van de inkomenshervreiding in de Nederlandse welvaartstaat zien. Voor vrouwen hangt hun inkomen het jaar na de echtscheiding sterk samen met het aantal uren dat ze werkten vóór de echtscheiding, niet met hun opleidingsniveau. Voor mannen hangt dit minder sterk samen met het aantal uren dat ze werkten vóór de echtscheiding, maar wel sterk met hun opleidingsniveau.

'Blijven de financiële gevolgen van een (echt)scheiding duren?' De Nederlandse studie van Manting en Bouman (2005) toont aan dat de evolutie van de koopkracht na een (echt)scheiding op middellange termijn – 5 jaar na de (echt)scheiding – volledig afhangt van het feit of men al dan niet opnieuw met een partner is gaan samenwonen. Gescheiden vrouwen die opnieuw met een partner samenwonen, hebben 5 jaar na de echtscheiding een iets lagere koopkracht dan vrouwen die gehuwd zijn gebleven. Hun koopkracht is echter veel groter dan die van gescheiden vrouwen die tot 5 jaar na de echtscheiding alleenstaand zijn gebleven. De koopkracht van echtgescheiden mannen met een nieuwe partner is iets groter dan die van echtgescheiden mannen die (nog) geen nieuwe partner hebben. Opnieuw samenwonen met een partner na een echtscheiding heeft vanuit financieel oogpunt dus duidelijk meer voordelen voor de vrouw dan voor de man. Vrouwen die binnen de 5 jaar na de echtscheiding niet met een nieuwe partner samenwonen – en dit geldt voor de helft van de Nederlandse vrouwen – ondervinden dus ook 5 jaar na de echtscheiding nog steeds zware negatieve financiële gevolgen van de echtscheiding.

Op middellange termijn is opnieuw gaan samenwonen met een partner ook financieel voordelig voor de ongehuwd samenwonende paren die uit elkaar gingen. Het verlies in koopkracht is ook hier het grootst voor vrouwen die tot 5 jaar na de scheiding alleenstaand bleven.

'En blijven de financiële gevolgen van een (echt)scheiding eeuwig duren?' Op langere termijn – 10 jaar na de (echt)scheiding – herwinnen gescheiden vrouwen en mannen de koopkracht die ze vóór de echtscheiding hadden. Enkel gescheiden vrouwen die niet opnieuw met een partner samenwonen, blijven – ook na 10 jaar – een sterk verlies aan koopkracht ervaren. Ongehuwd samenwonende paren die uit elkaar gingen, hebben 10 jaar na de scheiding ook hun oorspronkelijke koopkracht herwonnen, behalve vrouwen die alleenstaand zijn gebleven. Dit negatieve effect geldt iets minder voor de alleen blijvende mannen.

In Nederland heeft men ook de inkomensverschillen geanalyseerd van vrouwen die vóór hun 55 jaar uit de echt scheidden of weduwe werden. Men brengt hierbij in rekening of deze vrouwen na de echtscheiding/verweduwing hertrouwd zijn of niet, en of ze na de echtscheiding/verweduwing betaalde arbeid hebben verricht of niet. In deze analyse houdt men tevens rekening met het opleidingsniveau van deze vrouwen, met hun arbeidsmarktparticipatie tijdens hun eerste huwelijk en met het prestige van hun eerste beroep; dit zijn immers kenmerken die zelfs op hoge leeftijd (na de leeftijd van 55 jaar) het inkomen bepalen. De controle voor deze kenmerken verandert echter weinig aan de positieve impact van een hertrouw op het inkomen op latere leeftijd. De groep ooit-gescheiden vrouwen die op latere leeftijd een goed inkomen heeft, hebben dit omdat zij reeds eerder een sociaal-economische voorsprong hadden ten opzichte van de vrouwen die na beëindiging van het eerste huwelijk geen betaalde arbeid heb-

ben verricht. Met name door hun hogere opleiding en hun arbeidsmarktervaring tijdens hun eerste huwelijk, waren zij in staat een (goed) betaalde baan te bemachtigen dan wel voort te zetten. Het zijn dus vooral de vrouwen die na hun eerste huwelijk noch zijn hertrouwd noch buitenshuis zijn gaan werken, op oudere leeftijd nog steeds de negatieve financiële gevolgen van hun echtscheiding ondervinden (Fokkema, 2001).

We vermelden hier ook even de resultaten uit een Amerikaanse studie omtrent de impact van een ouderlijke echtscheiding op het geven van geld en krijgen van geld tussen ouders en kinderen (Furstenberg et al., 1995). Het betreft ouders die aan hun kinderen geld geven, aangezien kinderen slechts uitzonderlijk geld geven aan hun ouders. *'Krijgen kinderen van gescheiden ouders later financiële steun van hun ouders?'* Kinderen van gescheiden ouders krijgen later in hun leven minder vaak geld van hun ouders dan kinderen van gehuwde ouders. Als kinderen van gescheiden ouders geld krijgen, krijgen ze dat vaker van hun moeder dan van hun vader. Deze effecten zijn werkzaam, ook na controle voor het inkomensniveau van de betrokken partijen en voor de huidige burgerlijke staat en gezinstoestand van alle betrokkenen. Bovendien geldt dat hoe jonger het kind was ten tijde van de ouderlijke echtscheiding, hoe meer geld het later van de moeder krijgt en hoe minder van de vader. Volwassenen wier ouders scheidden na hun 18 jaar, krijgen later evenveel geld van hun vader als van hun moeder. Vaders die alimentatie betaalden voor hun kinderen zijn later niet vaker betrokken in geldtransfers dan vaders die geen alimentatie betaalden. De studie toont aan hoe, tot lang na de ouderlijke echtscheiding, financiële implicaties voor de kinderen kunnen doorwegen.

Ook in de Verenigde Staten stellen Avellar en Smock (2005) vast dat voor verschillende maten van inkomen de veranderingen inzake inkomen na (echt)scheiding anders liggen voor mannen en voor vrouwen, voor ongehuwd samenwonenden en voor gehuwden.

3. TEWERKSTELLING

Zoals hoger vastgesteld hangen de veranderingen in het inkomen na de (echt)scheiding nauw samen met veranderingen in het inkomen uit arbeid en dus met veranderingen in de tewerkstelling na de (echt)scheiding. Gaan vrouwen na een (echt)scheiding meer of minder werken? En verandert de situatie voor mannen na de (echt)scheiding?

Voor Vlaanderen zijn op grond van de Panel Studie Belgische Huishoudens enkele resultaten voorhanden omtrent de gevolgen van een echtscheiding voor de arbeidssituatie (Speltincx & Jacobs, 2000). De gepubliceerde resultaten zijn echter weinig relevant omdat de situatie van de ooit-gescheidenen (ongeacht het vervolg in hun leven) wordt vergeleken met die van de (huidig) gehuwden en omdat niet systematisch een onderscheid wordt gemaakt

tussen de gevolgen voor gescheiden mannen en vrouwen. De meeste mannen hebben na de echtscheiding de omvang van hun tewerkstelling niet gewijzigd; 4% mannen heeft zijn arbeidsvolume verminderd. Vrouwen hebben echter vaker de omvang van hun tewerkstelling gewijzigd; 13% is meer gaan werken en 10% is minder gaan werken. Vooral gescheiden mensen met kinderen hebben hun arbeidsvolume gewijzigd: voor 9% is het toegenomen en voor 10% is het afgenomen. Beide wijzigingen stijgen tot 12% als men het hoederecht over de kinderen heeft.

Recent onderzoek uit Nederland belicht de tewerkstelling van mannen na een echtscheiding. Kalmijn (2005) stelt vast dat mannen een grotere kans hebben om na een echtscheiding terecht te komen in een job met een lagere economische status in vergelijking met mannen die gehuwd blijven. De kans van mannen om na een echtscheiding werkloos of werkonbekwaam te worden is nog groter. Ook voor mannen geldt dat een herhuwelijik de kans op werkloosheid verkleint. De negatieve effecten van een echtscheiding zijn vooral in de eerste 3 jaren na de echtscheiding werkzaam, nadien verminderen en/of verdwijnen ze. Wanneer rekening wordt gehouden met eerdere tewerkstellingsproblemen, gezondheidsproblemen of sociale problemen – die zowel tot een echtscheiding als tot negatieve effecten in de tewerkstelling kunnen leiden – dan blijft echter het directe effect van de echtscheiding bestaan.

In Frankrijk werd nagegaan of de activiteitsstatus van vrouwen verandert in de periode rond de (echt)scheiding en hoe die dan precies verandert (Algava et al. 2005). Het aandeel vrouwen met een stabiele tewerkstelling stijgt van 64% (2 jaar vóór de (echt)scheiding) naar 70% (2 jaar na de (echt)scheiding). Het aandeel vrouwen dat niet actief was op de arbeidsmarkt daalt in diezelfde periode van 20% naar 11%. Het aandeel vrouwen met een preciaire tewerkstelling en het aandeel werkloze vrouwen verandert amper. Meer vrouwen begeven zich dus in de periode rond de (echt)scheiding op de arbeidsmarkt.

Maar ook hier interfereren de veranderingen inzake tewerkstelling met deze inzake de partnerrelatievorming. Het aandeel vrouwen dat stabiel is tewerkgesteld 2 jaar na de (echt)scheiding, is iets hoger voor die vrouwen die binnen de 2 jaar (nog) niet opnieuw met een partner samenwonen (72%). Het aandeel vrouwen dat stabiel is tewerkgesteld, is geringer voor die vrouwen die wel snel opnieuw met een partner samenwonen (68%). Dit doet de vraag rijzen of het hier gaat om twee verschillende strategieën van vrouwen? Gaan ze snel opnieuw met een partner samenwonen zodat ze niet gedwongen zijn om tot de arbeidsmarkt toe te treden? Of treden ze tot de arbeidsmarkt toe zolang er geen nieuwe partner is?

De tewerkstelling van vrouwen na de (echt)scheiding hangt uiteraard samen met hun gezinsituatie. Voor Franse vrouwen die vóór de (echt)scheiding geen kinderen hadden, stijgt de graad van stabiele tewerkstelling van 75% naar 80%. Voor vrouwen die 1 kind hadden, stijgt

de stabiele arbeidsmarktparticipatie eveneens (van 68% naar 74%). Voor vrouwen die 2 kinderen hadden lag de arbeidsmarktparticipatie vóór de (echt)scheiding reeds lager, maar ook die gaat na de (echt)scheiding stijgen (van 56% naar 63%). Met andere woorden, alle moeders begeven zich na een (echt)scheiding meer op de arbeidsmarkt om aldus hun inkomen te verhogen.

Voor de Franse mannen zijn de veranderingen in de periode van de (echt)scheiding van een andere aard. Het aantal werkloze mannen stijgt van 2% (2 jaar vóór de (echt)scheiding) naar 6,6% (2 jaar na de (echt)scheiding)). De werkloosheid wordt vooral groot bij mannen die binnen de 2 jaar niet opnieuw met een partner samenwonen (7,1% versus 3,7%). Of het niet hebben van een nieuwe partner de kans op werkloosheid vergroot dan wel of het niet hebben van werk de kans op het vinden van een nieuwe partner verkleint, is niet duidelijk.

Het toetreden tot de arbeidsmarkt 1 jaar na de echtscheiding is geringer voor vrouwen die een nieuwe partner hebben, voor vrouwen die kinderen hebben en vooral voor vrouwen die kleine kinderen hebben. Met andere woorden, ook deze studie toont de verwevenheid aan tussen de verdere relatie- en gezinsvorming van de ex-partners en van de gescheiden ouders en hun verdere sociaal-economische en financiële positie.

4. METHODOLOGISCHE KANTTEKENINGEN EN BESLUIT

De onderzoeksresultaten tonen de complexiteit aan van onderzoek naar de sociaal-economische gevolgen van (echt)scheiding. De verdere relatie- en gezinsvorming van de ex-partners is bepalend; de dynamiek hierin bepaalt mede de dynamiek van de mogelijke arbeidsmarktparticipatie en de mogelijke aandelen van de diverse bronnen van inkomen. Als in het onderzoek niet nauwkeurig wordt geregistreerd hoe de verdere relatie- en gezinsvorming van de ex-partners is gekend, kan men onmogelijk een nauwkeurig beeld krijgen van de sociaal-economische gevolgen van de (echt)scheiding. Als men niet nauwkeurig de tijd verlopen sinds de (echt)scheiding in rekening brengt, kan men evenmin duidelijke uitspraken doen over de sociaal-economische en financiële gevolgen van een (echt)scheiding. De complexiteit van de interactie tussen de sociaal-economische gevolgen en de verdere gezinsvorming wordt nog groter aangezien mannen en vrouwen, zowel inzake relatie- en gezinsvorming als inzake tewerkstelling, een eigen dynamiek kennen en omdat mannen en vrouwen eigen patronen hebben inzake de zorg voor (inwonende) kinderen uit het ontbonden huwelijk en uit de eventuele nieuwe partnerrelatie of het nieuwe huwelijk. De aangehaalde Nederlandse situatie van Manting en Bouman (2005) die zich baseert op belastingsgegevens is in die zin erg innovatief. Men kan immers niet verwachten dat mensen in de context van een bevraging zich kunnen herinneren wat hun maandelijks/jaarlijkse inkomen was vóór de (echt)scheiding, ten tijde van

de (echt)scheiding, kort na de (echt)scheiding en lang na de (echt)scheiding.

Uit het bestaande onderzoek blijkt dat de dynamiek inzake relatie- en gezinsvorming en inzake de sociaal-economische positie verandert met de tijd. De Nederlandse studie suggereert al vast dat voor de meeste gescheiden personen er (pas) 10 jaar na de (echt)scheiding geen financiële gevolgen meer spelen, en dit vooral door de aanwezigheid van een nieuwe partner in het gezin. Voor sommigen persisteren de gevolgen van de (echt)scheiding direct of indirect een lange tijd. De besproken resultaten geven ook duidelijk aan dat alle studies over de inkomenssituatie van alleenstaande ouders met de nodige voorzichtigheid moeten worden geëvalueerd: sommige ouders zijn tijdelijk alleenstaand, andere zijn dit gedurende een langere tijd. Voor deze subgroep kan dan ook de vraag worden gesteld of hertrouw en/of werk een uitkomst biedt uit een financieel zwakkere situatie? Empirisch materiaal om deze vraag te beantwoorden ontbreekt echter.

Studies omtrent de sociaal-economische gevolgen van (echt)scheiding krijgen tevens slechts beleidsrelevantie als de diverse bronnen van het gezinsinkomen zijn gekend. De regelgeving inzake private transfers (bijvoorbeeld alimentatiegelden) en de effectieve naleving hiervan, alsook de publieke transfers van de welvaartstaat, vullen de inkomens van de gezinnen na (echt)scheiding aan. Het verzamelen van deze informatie, zeker als het gaat om inkomens uit het verleden, stelt bijzonder hoge eisen aan onderzoek hieromtrent.

In dit hoofdstuk zijn we niet ingegaan op veranderingen in de woonsituatie na de (echt)scheiding. Statuten van mede-eigenaar of mede-huurder zijn worden doorgaans na de echtscheiding gewijzigd en hebben hun financiële implicaties. Voor Vlaanderen ontbreken echter relevante gegevens.

LITERATUUR

- Algava, E., C. Bonnet & A. Solaz (2005), *Impact des ruptures d'union sur l'activité professionnelle en France*. Paper presented at the IUSSP Conference, Tours, France.
- Andress, H.J. et al. (2004), *The economic consequences of partnership dissolution. A comparative analysis of panel studies from five European countries*. Paper presented at the Third Conference of the European Research Network on Divorce, 2-4 December, Cologne, Germany.
- Avellar, S. & P.J. Smock (2005), The economic consequences of the dissolution of cohabiting unions. *Journal of Marriage and Family*, 67, pp.315-327.
- Bouman, A.M. (2004a), Financiële gevolgen van de beëindiging van ongehuwd samenwonen voor man en vrouw. *Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal, pp.67-74.
- Bouman, A.M. (2004b), Financiële gevolgen van echtscheiding voor man en vrouw. *Bevolkingstrends*, 2^e kwartaal, pp.19-23.
- Bouman, A.M. (2004c), Financiële gevolgen van echtscheiding op de lange termijn. *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal, pp.85-89.
- Duncan, G.J. & S.D. Hoffman (1985), A reconsideration of the economic consequences of marital dissolution. *Demography*, 22, pp.485-497.
- Fokkema, T. (2001), Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verweduwing: bieden hertrouw en werk uitkomst? *Bevolking en Gezin*, 30, pp.5-29.
- Furstenberg F.F., S.D. Hoffmann, L. Shrestha (1995), The effect of divorce on intergenerational transfers: new evidence. *Demography*, 32, pp.319-333.
- Kalmijn, M. (2005), The effects of divorce on men's employment and social security histories. *European Journal of Population*, 21, pp.347-366.
- Manting D. & A.M. Bouman (2005), *Short and long term consequences of union dissolution. The case of the Netherlands*. Paper presented at the IUSSP Conference, Tours, France.
- McManus, P.A. & T.A. DiPrete (2001), Losers and winners: the financial consequences of separation and divorce for men. *American Sociological Review*, 66, pp.246-268.
- Peterson, R.R. (1996), A re-evaluation of the economic consequences of divorce. *American Sociological Review*, 61, pp.528-536.
- Poortman, A. (2000), Sex differences in the economic consequences of separation: a panel study of the Netherlands. *European Sociological Review*, 18, pp.1-17.
- Smock, P.J. (1994), Gender and the short-run economic consequences of marital disruption. *Social Forces*, 73, pp.243-262.
- Speltincx E. & T. Jacobs (2000), *Gezinsontbinding in Vlaanderen. Boek III: Economische gevolgen van echtscheiding*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, Panel Studie van Belgische Huishoudens.
- Uunk, W.J.G. (2004), The economic consequences of divorce for women in the European Union: the impact of welfare state arrangements. *European Journal of Population*, 20, pp.251-267.

HOOFDSTUK 11: IMPACT OP DE VERDERE RELATIE- EN GEZINSVORMING VAN EX-PARTNERS

Martine Corijn

1. INLEIDING

In hoofdstuk 6 bespraken we hoe de gezinsvorming voor de kinderen na de (echt)scheiding vorm krijgt en verandert in functie van de 'keuzes' die de ex-partners – die ouders zijn – maken na de (echt)scheiding. In dit hoofdstuk gaan we na hoe de relatie- en gezinsvorming van de ex-partners vorm krijgt en verandert in de jaren volgend op de (echt)scheiding. We beperken ons tot gegevens voor Vlaanderen en België en voor de ons omringende landen. In de Verenigde Staten en Canada bijvoorbeeld heerst immers een totaal andere cultuur inzake trouwen en vooral inzake scheiden en hertrouwen (Wineberg & McCarthy, 1998; Wu & Schimmele, 2005).

Bepalende aspecten in de verdere relatie- en gezinsvorming van de ex-partners en gescheiden ouders zijn de keuze om opnieuw een vaste partnerrelatie te hebben, om opnieuw met een partner samen te wonen (paragraaf 3), om opnieuw te huwen (paragraaf 4) alsook om met de eigen kinderen en/of stiefkinderen en/of gezamenlijke kinderen met de nieuwe partner samen te wonen (paragraaf 5, 6 en 7). Tot slot bestaat er in de nieuwe partnerrelatie en/of in het nieuwe stiefgezin ook de kans op een volgende ontbinding (paragraaf 8). Besluitend duiden we de lacunes aan in de kennis omtrent de implicaties van een (echt)scheiding voor de verdere relatie- en gezinsvorming in Vlaanderen en in België.

Het is voor België niet gekend hoeveel inwoners (minstens) één echtscheiding achter te rug hebben. Bovendien is het niet mogelijk om na te gaan hoeveel inwoners er (minstens) één ontbinding van een ongehuwd samenwonen hebben meegemaakt. Voor het Vlaamse Gewest weten we dat in 2004 11% van de inwoners (van 16 jaar en ouder) 1 echtscheiding achter de rug heeft en 1% 2 of meer echtscheidingen (Corijn, 2005). De verschuivingen over de geboortecohorten/leeftijdsgroepen weerspiegelen zowel tijds- als leeftijdsverschillen: vroeger werd er minder uit de echt gescheiden, maar hoe ouder men is hoe meer tijd men heeft gehad om het risico op een echtscheiding te lopen. Het aandeel mensen met minstens 1 echtscheiding achter de rug is momenteel het hoogst bij mensen geboren in de jaren vijftig (23%). Er

ontstond immers vanaf de jaren zeventig een grotere maatschappelijke tolerantie tegenover echtscheiding en de mensen geboren in de jaren vijftig zijn nu ongeveer 50 jaar en hebben dus al een lange tijd achter de rug, waarin ze de kans op een huwelijk en het risico op een echtscheiding liepen.

Voor België zijn cijfers beschikbaar over het aantal huwelijken en echtscheidingen. Over de opeenvolgende huwelijkscohorten wordt steeds sneller een bepaald percentage echtscheidingen bereikt (zie hoofdstuk 1). Van de gehuwden uit 1970 was 25 jaar later 20% gescheiden. Van de gehuwden uit 1980 was na 15 jaar reeds 20% gescheiden (Corijn, 2005). Wat het aantal personen betreft die ongehuwd samenwonen, zijn er voor België enkel schattingen voorhanden. Recent zouden per 100 koppels die samenwonen, er 88 dit gehuwd doen en 12 dit ongehuwd doen (Corijn, 2004). We weten echter niet hoeveel ongehuwd samenwonende paren er jaarlijks uit elkaar gaan, naast de 30.000 huwelijkspartners die officieel scheiden.

Voor Nederland is gekend dat er jaarlijks dubbel zoveel ongehuwd samenwonende koppels uit elkaar gaan (ongeveer 70.000) dan gehuwde koppels die uit de echt scheiden (ongeveer 30.000) (Steenhof & Harmsen, 2002). Deze verhouding maakt het des te dwingender om ook de impact van dit uit elkaar gaan na te gaan.

In Frankrijk had in 1998-99 minstens 17% van de volwassen mannen en minstens 20% van de volwassen vrouwen een (echt)scheiding meegemaakt. Bij 80-plussers gaat het respectievelijk om 9% en 13%; bij de zestigers om respectievelijk 13% en 14%. Het meest getroffen door (echt)scheiding zijn de veertigers (uit 1998-99; geboren in de jaren vijftig en gehuwd in de jaren zeventig) met 23% mannen en 27% vrouwen die een (echt)scheiding hebben meegemaakt. Maar de dertigers volgen snel met respectievelijk 20% en 25% (Algava et. al., 2005).

2. REDEN VOOR, INITIATIEF BIJ EN VERHUIS NA DE (ECHT)SCHEIDING

Alvorens stil te staan bij de verdere relatie- en gezinsvorming van de partners staan we eerst even stil bij de motieven voor (echt)scheiding, bij de initiatiefname tot (echt)scheiding en bij de verhuisbewegingen bij een (echt)scheiding. Dit zijn immers elementen die de verdere relatie- en gezinsvorming kunnen beïnvloeden. Dergelijke informatie halen we uit Nederlandse surveygegevens van 2003.

‘Waarom gaat men scheiden?’ Zowel voor een scheiding als voor een echtscheiding zijn er een viertal belangrijkste redenen. Deze redenen, die zowel voor mannen als voor vrouwen gelden, zijn: de karakters botsen, er is iemand anders in het spel, men is op elkaar uitgekeken en de toekomstplannen zijn onverenigbaar (de Graaf, 2005). Bij een echtscheiding is er vaker iemand

anders in het spel. Mannen geven vaker dan vrouwen aan dat men op elkaar is uitgekeken. Vrouwen geven bovendien vaker verslavingsproblemen en lichamelijk geweld als reden op.

Gegeven deze overeenkomst in de redenen om uit elkaar te gaan, *'wie neemt het initiatief om te scheiden?'* Als men aan gescheiden personen vraagt wie als eerste de beslissing heeft genomen om uit elkaar te gaan, dan verschillen de antwoorden van mannen en vrouwen nogal van elkaar. Mannen zeggen in 45% van de gevallen dat ze zelf de beslissing namen en in 14% van de gevallen dat ze het samen met de partner deden. Vrouwen daarentegen zeggen in 70% van de gevallen dat ze zelf de beslissing namen en in 9% van de gevallen dat ze het samen met de partner deden (de Graaf, 2005). Dit verschil in de perceptie van de beslissing van het uit elkaar gaan, verschilt bovendien ook nog naargelang het geslacht van de partner die het echtscheidingsverzoek bij de rechtbank indiende.

Gegeven de redenen en het vermeende initiatief, *'wie gaat uiteindelijk het huis uit?'* De Nederlandse studie ging ook na wie bij de (echt)scheiding uit het huis gaat (de Graaf, 2005). Dit hangt uiteraard samen met het woningbezit en met de aanwezigheid van kinderen. Globaal genomen blijkt dat van de totale groep die ooit gescheiden is of uit elkaar is gegaan, in 54% van de gevallen de vrouw het huis verlaat, in 43% de man en in 2% beide partners. In Nederland was 56% van de gescheiden personen op het moment van de (echt)scheiding huurder van de woning en dan verlaat in 50% van de gevallen de vrouw het huurhuis en in 47% de man. Van de echtparen met kinderen blijft in 60% van de gevallen de moeder, doorgaans met de kinderen, in de huurwoning achter. 28% van de gescheiden personen waren beide eigenaars van de woning. In dit geval blijft bij de scheiding de vrouw iets vaker in de woning wonen (57%) dan de man (39%). Voor 4% (echt)paren bestaat de oplossing er in dat beiden verhuizen. Indien één van de partners eigenaar is van de woning, dan blijft die in ruim 80% van de gevallen ook in die woning wonen.

In een eerder echtscheidingsonderzoek in Nederland stelde Fokkema (2001) vast dat in 60% van de echtscheidingen waarbij thuiswonende kinderen zijn betrokken, de man het huis verlaat.

3. SAMENWONEN MET EEN NIEUWE PARTNER

'Hoe snel gaat men een nieuwe relatie aan?' Uit elkaar gaan en opnieuw een relatie aangaan, zijn processen die elkaar kunnen overlappen. Op basis van de Panel Studie Belgische Huishoudens in Vlaanderen leert men dat binnen de groep ooit-gescheiden personen die is gaan samenwonen, ruim 1 op 5 al gestart is met dit samenwonen nog vóór de echtscheiding officieel was uitgesproken. Vooral jonge mensen (34%) en mensen zonder kinderen (27%) doen dit. Bijna 1 op 5 deed dit in het eerste jaar na de echtscheiding, en 1 op 3 deed dit in

het tweede jaar na de echtscheiding. Vooral oudere mensen wachten tot 5 jaar of meer na de echtscheiding (Speltinckx & Jacobs, 2000).

Voor het Vlaamse Gewest weten we in beperkte mate iets over hoe het de ex-partners (die in 1999 en 2001 uit de echt zijn gescheiden) vergaan is inzake het samenwonen met een nieuwe partner. We weten hoe (met wie) ze wonen op 1 januari 2004 (Corijn, 2005). De gegevens worden relevanter als een onderscheid wordt gemaakt naargelang de persoon vóór of na zijn 40 jaar officieel is gescheiden; dit is immers de leeftijd waaronder en waarboven ongeveer de helft van diegenen die scheiden dit doen (zie tabellen 1 en 2).

'Hoe snel na de echtscheiding gaat men opnieuw met een partner samenwonen?' Van alle mannen die in 2001 vóór hun 40ste scheidden, woonden er in 2004 34% opnieuw ongehuwd samen met een nieuwe partner; bij vrouwen bedroeg dit 26%. Indien er al wat meer tijd sinds de echtscheiding is verlopen (gescheiden in 1999), dan wonen er in 2004 39% mannen en 29% vrouwen opnieuw met een partner samen. Het patroon ligt anders voor wie na zijn 40ste uit de echt scheidde: dan wonen na 2 à 3 jaar ongeveer 45% mannen en vrouwen opnieuw samen met een partner; na 4 à 5 jaar is dit zelfs de helft of iets meer. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn op deze latere leeftijd geringer.

Gescheiden jonge mannen zetten dus vlugger en vaker dan jonge vrouwen de stap naar een samenwonen met een nieuwe partner. Indien men gescheiden is op latere leeftijd, dan zet men nog vlugger die stap en zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen kleiner.

Op basis van de Panel Studie Belgische Huishoudens leert men dat in Vlaanderen 86% van de ooit-gescheiden personen²⁵ na verloop van tijd een nieuwe relatie is aangegaan en 14% (nog) niet. Vooral 50-plussers, lager opgeleiden en mensen die ouder waren dan 40 op het moment van hun echtscheiding²⁶ hebben zich (nog) niet geëngageerd in een nieuwe relatie. Van diegenen met een nieuwe relatie, woonde 80% samen met de partner, 20% niet. Niet samenwonen is vooral eigen aan wie jonger is dan 50 en aan hoger opgeleiden. Opnieuw samenwonen met een partner of samengewoond hebben, komt het minst voor bij de lager opgeleiden en bij de hoger opgeleiden. Er zijn geen verschillen naargelang de huidige leeftijd, maar wel naargelang de leeftijd bij de echtscheiding (wie ouder was dan 40 bij de echtscheiding gaat het minst opnieuw samenwonen). De meeste personen die na de echtscheiding niet hebben samengewoond met een partner, geven wel te kennen dat ze graag opnieuw zouden samenwonen met een partner (Speltinckx & Jacobs, 2000).

²⁵ De tijd verlopen sinds de echtscheiding varieert zeer sterk en wordt niet gecontroleerd.

²⁶ Deze kenmerken hangen wellicht onderling sterk samen.

	MANNEN		VROUWEN	
	1999	2001	1999	2001
Bij de ouders	3,36	3,96	1,25	1,48
Alleen	42,22	44,76	34,15	31,34
Ongehuwd samenwonend	20,94	21,75	16,91	17,32
Geen kinderen	10,97	10,96	9,73	9,49
1 kind	5,13	5,66	4,14	4,34
2 kinderen	3,46	3,46	2,21	2,41
3 of meer kinderen	1,38	1,66	0,82	1,08
Herhuwd	18,36	12,27	11,90	9,00
Geen kinderen	8,88	6,06	7,82	5,15
1 kind	4,63	3,21	2,52	1,95
2 kinderen	3,07	1,71	0,92	1,13
3 of meer kinderen	1,79	1,30	0,65	0,77
Alleenstaande ouder	10,73	12,22	31,82	37,42
1 kind	7,26	7,58	17,22	18,09
2 kinderen	2,79	3,57	11,47	14,48
3 of meer kinderen	0,68	1,07	3,13	4,85
Anders	4,40	4,30	3,97	2,40
Samenwonend met partner	39,30	34,02	28,81	26,32
Ongehuwd	53,28	63,92	58,68	65,82
Gehuwd	46,72	36,08	41,32	34,18
Samenwonend met kinderen	30,17	29,22	43,08	49,10
Ongehuwde ouders	33,03	36,92	16,65	15,95
Gehuwde ouders	31,41	21,26	9,48	7,83
Alleenstaande ouder	35,56	41,82	73,87	76,22
1 kind	56,37	56,28	55,44	49,64
2 kinderen	30,88	29,92	33,89	36,71
3 of meer kinderen	12,75	13,80	10,66	13,65
Met partner en kinderen	19,44	17,00	11,26	11,68
Ongehuwde ouders	51,25	63,46	63,72	67,08
Gehuwde ouders	48,75	36,54	36,28	32,92
1 kind	50,17	52,15	59,20	53,83
2 kinderen	33,56	30,41	27,78	30,33
3 of meer kinderen	16,28	17,44	13,02	15,85
N	7 521	7 390	9 085	6 269

Tabel 1. Leefvorm na een echtscheiding voor wie vóór zijn/haar 40 jaar uit de echt scheidde, naar geslacht en jaar van echtscheiding. Bron: Bewerking van een Rijksregisterbestand.

	MANNEN		VROUWEN	
	1999	2001	1999	2001
Bij de ouders	6,82	9,30	3,16	4,42
Alleen	30,21	34,90	10,55	11,34
Ongehuwd samenwonend	30,49	30,37	27,39	28,69
Geen kinderen	11,82	12,67	7,10	8,16
1 kind	10,06	9,67	8,77	9,32
2 kinderen	5,96	5,47	7,99	7,48
3 of meer kinderen	2,65	2,56	3,53	3,73
Herhuwd	23,85	16,05	22,46	15,56
Geen kinderen	6,41	5,50	4,75	3,99
1 kind	8,29	5,67	6,70	4,70
2 kinderen	5,93	2,76	6,52	3,99
3 of meer kinderen	3,21	2,11	4,50	2,88
Alleenstaande ouder	4,74	5,12	34,14	37,25
1 kind	2,81	2,74	14,67	15,14
2 kinderen	1,48	1,87	13,75	16,11
3 of meer kinderen	0,46	0,51	5,72	5,99
Anders	3,89	4,26	2,30	4,30
Samenwonend met partner	54,33	46,42	49,85	44,25
Ongehuwd	56,11	65,43	54,94	64,84
Gehuwd	43,89	34,57	45,06	35,16
Samenwonend met kinderen	40,84	33,36	72,15	69,35
Ongehuwde ouders	45,70	53,05	28,12	29,61
Gehuwde ouders	42,69	31,60	24,56	16,68
Alleenstaande ouder	11,61	15,35	47,32	53,71
1 kind	51,79	54,20	41,78	42,05
2 kinderen	32,74	30,27	39,16	39,78
3 of meer kinderen	15,47	15,53	19,06	18,18
Met partner en kinderen	36,10	28,24	38,01	32,10
Ongehuwde ouders	51,71	62,67	53,38	63,96
Gehuwde ouders	48,29	37,33	46,62	36,04
1 kind	50,82	54,32	40,70	43,68
2 kinderen	32,95	29,15	38,17	35,73
3 of meer kinderen	16,23	16,53	21,13	20,60
N	6.762	8.357	5.682	9.651

Tabel 2. Leefvorm na een echtscheiding voor wie na zijn/haar 40 jaar uit de echt scheidde, naar geslacht en jaar van echtscheiding. Bron: Bewerking van een Rijksregisterbestand.

In Nederland heeft bijna 1 op 3 gescheiden personen (uit 1994) binnen het jaar weer een partner met wie hij/zij samenwoont. Mannen gaan iets vaker opnieuw samenwonen met een partner dan vrouwen en jonge gescheiden mensen doen dit ook sneller. Binnen 6 jaar na de scheiding woont 3 op 4 mannen weer samen met een partner; bij vrouwen is dit 2 op 3 (van Huis & Visser, 2001). Het verschil terzake tussen mannen en vrouwen kan niet volledig worden verklaard door het al dan niet aanwezig zijn van (inwonende) kinderen. Ook voor gescheiden personen zonder kinderen ligt de kans op samenwonen met een nieuwe partner hoger bij mannen dan bij vrouwen. Volgens een andere bron heeft in Nederland in de jaren negentig ongeveer de helft van de gescheiden vrouwen een nieuwe partner 5 jaar na de echtscheiding. Tien jaar na de echtscheiding loopt dit op tot 2 op 3 vrouwen (Bouman, 2004).

In Nederland vindt de Jong-Gierveld (2005) dat binnen een groep ooit-gescheiden en ooit-verweduwd vrouwen van 55 jaar en ouder, de kans op het hebben van een nieuwe partner sterk samenhangt met geslacht, leeftijd, leeftijd bij het einde van het vorige huwelijk, opleiding en voorbij te werkstelling. De helft van de vrouwen die ooit was gescheiden had geen nieuwe partner, 30% was herhuwd, 10% woonde ongehuwd samen met de partner en 9% had een living-apart-together leefvorm met de partner.

Geslacht, leeftijd, duur van het vorige huwelijk, opleidingsniveau, de aanwezigheid van kinderen, de financiële situatie: een veelheid van intermedierende factoren die de kans om opnieuw samen te wonen met een partner beïnvloeden. De Graaf en Kalmijn (2003) vinden in Nederland een verhoogde kans op opnieuw samenwonen met een partner na een echtscheiding, naarmate het huwelijk langer heeft geduurd en naarmate men jonger is. Hoger opgeleide gescheiden mannen hebben meer kans om opnieuw samen te wonen met een partner dan andere gescheiden mannen; bij gescheiden vrouwen speelt het opleidingsniveau geen rol. Het (nog) hebben van inwonende kinderen, maar voor mannen ook het (nog) hebben van niet-inwonende kinderen, verkleint de kans op een opnieuw samenwonen met een partner. Gescheiden werkende mannen hebben meer kans op een opnieuw samenwonen met een partner; gescheiden vrouwen in een financieel zwakke situatie hebben hiertoe minder kans.

In Frankrijk wonen 2 jaar na de (echt)scheiding ongeveer 1 op 3 mannen en 1 op 4 vrouwen opnieuw samen met een partner. Na 5 jaar doet respectievelijk 55% en 40% dit. Bij een momentopname blijkt dat van alle volwassenen die ooit zijn (echt)gescheiden 58% mannen en 48% vrouwen opnieuw met een partner samenwonen (ongeacht het tijdstip waarop de (echt)scheiding plaatsvond). Net zoals vastgesteld is Nederland, treden hierin verschillen op naar geslacht, opleidingsniveau bij mannen en aanwezigheid van kinderen jonger dan 10 jaar (zie Cassan et. al., 2001).

4. HERHUWEN

Het is onmogelijk om in het kader van dit document alle studies samen te vatten omtrent de kansen op hertrouw na een echtscheiding en omtrent het profiel van diegenen die hertrouwen. De Graaf en Kalmijn (2003) geven een overzicht van de belangrijkste Europese en Amerikaanse studies over de kans op en de timing van een herhuwelijk na een echtscheiding. *‘Wie gaat voor een tweede huwelijk?’* Een constante in alle studies is dat oudere personen en personen met kinderen minder geneigd zijn om te herhuwen. Inzake andere kenmerken (zoals opleidingsniveau, tewerkstelling) zijn de bevindingen in de verschillende studies minder consistent.

In België zijn huwelijken steeds vaker herhuwelijken²⁷: 11% van alle huwelijken in 1970 en 34% van alle huwelijken in 2000. Dit betekent echter niet dat de kans van diegenen die ooit gescheiden zijn om opnieuw te huwen stijgt, integendeel. In ons land is de hertrouwkans na een echtscheiding de laatste jaren sterk gedaald: waren er in 1970 nog 85 op 1.000 gescheiden mannen en 67 op 1.000 gescheiden vrouwen die hertrouwden, in 2000 is dit nog respectievelijk 38 en 33 (Corijn, 2005). De verklaring is dat het aantal herhuwelijken niet even sterk is toegenomen als het aantal gescheiden personen.

Recentelijk bestaan herhuwelijken in ons land hoofdzakelijk uit huwelijken tussen een gescheiden en een nooit-gehuwde partner (50%) en uit huwelijken tussen twee gescheiden partners (42%). In het eerste soort herhuwelijk trouwt de gescheiden man van gemiddeld 40 jaar met een nooit-gehuwde vrouw van gemiddeld 29 jaar en trouwt de gescheiden vrouw van gemiddeld 34 jaar met een nooit-gehuwde man van gemiddeld 34 jaar. In het huwelijk van twee gescheiden partners is de vrouw gemiddeld 39 jaar en de man gemiddeld 45 jaar (Corijn, 2005). Deze leeftijden geven slechts indirect een aanuiding van de kans op verdere gezinsvorming binnen het nieuwe huwelijk. In het Vlaamse Gewest gaan gescheiden personen steeds iets langer wachten om te herhuwen na een echtscheiding; het tijdelijk ongehuwd samenwonen speelt hier zeker een rol in (Corijn, 2004, 2005).

Ook in Nederland is het aandeel tweede en derde huwelijken binnen alle huwelijken sterk toegenomen, maar is ook tegelijkertijd de hertrouwkans van gescheiden personen gedaald (Latten, 2005). In Nederland hebben financieel zwakkere vrouwen minder kans om te hertrouwen dan om opnieuw ongehuwd samen te wonen met een partner. De geloofsovertuiging van de gescheidene bepaalt of hij/zij al dan niet gehuwd opnieuw samenwoont (de Graaf & Kalmijn, 2003).

²⁷ Minstens één partner heeft reeds een huwelijk achter de rug.

Voor het Vlaamse Gewest geldt dat van alle mannen die vóór hun 40ste uit de echt scheidden, 12% is hertrouwd binnen de 2 à 3 jaar na de echtscheiding; binnen de 4 à 5 jaar na de echtscheiding loopt dit op tot 18%. Voor vrouwen zijn de cijfers respectievelijk 9% en 12%. Van alle mannen die na hun 40ste uit de echt scheidden is 16% hertrouwd binnen de 2 à 3 jaar na de echtscheiding en 24% na 4 à 5 jaar. Voor vrouwen zijn de cijfers respectievelijk 15% en 22% (tabellen 1 en 2). Anders berekend kan men stellen dat recentelijk in het Vlaamse Gewest in een eerste periode na de echtscheiding van allen die opnieuw met een partner (gaan) samenwonen, er 40% dit gehuwd doet tegenover 60% ongehuwd.

In Nederland waren van de vrouwen die vóór hun 55ste uit de echt scheidden 29% herhuwd ten tijde van het onderzoek. Terwijl hun gemiddelde leeftijd 68 jaar was op het tijdstip van het onderzoek, waren ze gemiddeld 44 jaar op het moment van hun echtscheiding en 45 jaar op het moment van hun hertrouw. De hertrouwdenden hadden gemiddeld genomen 6 jaar alleen gewoond na de echtscheiding. Twee op 3 van deze vrouwen hadden kinderen op het moment van de echtscheiding (Fokkema, 2001).

Binnen een groep vrouwen van 55 jaar en ouder wier huwelijk was beëindigd, vindt de Jong Gierveld (2004) dat wie ouder was dan 55 bij de echtscheiding minder geneigd is om te hertrouwen, maar veel meer geneigd is om ongehuwd samen te wonen met een partner. Hoger opgeleide en werkende oudere vrouwen waren ook meer geneigd om te hertrouwen.

5. SAMENWONEN MET KINDEREN

Voor het Vlaamse Gewest kunnen we ook nagaan hoeveel mannen en vrouwen een aantal jaren na de echtscheiding met kinderen samenwonen. We maken hierbij een onderscheid of ze als alleenstaande ouder wonen, als gehuwde ouders of als ongehuwde ouders (tabellen 1 en 2)²⁸. *‘Wie woont met kinderen na een echtscheiding?’* In het Vlaamse Gewest woont bijna 1 op 3 jonge gescheiden mannen (gescheiden vóór zijn 40ste in 2001) 2 à 3 jaar na de echtscheiding samen met (stief)kinderen; ze doen dit iets vaker als alleenstaande vader (42%) dan als ongehuwd samenwonende (stief)vader (37%). Eén op 5 woont alweer herhuwd in een (stief)gezin. Voor vrouwen die jong scheidden geldt een ander patroon: de helft woont met (stief)kinderen; 76% doet dit als alleenstaande moeder, 24% als moeder/stiefmoeder in een tweeoudergezin. Vier à 5 jaar na de echtscheiding evolueren de patronen voor jonge (stief)vaders in die zin dat ze vaker hertrouwd vader zijn; alleenstaande vrouwen wonen na verloop van tijd iets vaker alleen of iets vaker met een nieuwe partner; waardoor ze minder als alleenstaande moeder wonen. Daarnaast woont 1 op 3 oudere gescheiden mannen

²⁸ Het detail omtrent het soort kind (eigen kind, stiefkind, gezamenlijk kind) ontbreekt echter.

(gescheiden na zijn 40ste in 2001) 2 à 3 jaar na de echtscheiding samen met kinderen; de helft doet dit doorgaans als ongehuwd samenwonende (stief)ouder. Voor vrouwen die na hun 40ste scheidden geldt opnieuw een ander patroon: 2 op 3 van deze vrouwen wonen met kinderen; de helft doet dit als alleenstaande moeder. Vier à 5 jaar na de echtscheiding evolueren de patronen van mannen in de richting van meer met kinderen samenwonen, zowel als ongehuwde als gehuwde (stief)vader; voor vrouwen verandert er weinig. Als men kort na een echtscheiding met (stief)kinderen samenwoont, is dit in de helft van de gevallen met 1 kind, enkel vrouwen die na hun 40ste uit de echt scheidden wonen vaker ook met 2 kinderen samen.

6. GEZAMENLIJKE KINDEREN NA DE ECHTSCHEIDING

Om de invloed te onderzoeken van kinderen uit een eerdere relatie op de beslissing om kinderen te nemen binnen een volgende relatie hanteert men in de literatuur twee hypothesen als leidraad. De ouderschapshypothese stelt dat mensen kinderen willen om de status van ouder te verwerven. De bevestigingshypothese stelt dat mensen kinderen willen om een huwelijk (nieuwe relatie) te bevestigen. Een bijkomende hypothese is dat het aantal kinderen dat men reeds heeft een belangrijke factor is in voornoemde beslissing: als iemand reeds één kind heeft uit een eerdere relatie, dan kan het nieuwe paar een gezamenlijk kind wensen als een halfbroer/-zus voor het eerdere kind. Deze sibling-hypothese gaat uit van de idee dat ouders het niet wenselijk vinden voor een kind om enig kind te zijn. Tenslotte kan men ook verwachten dat de kans op een kind binnen een nieuwe partnerrelatie afhankelijk is van de plaats waar het kind/de kinderen uit de eerdere relatie(s) wonen. Als een kind uit een eerder huwelijk inwoont bij het nieuwe paar, vormt dit reeds een stiefgezin; als dit niet zo is, vormt het nieuwe paar nog geen gezin.

‘Wie kiest voor gezamenlijke kinderen in de nieuwe relatie?’ Voor Nederland vinden Kalmijn en Gelissen (2002) dat hertrouwde vrouwen met een kind uit een eerder huwelijk een lagere kans hebben op een geboorte in een nieuw huwelijk dan hertrouwde vrouwen zonder een kind uit een eerder huwelijk. Dit geldt in mindere mate voor mannen. Vrouwen willen een kind in de nieuwe relatie omdat het hen een status van ouder geeft; voor mannen geldt dit niet. Mannen willen een kind in de nieuwe relatie om de nieuwe relatie te bevestigen; voor vrouwen geldt dit niet. Bovendien geldt enkel voor vrouwen dat zij een kind willen in het nieuwe huwelijk omdat hun gewenste kindertal eerder nog niet is gerealiseerd. De onderzoeksresultaten bieden geen steun voor de sibling-hypothese. De bovenvermelde effecten zijn echter ook afhankelijk van het aantal, de leeftijd en de verblijfplaats van de kinderen uit het eerdere huwelijk. Mensen met een ouder kind uit een eerder huwelijk, hebben een lagere kans op een geboorte in een nieuw huwelijk dan mensen met een jonger kind uit een eerder huwelijk. Enkel voor vrouwen geldt dat hertrouwde vrouwen van wie de kinderen uit een vorig huwelijk inwonen een grotere

kans op een geboorte in het nieuwe huwelijk hebben dan wanneer de kinderen niet inwonend zijn. Voor mannen is het gemakkelijker om een nieuw gezin te stichten als de kinderen uit een vorige relatie niet bij hen inwonen; voor vrouwen werkt dit omgekeerd.

Meer algemeen wordt in de literatuur gezocht wat het effect van een echtscheiding is op het totale aantal kinderen: een echtscheiding onderbreekt immers vaak het proces van de gezinsvorming en kan aldus zowel leiden tot gemiddeld genomen minder kinderen (omdat het proces van gezinsvorming vroegtijdig is stopgezet) of tot gemiddeld genomen meer kinderen (omdat men ook de nieuwe relatie heeft willen bevestigen met een kind).

7. EEN STIEFGEZIN

Hierboven kwam via het samenwonen met (stief)kinderen onrechtstreeks reeds het wonen in een stiefgezin ter sprake. Voor het Vlaamse Gewest weten we hoe snel na de echtscheiding ex-partners met een nieuwe partner en (stief)kind(eren) een tweeoudergezin vormen (zie tabellen 1 en 2). Dit kan een stiefgezin zijn of een gewoon gezin, indien er geen kinderen uit een vorige relatie inwonen.

'Wie komt in een stiefgezin terecht? En hoe snel?' Wie relatief jong (vóór zijn/haar 40ste) uit de echt scheidde, vormt niet zo snel een stiefgezin. Doch mannen doen dit iets vaker dan vrouwen. Bovendien doen mannen dit iets vaker binnen de context van een nieuw huwelijk. Ongeveer 1 op 5 mannen en ongeveer 1 op 10 vrouwen die jong scheidden, wonen kort na de echtscheiding in een nieuw (stief)gezin. Na 4 à 5 jaar is bijna de helft van deze mannen hertrouwd; bij de vrouwen ligt dit aandeel lager (36%). Wie op latere leeftijd (na zijn/haar 40ste) scheidde, vormt sneller een (stief)gezin (28% à 38%). Verschillen tussen mannen en vrouwen zijn geringer, maar liggen nu net andersom. Bij de alleenstaande moeder is wellicht een nieuwe partner komen inwonen. Na verloop van tijd is men bijna even vaak herhuwd als niet.

De stiefgezinnen hebben in de helft van de gevallen 1 kind. Als de moeder ouder was dan 40 bij de echtscheiding is er in het stiefgezin vaker ook een tweede of derde kind.

Voor wie ouder was dan 40 bij de echtscheiding, geldt dat er na verloop van tijd meer partners zijn die een nieuw gezin vormen (van 30% naar 37%). Deze verschuivingen gaan samen met het feit dat er minder gescheiden mannen zijn die alleen wonen (van 35% naar 30%) en dat er minder gescheiden vrouwen zijn die alleenstaande moeder zijn (van 37% naar 34%). Uit een andere bron weten we dat gescheiden mannen (doorgaans zonder inwonende kinderen) vaak kiezen voor een relatie met gescheiden vrouwen (doorgaans met inwonende kinderen) waardoor zowel de gescheiden mannen als vrouwen in stiefgezinnen terecht komen (Corijn, 2005).

‘Welke types stiefgezinnen zijn er?’ De Panel Studie Belgische Huishoudens geeft voor Vlaanderen een gedetailleerd beeld van de samenstelling van de stiefgezinnen in de jaren negentig. Hoewel het aantal stiefgezinnen in de studie zeer beperkt was, illustreert tabel 3 de variatie van types stiefgezinnen. Eén op 3 stiefgezinnen bestaat uit de samenvoeging van de kinderen van de beide partners. In 4 op 10 stiefgezinnen zijn er ook gezamenlijke kinderen aanwezig (Speltinckx & Jacobs, 2002).

Enkel eigen kinderen	16
Enkel kinderen van de partner	8
Kinderen van beide partners	36
Enkel gezamenlijke kinderen	13
Gezamenlijke en eigen kinderen	13
Gezamenlijke en kinderen van de partner	0
Gezamenlijke kinderen, eigen kinderen en kinderen van de partner	13
N (100%)	135

Tabel 3. Samenstelling van stiefgezinnen in Vlaanderen in de jaren negentig (in %). Bron: Panel Studie Belgische Huishoudens.

In hoofdstuk 6 brachten we reeds ter sprake hoe in Frankrijk recent de stiefgezinnen zijn samengesteld. We herhalen hier enkel dat in Frankrijk in de jaren negentig vooral het aantal stiefgezinnen met gezamenlijke kinderen is toegenomen. In Frankrijk gaan gescheiden vaders die het hoederecht hebben sneller met een nieuwe partner samenwonen dan andere gescheiden vaders (54% versus 39%); voor gescheiden moeders geldt net het omgekeerde (27% versus 33%) (Barre, 2005).

8. OPNIEUW SCHEIDEN

Het proces van de verdere relatie- en gezinsvorming van ex-partners van een eerste huwelijk sluiten we af met de vraag: *‘Hoe stabiel zijn tweede huwelijken?’* Hoewel bijzonder gering in aandeel, zijn er in het Vlaamse Gewest in de bevolking (van 16 jaar en ouder) 48.769 personen die reeds 2 maal uit de echt zijn gescheiden (1%) en 2.288 personen die reeds meer dan 2 maal uit de echt zijn gescheiden (0,04%) (Corijn, 2005). Twee echtscheidingen komen vandaag de dag vooral voor bij mensen geboren in de jaren vijftig (2,2%): ze waren gehuwd

in een periode met een verhoogde tolerantie voor echtscheiding en zijn reeds oud genoeg om tijd te hebben gehad voor 2 huwelijken en 2 echtscheidingen.

De kans op een echtscheiding in een tweede huwelijk is – voor de personen geboren sinds 1940 en gehuwd sinds 1960 – 1 op 5. De kans op een echtscheiding in een tweede huwelijk is dus groter dan de kans op een echtscheiding in een eerste huwelijk. Van de eerste huwelijken uit de jaren tachtig waren er na 15 jaar 18% ontbonden; van de tweede huwelijken uit de jaren tachtig zijn er reeds 26% ontbonden door echtscheiding. De kans op een echtscheiding in een tweede huwelijk is ruim 50% groter als men in het eerste huwelijk gescheiden was dan als men in het eerste huwelijk was verweduwd (Corijn, 2005).

Als we kijken naar de factoren die samenhangen met een echtscheiding in een tweede huwelijk na een echtscheiding in een eerste huwelijk, dan zien we dat de kansen op een echtscheiding in een tweede huwelijk met de tijd (d.i. over de tweede-huwelijkencohorten) toenemen en dat eveneens geldt dat hoe jonger men is bij het tweede huwelijk, hoe groter de kans is op een echtscheiding in dit tweede huwelijk.

In Nederland stellen ook van Huis et al. (2001) vast dat tweede huwelijken beduidend kwetsbaarder zijn dan eerste huwelijken. Vooral in de eerste jaren van het tweede huwelijk loopt dit huwelijk veel vaker spaak: na 5 jaar huwelijk is 6% van de tweede huwelijken alweer gestrand, tegenover 2% van de eerste huwelijken. Ook bij een langere huwelijksduur blijkt de kans op een breuk veel hoger in een tweede huwelijk. Van alle eerste huwelijken wordt in Nederland 1 op 4 getroffen door echtscheiding; van alle tweede huwelijken is dit bijna 1 op 2.

9. METHODOLOGISCHE KANTTEKENINGEN EN BESLUIT

In dit hoofdstuk hebben we vooral aangetoond hoe complex de realiteit inzake verdere relaties en gezinsvorming van de ex-partners kan worden na een (echt)scheiding. Officiële gegevens leiden tot onder- en/of overschattingen van bepaalde leefvormen omdat ze niet de feitelijke situatie aangeven en onvoldoende detail toelaten. In de Belgische rijksregistergegevens bijvoorbeeld staat de (nieuwe) ongehuwd samenwonende partner nog altijd geregistreerd als niet-verwant van de referentiepersoon en hierdoor is ook niet duidelijk welke de band van de inwonende kinderen is met de beide partners. De variatie in de samenstelling van nieuwsaangestelde gezinnen is echter groot. In survey-onderzoek waarbij naar de feitelijke situatie kan worden gevraagd treden perceptie-verschillen op de voorgrond als men aan de ex-partners vraagt om dezelfde situatie te beoordelen. Wie wil aangeven dat de beslissing voor de scheiding wel of niet bij hem/haar lag? Informatie verzamelen over de verdere relatie- en gezinsvorming is bovendien enorm moeilijk omdat voor sommigen na de (echt)scheiding de situatie

voor geen van de betrokkenen duidelijk is of omdat men niet weet hoe tijdelijk of hoe permanent een bepaalde situatie zal zijn.

Uit alle onderzoeken werd duidelijk dat het leven na *zijn* (echt)scheiding anders is dan het leven na *haar* (echt)scheiding. Mannen gaan sneller over tot een nieuwe relatie- en gezinsvorming. Gescheiden partners vinden elkaar ook steeds vaker op de herhuwelijksmarkt, hierdoor raken steeds vaker geschiedenissen van twee ouderparen met elkaar verweven. Bovendien zijn tweede huwelijken minder stabiel dan eerste huwelijken, wat de complexiteit van de verdere partner- en relatievorming nog verder vergroot.

Exacte informatie verzamelen over de verdere partner- en relatievorming van beide ex-partners, gekoppeld aan gedetailleerde informatie over de verblijfsregeling voor de gezamenlijke kinderen uit die ontbonden relatie, is nochtans cruciaal. Beleidsmaatregelen inzake verblijfsregelingen voor kinderen van gescheiden ouders moeten gebaseerd zijn op de evaluatie van feitelijke bestaande praktijken door alle betrokkenen. De grenzen van steeds meer gezinnen vallen niet meer samen met de grenzen van het huishouden; bezoekfrequenties en verblijfsregelingen bepalen mede de contouren van het ouderschap.

Zowel voor gescheiden mannen als vrouwen is er een duidelijke samenhang tussen hun verdere partnerrelatievorming en hun economisch welbevinden en dat van hun gezamenlijke kinderen.

LITERATUUR

- Barre, C. (2005), 1,6 million d'enfants vivent dans une famille recomposée. In C. Lefèvre & A. Filhon, *Histoires de familles. Histoires familiales. Les résultats de l'enquête Famille de 1999*. Paris: Les Cahiers de l'INED, 156, pp.273-282.
- Cassan, F, M. Mazuy & F. Clanché (2005), Refaire sa vie de couple est plus fréquent pour les hommes. In C. Lefèvre & A. Filhon, *Histoires de familles. Histoires familiales. Les résultats de l'enquête Famille de 1999*. Paris: Les Cahiers de l'INED, 156, pp.223-234 en Insee Première, 2001, n° 797.
- Corijn, M. (2004), *Ongehuwd en gehuwd samenwonen, feiten en opvattingen vanuit een sociaal-demografisch perspectief*. Brussel: CBGS, Werkdocument 8.
- Corijn, M. (2005), *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: CBGS, Werkdocument 5.
- De Graaf, A. (2005), Scheiden: motieven, verhuisgedrag en aard van de contacten. *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal, pp.39-46.
- De Graaf P. & M. Kalmijn (2003), Alternative routes in the remarriage market: competing-risk analyses of union formation after divorce. *Social Forces*, 81, pp.1459-1496.
- De Jong Gierveld, J. (2004), Remarriage, unmarried cohabitation, living apart together: partner relationships following bereavement or divorce. *Journal of Marriage and Family*, 66, pp.236-243.
- Fokkema, T. (2001), Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verweiding: bieden hertrouw en werk uitkomst? *Bevolking en Gezin*, 30, pp.5-29.
- Kalmijn, M. & Gelissen (2002), Kinderen krijgen in tweede huwelijken: bevindingen op basis van Nederlandse levensloopegegevens. *Bevolking en Gezin*, 1, pp.51-78.
- Latten, J. (2005), Trends in samenwonen en trouwen: informalisering en de schone schijn van burgerlijke staat. In C. Forder & A. Verbeke (Eds.), *Gehuwd of niet: maakt het iets uit?* Antwerpen: Intersentia, pp.11-46.
- Speltinckx E. & T. Jacobs (2000), *Gezinsontbinding in Vlaanderen. Boek III: Economische gevolgen van echtscheiding*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, Panel Studie van Belgische Huishoudens.
- Steenhof, L. & C. Harmsen (2002), Ex-samenwoners, Heerlen: CBS, *Maandstatistiek van de Bevolking*, pp.17-20.
- Uunk, W. (1999) Hertrouw in Nederland. Sociaal-demografische determinanten van gehuwd en ongehuwd samenwonen na echtscheiding. *Mens en Maatschappij*, 74, pp.99-118.
- Van Huis, M., A. de Graaf & A. de Jong (2001), Niet meer samen. In: J. Garssen et al. (red.), *Samenleven. Nieuwe feiten over relaties en gezinnen*. Voorburg: CBS, pp.91-100.
- Wineberg, H. & J. McCarthy (1998), Living arrangements after divorce: cohabitation versions remarriage. *Journal of Divorce and Remarriage*, 29, pp.131-145.
- Wu, Z. & C.M. Schimmele (2005), Repartnering after first union disruption. *Journal of Marriage and Family*, 67, pp.27-36.

HOOFDSTUK 12: DE IMPACT VAN EEN SCHEIDING OP KINDEREN EN EX-PARTNERS: LESSEN UIT HET SCHEIDINGSONDERZOEK

Valérie Carrette en Christine Van Peer

‘Welke is de impact van een scheiding op kinderen en ex-partners?’ Deze schijnbaar eenvoudige vraag was het vertrekpunt voor deze literatuurstudie. Aan het eind ervan kunnen we alleen maar concluderen: zo eenvoudig de vraag, zo complex en genuanceerd het antwoord. In dit besluit vatten we enerzijds de meest erkende onderzoeksbevindingen van het scheidingsonderzoek samen en formuleren we aanbevelingen voor beleid. Anderzijds wijzen we op de belangrijkste inhoudelijke, conceptuele en methodologische hiaten in het onderzoek over de impact van een scheiding op kinderen en ex-partners en doen we aanbevelingen voor verder onderzoek terzake.

1. EEN OVERZICHT VAN DE BELANGRIJKSTE ONDERZOEKSRISULTATEN

Rekening houdend met de methodologische en conceptuele beperkingen van de studies (zie infra), willen we met de nodige voorzichtigheid de belangrijkste tendensen in de resultaten van het scheidingsonderzoek aangeven.

1.1 De impact van een scheiding op kinderen

De onderzoeksliteratuur geeft aan dat het meemaken van een ouderlijke scheiding in de kindertijd een impact heeft op het welzijn van kinderen in de kindertijd, in de adolescentie, en/of in de (jong)volwassenheid. Tegelijk stellen overzichtsstudies en meta-analyses vast dat de verschillen in het welzijn tussen kinderen die een scheiding meemaakten en kinderen die in een traditioneel samengesteld gezin opgroeiden relatief beperkt blijven, en dat andere factoren – die al dan niet gerelateerd zijn aan een ouderlijke scheiding – het welzijn van kinderen (mee) beïnvloeden. Veeleer een minderheid van de kinderen die in hun kindertijd een ouderlijke scheiding meemaakten, ontwikkelt tijdens hun levensloop ernstige problemen. Toch blijven de eerste 2 jaar na de ouderlijke scheiding voor kinderen een moeilijke en stressvolle periode die hun welzijn vaak negatief beïnvloedt. Over de impact van een scheiding op lange termijn bestaan nog maar weinig onderzoeksgegevens. Het beperkte aantal longitudinale studies geeft voeding aan de stelling dat een ouderlijke scheiding zowel op korte termijn als op lange termijn

tot aanpassingsmoeilijkheden kan leiden, maar of en wanneer een ouderlijke scheiding leidt tot aanpassingsmoeilijkheden is variabel.

Welke domeinen van het welzijn van kinderen worden door een ouderlijke scheiding in de kindertijd potentieel beïnvloed?

In vergelijking met kinderen die in een traditioneel samengesteld gezin opgroeiden, hebben kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten meer kans op:

- *een lager psychologisch welbevinden* in de kinderjaren, in de adolescentie en in de (jong)volwassenheid. Deze kinderen hebben meer kans op depressie- en angstsymptomen. Ze hebben vaker een lager gevoel van eigenwaarde en een lager zelfbeeld, en hebben een verhoogd risico op emotionele problemen en suïcidale gedachten/gedrag. Niet zozeer een ouderlijke scheiding op zich, maar de gelijktijdige aanwezigheid van risicovolle gezins-, sociale, persoonlijkheids- en gezondheidsfactoren leidt tot een verhoogde kans op suïcidaal gedrag.
- *gedragsproblemen, delinquent en antisociaal gedrag*. Over het algemeen worden bij jongens meer gedragsproblemen en delinquent gedrag vastgesteld dan bij meisjes. De onderzoeksresultaten over de impact van een scheiding op kinderen wijzen op een verhoogde kans op gedragsproblemen, delinquent en antisociaal gedrag voor zowel jongens als meisjes. Deze kans zou ook groter zijn voor kinderen die jonger zijn dan 6 jaar op het moment dat de ouderlijke scheiding zich voltrekt, hoewel de resultaten niet helemaal eenduidig zijn. Enkele onderzoeksresultaten suggereren dat kinderen in recent gescheiden gezinnen meer gedragsproblemen vertonen, en meer drugs gebruiken dan kinderen wier ouders al langer dan 2 jaar gescheiden zijn.
- *het consumeren van alcohol en (illegale) drugs, en problematische vormen van alcohol en drugsgebruik*. Vooral kinderen die op korte termijn meerdere transities (qua

gezinsstructuur) meemaken, hebben een verhoogd risico op alcohol- en drugsmisbruik.

- *lagere schoolresultaten.* De kans dat een ouderlijke scheiding een negatieve invloed heeft op de schoolresultaten, is het grootst 2 tot 3 jaar na de ouderlijke scheiding. Vooral kinderen die een scheiding meemaken tijdens belangrijke overgangsjaren in hun school-loopbaan (bijvoorbeeld bij de overgang van de lagere school naar het secundair onderwijs), hebben lagere schoolresultaten. Dit geldt zowel voor jongens als voor meisjes; over verschillen in schoolprestaties naar leeftijd worden geen eenduidige vaststellingen gedaan. Niettemin, verschillen in schoolprestaties blijven gemiddeld genomen relatief klein.
- *een minder goed functioneren op school.* Een ouderlijke scheiding kan aanleiding geven tot een lagere betrokkenheid bij het schoolgebeuren. Dit uit zich onder andere in meer dagdromen op school, meer afwezigheid, en meer spijbelgedrag. Jongeren die in gescheiden gezinnen leven stellen meer probleemgedrag op school, en worden ook meer geschorst.
- *een kortere schoolloopbaan.* Kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten, haken significant sneller af in het secundair onderwijs en starten minder vaak een opleiding in het hoger onderwijs. Bijgevolg is de kans groter dat ze een lager opleidingsniveau hebben dan kinderen wier ouders niet scheidde.
- *een minder kwaliteitsvolle huisvesting.* Over de huisvestingssituatie van kinderen na een ouderlijke scheiding is relatief weinig gekend. Niettemin is er een duidelijke tendens vast te stellen dat kinderen tengevolge van een ouderlijke scheiding in achtergestelde buurten en minder kwaliteitsvolle woningen terecht komen.
- *complexere familiale en sociale netwerken en een veranderde ouder-kindrelatie.* Na een scheiding hebben kinderen te maken met verschillende gezinnen – het ‘moedergezin’ en het ‘vadergezin’ – waarvan ze in het dagelijkse leven in mindere of meerdere mate deel uitmaken. Hoe dan ook worden deze kinderen op korte of lange termijn geconfronteerd met nieuwe gezins- en familieleden. Vooral jonge kinderen die bij de vader verblijven, wonen enkele jaren na de echtscheiding significant vaker in een stiefgezin. Dit is veel minder het geval bij (jonge) kinderen die bij de moeder inwonen. Binnen de eerste 4 jaar na de echtscheiding woonden in Vlaanderen 4 op 10 jonge kinderen samen met hun moeder en een stiefvader. Voor kinderen die bij hun vader bleven wonen, lag dit aantal dubbel zo hoog: ruim 8 op 10 jonge kinderen woonden na 4 jaar samen met hun vader en een stiefmoeder.

- *veranderingen in de ouder-kindrelatie.* Ten gevolge van een ouderlijke scheiding en van verschillende transities die een scheiding met zich brengt (nieuwe gezinsstructuren, verhuisbewegingen, verblijfsregelingen,...) is de relatie tussen ouders en kinderen onderhevig aan veranderingen qua aard, intensiteit, kwaliteit. Vaak blijven deze verschillen ook op lange termijn bestaan, en leiden ze tot minder wederzijdse hulp en ondersteuning tussen ouders en hun volwassen kinderen.
- *veranderingen in de relatie tussen broers en zussen.* De invloed van een ouderlijke scheiding op de relatie tussen broers en zussen kent verschillende uitkomsten. Enerzijds kan een scheiding aanleiding geven tot competitie tussen broers en zussen voor het krijgen van aandacht en ouderlijke liefde. Anderzijds zijn broers en zussen belangrijke steunfiguren en vertrouwenspersonen voor elkaar, vooral onmiddellijk na de scheiding.
- *minder contact met de grootouders.* De relatie en de contactfrequentie tussen kinderen en hun grootouders is in grote mate afhankelijk van de ouder bij wie het kind verblijft. De relatie met de grootouders van de kant van de inwonende ouder wordt wel vaak intenser omdat alleenstaande ouders terugvallen op hun ouders voor hulp en ondersteuning bij de opvoeding en opvang van hun kinderen.
- *het verlaten van het ouderlijke huis op jonge leeftijd, het vroeger aangaan van seksuele relaties, en het krijgen van een kind op jonge leeftijd.* Deze onderzoeksresultaten zijn gelijklopend in verschillende Europese landen, maar worden in een recente Nederlandse studie niet bevestigd. Er is wel consensus over de grotere kans dat kinderen die een scheiding meemaakten ook een scheiding of een relatieverbreking zullen meemaken in vergelijking met kinderen wier ouders niet zijn gescheiden, ook als deze kinderen reeds enkele jaren met hun partner samenwoonden. Hetzelfde geldt voor kinderen wier ouders meer conflicten hebben. Dit doet vermoeden dat er zowel sprake is van intergenerationale overdacht van een scheiding als van intergenerationale overdracht van conflictueuze relaties.

Welke zijn de meest erkende (inter)mediërende factoren die het welzijn van kinderen beïnvloeden?

Hoewel er in de wetenschappelijke onderzoeksliteratuur een relatief ruime consensus bestaat over de mate waarin een scheiding een impact heeft op voornoemde levensdomeinen, zijn de onderzoeksresultaten niet eenduidig over de causaliteit van het verband tussen het meemaken van een ouderlijke scheiding en voornoemde problemen. Er zijn verschillende factoren aan te

duiden die het verband tussen een ouderlijke scheiding en het welzijn van kinderen beïnvloeden of zelfs ongedaan maken.

- *Het aanwezig zijn van ouderlijke conflicten vóór, tijdens en/of na de scheiding en van (blijvende) vijandigheid tussen de ouders* geeft aanleiding tot depressieve symptomen, meer angstgevoelens, meer eenzaamheid bij kinderen, gedragsproblemen en lagere schoolprestaties. De kwaliteit van de relatie tussen de ouders (tijdens een scheiding) beïnvloedt de relatie tussen broers en zussen. Dit is tweeledig. Enerzijds zijn er gezinnen waarin oudere kinderen een zorgende rol opnemen ten aanzien van jongere broers of zussen; anderzijds leidt dit tot meer rivaliteit in een 'gevecht' om aandacht.

Diverse onderzoeken tonen aan dat conflicten in (scheidende) gezinnen een grote invloed hebben op het welzijn van kinderen, meer dan de ouderlijke scheiding zelf. Zo heeft een ouderlijke scheiding beduidend minder impact op het gedrag van kinderen en op het psychologisch welbevinden bij kinderen van wie de ouders een conflictrijke relatie hadden vóór de scheiding. Vooral conflicten met een grote intensiteit en frequentie, met meer verbale en fysieke agressie, en die inhoudelijk betrekking hebben op het kind, hebben een negatieve invloed op het psychologisch welbevinden van kinderen en leiden tot meer gedragsproblemen.

De oplossingsstrategieën die ouders hanteren bij conflictsituaties in het gezin en de wijze waarop kinderen hiermee omgaan, beïnvloeden eveneens het welzijn van kinderen. Bijvoorbeeld vermijdende en verbaal of fysiek agressieve oplossingsstrategieën, hebben een negatieve impact op het psychologisch welzijn van kinderen. Kinderen die zich inhoudelijk buiten het conflict houden, maar toch het bestaan ervan erkennen en het op een actieve wijze een plaats en betekenis geven in hun leefwereld, hebben een hoger psychologisch welzijn dan kinderen die dit niet doen.

De impact van ouderlijke conflicten op het psychologisch welzijn van kinderen en op gedragsproblemen verdwijnt (bijna volledig), indien ouders – ondanks het bestaan van ouderlijke conflicten – een hechte, sensitieve en op elkaar betrokken ouder-kindrelatie kunnen in stand houden. Tegelijk stellen verschillende studies vast dat een conflictueuze relatie tussen de ouders de kans op een meer negatieve ouder-kindrelatie vergroot. Ouders die na een scheiding een kwaliteitsvolle ouder-kindrelatie onderhouden, dragen bij tot de kans op een verbonden en steunende relatie tussen broers en zussen op lange termijn.

- *De kwaliteit van het opvoedend handelen en van de ouder-kindrelatie vóór, tijdens*

en na de ouderlijke scheiding heeft een impact op het psychologisch welbevinden, de aanwezigheid van gedragsproblemen en het functioneren en presteren op school. Ouderlijke betrokkenheid (in het bijzonder ook van de vader) en kwaliteitsvol opvoedend handelen, gekenmerkt door supervisie, sensitiviteit, grenzen stellen, verantwoordelijkheid geven, participatie en een goede ouder-kindrelatie leiden tot minder gedragsproblemen en antisociaal gedrag. Kinderen die opgroeien in gezinnen waar het opvoedend handelen niet aan deze kwaliteiten voldoet én een negatieve communicatie hebben met één van de ouders, hebben meer kans op depressieve symptomen, op impulsief of hyperactief gedrag, op slechtere schoolprestaties en een minder goed functioneren op school. Ook de opvoedingsstijl en de kwaliteit van de relatie met de stiefouders is van belang: kinderen die steun, vertrouwen en betrokkenheid ervaren in hun relatie met de stiefouders hebben minder kans op gedragsproblemen, delinquent gedrag, en lage schoolprestaties.

De verschillen in de kwaliteit van opvoedend handelen en in de ouder-kindrelatie zijn vaak al voor de scheiding aanwezig. De meerderheid van de ouders zijn competente opvoeders, ook na de ouderlijke scheiding. Een scheiding – in het bijzonder een scheiding met veel conflicten – verhoogt wel de kans op een (tijdelijke) vermindering van de kwaliteit van het opvoedend handelen. Dit herstelt zich over het algemeen als er enige stabiliteit in het nieuwe (gezins)functioneren is gekomen. Onderzoekers rapporteren dat ongeveer 2 jaar na de scheiding ouders een nieuw evenwicht in hun gezinsleven en hun opvoedend handelen vinden. Totaalherstel van evenwicht op alle vlakken (onder meer het sociaal-economische) kan evenwel langer duren of zich in sommige gevallen nooit helemaal voltrekken.

- *Economische deprivatie en financiële problemen* van ouders hebben een negatieve invloed op het psychologisch welbevinden van kinderen. Over de mate waarin kinderen meer depressieve symptomen vertonen, zijn de onderzoeksresultaten niet eenduidig. Deze diversiteit in resultaten is vermoedelijk te verklaren door verschillen in het sociale vangnet tussen de verschillende landen waarin het onderzoek gebeurde, en in het bijzonder van de aanwezigheid en de aard van financiële steun aan gezinnen met een lage sociaal-economische standaard. Een lage sociaal-economische status en financiële problemen verklaren ook gedeeltelijk de aanwezigheid van gedragsproblemen en lagere schoolprestaties van kinderen na een ouderlijke scheiding. Onderzoeksresultaten geven aan dat een financiële bijdrage ter compensatie van een gedaalde levensstandaard na een scheiding, een gunstige invloed heeft op het gedrag van de kinderen.
- Kinderen wier ouders *psychologische problemen* hebben, hebben meer kans op het

ontwikkelen van psychologische problemen en gedragsproblemen. Dit geldt ook voor kinderen die een ouderlijke scheiding meemaakten. Onderzoeksresultaten stellen immers vast dat het psychologisch welbevinden van ouders onafhankelijk van de sociaal-economische status en de gezinsstructuur het welzijn van kinderen beïnvloedt. De invloed van de mentale gezondheid van ouders op het welzijn van kinderen is zowel direct als indirect (bijvoorbeeld via een verminderde kwaliteit van het opvoedend handelen).

- Het meemaken van *opeenvolgende transities in de gezinsstructuur* heeft een negatieve impact op het welzijn van kinderen. De ontbinding van het oorspronkelijke gezin, hertrouw of samenwonen van de ouder(s) met een nieuwe partner, en gezinsuitbreiding van de nieuwe gezinnen leiden bij kinderen tot een verhoogde kans op een lager psychologisch welzijn. Kinderen die opeenvolgende transities in de gezinsstructuur meemaken hebben een verhoogd risico op depressieve symptomen en zelfmoordgedachten. Opeenvolgende veranderingen in de gezinsstructuur maken kinderen ook kwetsbaar voor gedragsproblemen en problematisch gebruik van alcohol en drugs. Op langere termijn verdwijnt het gestegen, soms problematische, gebruik van alcohol en drugs grotendeels. Dit is vermoedelijk toe te schrijven aan een toegenomen stabiliteit in de nieuwe gezinnen waarvan de kinderen deel uitmaken.

Ook de sociale en familiale relaties ondervinden vaak een negatieve invloed van opeenvolgende veranderingen in de gezinsstructuur. Zo hebben het aantal relationele transities van de moeder een negatieve invloed op het contact en de relatie die kinderen met hun grootouders (aan moederszijde) kunnen onderhouden. Waar het scheidingsonderzoek zich aanvankelijk beperkte tot transities in de gezinsstructuur, wordt recent ook de impact nagegaan van veranderingen die met transities in de gezinsstructuur gepaard gaan (bijvoorbeeld verhuizen naar een nieuwe buurt, naar een nieuwe school gaan, het verlies van een deel van het familiale en sociale netwerk, werkloosheid van de ouder). Vooral kinderen die op een relatief korte termijn met een combinatie van veranderingen geconfronteerd worden, hebben een toegenomen kans op psychologische problemen, gedragsproblemen en lagere schoolresultaten.

- De aanwezigheid van *sociale ondersteuning* van de ouders, broers, zussen, grootouders, vrienden wordt aangeduid als een belangrijke beschermende factor voor het welzijn van kinderen. Kinderen die geconfronteerd worden met een ouderlijke scheiding en die kunnen rekenen op steun binnen hun sociaal en familiaal netwerk hebben minder depressieve symptomen, minder gedragsproblemen en betere schoolprestaties. Vrienden worden door kinderen als zeer ondersteunend ervaren, maar kinderen heb-

ben niet steeds de behoefte om met vrienden gesprekken over de scheiding van hun ouders te voeren.

De sociale ondersteuning van ouders door de school, heeft een positieve invloed op het schoolse functioneren en de schoolprestaties van kinderen. Een school die een autoritatieve omgeving aanbiedt en die een beleid voert dat gericht is op het stimuleren van de participatie en de betrokkenheid van leerkrachten, gezinnen en gemeenschappen draagt bij tot het schoolsucces van kinderen. Vooroordelen van leerkrachten en ouders ten aanzien van ouders die een scheiding meemaakten, hebben dan weer een negatieve invloed op het schoolse functioneren en de schoolprestaties.

- *Persoonlijkheidsfactoren* zoals het temperament van kinderen spelen een niet onbelangrijke intermediërende rol tussen een ouderlijke scheiding en de impact ervan op het welzijn van kinderen. Kinderen die snel geïrriteerd geraken, die een laag aanpassingsvermogen hebben, die impulsief reageren, zijn meer geneigd om gedragsproblemen te ontwikkelen; kinderen die verlegen zijn en zich terugtrekken, hebben eerder een verhoogd risico op de ontwikkeling van psychologische problemen. De wijze waarop ouders met hun kinderen omgaan, is hierbij echter een intermediërende factor. Naast het temperament van kinderen, is hoe ze op een scheiding reageren ('coping') even belangrijk. Kinderen die de scheiding erkennen en op zoek gaan naar oplossingsstrategieën die hen ondersteunen om op een positieve manier met deze scheiding om te gaan, hebben minder kans op de ontwikkeling van psychologische en gedragsproblemen.

1.2 De impact van een scheiding op ex-partners

Volwassenen die een scheiding meemaakten, hebben in vergelijking met volwassenen die gehuwd zijn meer kans op:

- *een lager psychologisch welbevinden*. De onderzoeksresultaten zijn in grote mate consistent inzake de vaststelling dat een scheiding aanleiding geeft tot depressieve symptomen, psychologische spanningen, meer vijandige gevoelens, minder tevredenheid met het leven en het gevoel minder gelukkig te zijn. Hoewel de resultaten met betrekking tot differentiatie naar geslacht niet eenduidig zijn, stellen we wel een tendens vast dat vrouwen meer kans hebben op een lager psychologisch welbevinden dan mannen.
- *meer negatief gezondheidsgedrag en een geringere fysieke gezondheid*. Het mee-

maken van een scheiding leidt zowel voor mannen als voor vrouwen tot een grotere consumptie van alcohol en tabak, tot een grotere afname van lichaamsgewicht en een lagere Body Mass Index (BMI), in vergelijking met gehuwden. Vrouwen slapen tevens minder uren per nacht en hebben minder gezonde eetgewoonten. Diverse onderzoeken bevestigen dat de algemene gezondheidstoestand van gescheiden personen minder goed is, en dat zij vaker algemene en specifieke gezondheidsklachten (bijvoorbeeld chronische aandoeningen) formuleren. Daarnaast lijken de gezondheidsrisico's die gepaard gaan met een huwelijks- of relatie-ontbinding hoger te zijn voor mannen dan voor vrouwen, mede omdat mannen meer negatief gezondheidsgedrag stellen. Bovendien blijken mannen meer (sociale) voordelen te halen uit het huwelijk dan vrouwen.

- *een hoger sterfterisico en zelfdoding.* Gescheiden personen hebben een hoger sterfterisico dan gehuwden. Vooral de kans op zelfdoding neemt sterk toe bij gescheiden mannen, maar ook bij sociaal geïsoleerde mannen en mannen die wonen in een verstedelijkte omgeving.
- een frequenter en intensiever *gebruik van hulpverlening* van zowel de eerstelijnsgezondheidszorg als van specialisten. Gescheiden personen zijn vaker gehospitaliseerd dan gehuwden, en in het bijzonder vrouwen en éé noudergezinnen maken meer gebruik van het gespecialiseerde aanbod in de geestelijke gezondheidszorg.
- *veranderingen in het sociale netwerk.* Deze veranderingen zijn vooral een vermindering in de omvang van het sociale netwerk van gescheiden personen. Dit betekent ook dat gescheiden personen voor zowel emotionele als praktische steun op minder netwerkleden een beroep kunnen doen. Een scheiding verbreekt vooral de contacten met de netwerkleden van de partner, zowel leden uit het familiale als het bredere netwerk. De band met de eigen familieleden ondergaat in de meeste gevallen geen verandering of wordt zelfs versterkt: vooral de ouders kunnen een belangrijke bron van steun en hulp zijn na de scheiding, in het bijzonder wanneer er kinderen betrokken zijn. Ook de contacten met vrienden veranderen: sommige vrienden vallen weg, nieuwe vrienden komen in de plaats. Vaak hebben deze nieuwe vrienden ook een scheiding meegeemaakt. De sociale participatie van gescheiden personen is hoger naarmate men tijdens het huwelijk meer eigen sociale contacten onderhield.
- *veranderingen in de ouder-kindrelatie.* Een scheiding tussen ouders heeft beslissingen met betrekking tot de verblijfplaats en de omgang met de kinderen tot gevolg. Veel ouders ervaren een negatieve invloed van de scheiding op de relatie met hun kinde-

ren. Vooral vaders hebben het gevoel dat de band met hun kinderen minder sterk is geworden, veelal omdat het kind bij de moeder verblijft. De contactfrequentie tussen de vader en zijn kind(eren) vermindert gevoelig na de scheiding en ook op lange termijn – wanneer de kinderen volwassen zijn – is het contact minder intensief dan tussen gehuwde vaders en hun kinderen. Hoe minder vaak de vaders hun kinderen zien, hoe ontevredener ze zijn over de omgangsregeling.

- *een steeds lagere contactfrequentie met de ex-partner.* De meerderheid van de ex-partners hebben na de ontbinding van de relatie of het huwelijk nog zeer weinig tot geen contact. Indien er kinderen zijn, dan ligt de contactfrequentie hoger. De contacten tussen de ex-partners met kinderen verlopen soms neutraal en zeer weinig vriendschappelijk. Bij de meerderheid zijn de contacten eerder conflictueus of zelfs vijandig van aard, in het bijzonder de eerste 2 jaar na de scheiding. Naarmate de scheiding langer geleden is, neemt het contact met de ex-partner af en indien het contact blijft bestaan, krijgt dit weer een iets positievere inslag.
- *een lagere sociaal-economische status en een lagere koopkracht,* vooral voor alleenstaande vrouwen en moeders. Dit is blijvend indien vrouwen/moeders – op korte of iets langere termijn – niet hertrouwen of met een nieuwe partner gaan samenwonen. Mannen ervaren na de scheiding over het algemeen een geringere daling van de koopkracht en soms zelfs een lichte stijging van de koopkracht. Dit geldt minder als mannen kinderen hebben die (soms) bij hen inwonen. De evolutie van de koopkracht van de ex-partners wordt niet alleen bepaald door het type samenwonen en door de aanwezigheid van kinderen. Ook de bijdrage aan het gezinsinkomen van de ex-partners vóór de scheiding blijkt bepalend. Alimentatieregelingen zijn een correctie op de koopkracht van de moeders.
- *een toetreding op de arbeidsmarkt van vrouwen en werkloosheid bij mannen.* In de periode rond de scheiding worden vrouwen, ook vrouwen met kinderen, actiever op de arbeidsmarkt. Dit aantal daalt opnieuw naarmate vrouwen met een nieuwe partner gaan samenwonen of hertrouwen, en is geringer voor vrouwen met jonge kinderen. Voor mannen wordt echter een omgekeerd fenomeen vastgesteld: mannen die een scheiding meemaakten, hebben meer kans op werkloosheid of een baan met een lagere sociaal-economische status.
- *een nieuwe relatie en samenwonen binnen de 3 jaar voor gescheiden mannen.* Vrouwen gaan na de scheiding minder snel een nieuwe partnerrelatie aan en gaan ook minder vlug opnieuw samenwonen. De meerderheid van de ex-partners, zowel man-

nen als vrouwen, heeft na 5 jaar een nieuwe partnerrelatie. Mannen wonen dan ook meer en sneller dan vrouwen in een (stief)gezin. Oudere personen en personen met kinderen zijn minder geneigd om opnieuw te huwen. De kans op hertrouw is de voorbije jaren sterk gedaald.

Welke zijn de meest erkende (inter)mediërende factoren die het welzijn van ex-partners beïnvloeden?

- *Individuele kenmerken* van de ex-partners spelen een rol in hoe ze een scheiding ervaren en ermee omgaan. Persoonlijkheidskenmerken zoals het gevoel van controle te hebben over zichzelf en over de omgeving vermindert de kans op de ontwikkeling van psychologische klachten, op vijandigheid en een laag zelfvertrouwen. Extraverte personen hebben een groter steunnetwerk en zijn meer sociaal actief dan personen die eerder introvert van aard zijn, en hebben zodoende meer sociale steunbronnen.

Ook de waarden en opvattingen die mensen hebben over relaties, huwelijk en scheiding beïnvloeden het psychologisch welbevinden.

- *Huwelijks- en scheidingsgerelateerde factoren* beïnvloeden het verband tussen een scheiding en verschillende factoren van het welzijn van ex-partners. De kwaliteit van het huwelijk of van de relatie heeft een belangrijke invloed, maar deze is niet eenduidig. Enerzijds zijn er aanwijzingen dat een echtscheiding minder psychologische spanningen veroorzaakt bij personen die veel huwelijksproblemen meemaakten en bij deze personen zelfs kan leiden tot een verbetering van het psychologisch welbevinden. In dezelfde lijn ligt het resultaat dat hoe minder harmonieus vrouwen hun huwelijk hebben ervaren, hoe kleiner de kans dat de scheiding een negatieve impact heeft op de fysieke gezondheid. Anderzijds blijkt dat een hoge relatiekwaliteit vóór de echtscheiding ook een positieve invloed kan hebben op een snel herstel van het welbevinden na de scheiding en de aanwezigheid van depressieve gevoelens. Daarnaast stelt onderzoek vast dat hoe meer personen mentaal en emotioneel nog bezig zijn met de ex-partner, hoe lager hun psychologisch welbevinden.
- Enkele onderzoeksgegevens duiden ook op het belang van wie het initiatief neemt tot het ontbinden van de relatie evenals de wijze waarop de scheiding gebeurt – met name de ‘gekozen’ scheidingsprocedure – als factoren die de impact van een scheiding op het welbevinden intermediëren. Bijvoorbeeld een scheiding op grond van feiten zorgt voor een grotere inkrimping van het sociale netwerk, wat de potentiële sociale ondersteuning vermindert.

- *Sociale relaties en sociale steun.* De meerderheid van de gescheiden personen ervaart een afbrokkeling van de bestaande sociale relaties, wat vaker gebeurt bij morele afkeuring van de scheiding door het sociale netwerk. Vooral de sociale ondersteuning die mensen tijdens de scheiding van vrienden of van nabije volwassen personen ervaren draagt bij tot het psychologisch welbevinden en de fysieke gezondheid. Een nieuwe partnerrelatie doet de negatieve gevolgen van een scheiding op het sociale vlak verminderen of volledig verdwijnen, maar heeft niet consequent of blijvend een positieve invloed op het psychologisch welbevinden.
- *Tewerkstelling, financiële situatie en huisvesting* zijn factoren die nauw met elkaar samenhangen en het welbevinden van gescheiden personen sterk beïnvloeden. Een scheiding leidt vaak tot een lagere sociaal-economische status van de ex-partners. Vooral vrouwen ervaren na een scheiding een (sterke) daling van hun sociaal-economische positie en hebben vaker financiële problemen. Bijgevolg verhoogt de kans dat vrouwen depressieve symptomen ontwikkelen en een zwakkere gezondheidstoestand hebben. Met economische deprivatie gaat ook de kwaliteit van de woonomstandigheden voor veel ex-partners achteruit wat eveneens de kans op depressiviteit vergroot.

Een goed betaalde baan, een betere financiële positie en een hoger opleidingsniveau hebben een positieve invloed op de omvang van het sociale netwerk, hetgeen meer toegang biedt tot diverse 'resources'. Tevens zijn er aanwijzingen dat het uitoefenen van een betaalde baan de negatieve impact van een echtscheiding op het psychologische welbevinden van gescheiden personen kan temperen.

- Personen die ten gevolge van de scheiding geconfronteerd worden met verscheidene veranderingen en stresserende gebeurtenissen ervaren, hebben meer kans op depressiviteit. Dit effect zwakt af naarmate de tijd vordert, maar dit gebeurt langzamer naarmate er zich meer stresserende gebeurtenissen voordoen.

2. BELEIDSAANBEVELINGEN

Voorliggende literatuurstudie en de resultaten van het scheidingsonderzoek, doen menig beleidsmaker nadenken over de betekenis ervan voor het te voeren beleid. Hoewel de voorgestelde onderzoeksresultaten in grote mate afkomstig zijn van wetenschappelijk onderzoek uit de Angelsaksische landen en contextspecifieke kenmerken een invloed kunnen hebben op de onderzoeksresultaten, formuleren we aan de hand van de internationaal meest terugkerende en erkende onderzoeksresultaten aanbevelingen voor het beleid in Vlaanderen.

2.1 Een gezinsbeleid is een diversiteitsbeleid

Sinds het midden van vorige eeuw kent de Westerse samenleving een systematische stijging van het aantal echtscheidingen, en maakt ook een toenemend aantal kinderen een scheiding mee. Deze exponentiële stijging van het aantal echtscheidingen brengt een aantal indringende demografische veranderingen met zich mee die zeer uitdagend zijn voor zowel het beleid als de wetenschappelijke onderzoekswereld. Immers, beide baseren zich nog steeds bij meerderheid in hun opzet en doelstellingen op de idee van 'het gezin als de hoeksteen van onze samenleving' en de nog overheersende visie is dat het traditionele gezin met vader, moeder en inwonende kinderen het best deze rol kan vervullen. Echter, dit 'gezin' kent tengevolge van de demografische veranderingen een grote verscheidenheid aan vormen. Op verschillende beleidsdomeinen nemen beleidsmaatregelen nog te veel – impliciet – het traditioneel samengestelde gezin als referentiekader. Nochtans zijn de gezinnen al lang niet meer zo 'traditioneel' samengesteld, en groeien steeds meer kinderen op in niet-traditionele gezinsvormen. Deze evolutie zal zich ook in de toekomst verderzetten; een terugkeer naar het overheersende traditionele gezinsmodel lijkt hoogst onwaarschijnlijk. Het vormgeven aan beleid en onderzoek met de (impliciete) idee van het 'traditioneel samengestelde gezin' is niet alleen achterhaald, maar is ook beleidsmatig gezien efficiënt noch effectief. Het beleid moet rekening houden met deze nieuwe diversiteit aan gezinsvormen, wil het tegemoetkomen aan de behoeften en noden van alle burgers.

Vaak schatten we onvoldoende vooraf in welke de mogelijke impact is van beleidsbeslissingen op de diverse gezinsvormen en op de kinderen die van deze gezinnen deel uitmaken. Indien we geen rekening houden met de impact van het beleid op deze diverse gezinsvormen, hoe vullen we dan het recht op 'gelijke kansen' in wanneer we het bijvoorbeeld hebben over de economische en sociale grondrechten ten aanzien van kinderen en volwassenen die deel uitmaken van niet-traditionele gezinsvormen? En, in welke mate worden Mattheüseffecten bestendigd door het niet rekening houden met deze diversiteit? Immers, onderzoeksresultaten tonen aan dat een (ouderlijke) scheiding leidt tot een grotere kans op economische deprivatie, een hogere residentiële mobiliteit, en dat dit in het bijzonder geldt in éénoudergezinnen. Bij het onvoldoende inschatten van de impact van beleidsmaatregelen ten aanzien van deze diverse gezinsvormen, is de kans reëel dat steeds dezelfde gezinnen uit de boot vallen of minder kunnen genieten van wat hen toekomt.

Een gezinsbeleid dat de diversiteit die gezinnen kenmerkt, (h)erkent en rekening houdt met de belangen van de verschillende actoren die van het gezin deel uitmaken – dus ook met de belangen van kinderen – is sterk aan te raden. Daarbij bevelen we de ontwikkeling van instrumenten aan tot het uitvoeren van gezinsimpactanalyses en toekomstverkenningen die op een

structurele wijze de impact van beleidsbeslissingen op gezinnen in al hun diversiteit nagaan. In deze analyses en verkenningen dient ook het kind als lid van het gezin een gelijkwaardige analyse-eenheid te zijn.

2.2 Een gezinsondersteunend beleid overschrijdt beleidsdomeinen

Dat de kenmerken van het functioneren van een relatie en/of van een gezin evenals een (ouderlijke) scheiding het welzijn van zowel volwassenen als van kinderen in haar verschillende dimensies wezenlijk beïnvloedt, wordt in deze literatuurstudie uitgebreid aangetoond. Hoewel dit document niet expliciet de determinanten van een scheiding behandelt, wordt dit thema in enkele hoofdstukken aangeraakt, onder andere door het bespreken van selectie- en causatie-effecten. Dat gezinnen een grote verantwoordelijkheid dragen voor het functioneren ervan is duidelijk, maar dat het beleid via haar maatregelen gezinnen een maatschappelijk kader kan bieden dat gezinnen ondersteunt in hun functioneren, is eveneens een gegeven. Ook dit aspect wordt in enkele hoofdstukken meer of minder aangeraakt.

Een gezinsondersteunend beleid is een beleid dat een maatschappelijk kader creëert voor een gezond functioneren van gezinnen en van de personen die er deel van uitmaken. Het is een beleid dat bestaat uit maatregelen die zowel van financiële en fiscale aard kunnen zijn als een sociaal-pedagogische invalshoek kunnen hebben. Veelal zal een combinatie van maatregelen die betrekking hebben op verschillende beleidsdomeinen – zogenaamde ‘beleidsrotondes’ of ‘beleidskruispunten’ – wenselijk zijn, en vraagt dit een gedegen samenwerking overheen de beleidsniveaus.

Op basis van dit literatuuroverzicht van het scheidingsonderzoek kunnen we stellen dat een gezinsondersteunend beleid minimaal aandacht heeft voor de maatschappelijke erkenning van diverse gezinssituaties en -vormen, voor financiële ondersteuning van (gescheiden) gezinnen met een lage sociaal-economische status, voor kwaliteitsvolle huisvesting, voor een effectief combinatiebeleid, voor het ondersteunen van het opvoedend handelen en van de ouder-kindrelatie, voor geweldloosheid in opvoeding en in relaties.

Enkele van deze aspecten worden in wat volgt verder uitgediept.

2.3 Naar een maatschappelijke aanvaarding van niet-traditionele gezinsvormen

Vooroordelen en stigmatisering omtrent echtscheiding en niet-traditionele gezinsvormen hebben directe en indirecte gevolgen op het welbevinden van ouders en kinderen, althans het beperkt beschikbare onderzoek wijst in die richting. Volgens Colpin et al. (2001) worden tus-

sen kinderen uit traditionele en niet-traditionele gezinnen kleine doch hardnekkige verschillen in hun welbevinden gevonden. Bij sommige ouders hebben de vooroordelen, misvattingen of roddels een weerslag op hun handelen. Zo kunnen ouders bijvoorbeeld in een (groter) isolement terecht komen. Uiteindelijk kan dit ook negatieve gevolgen hebben voor (de opvoeding van) de kinderen. Colpin et al. (2001) duiden op het belang van een kritische bespreking van dergelijke onderzoeksresultaten, teneinde vooroordelen en stigmatisering van bepaalde kinderen of gezinnen te voorkomen.

Het erkennen van diversiteit aan gezinsvormen in het beleid is één zaak; een andere is het bespreekbaar maken en het aanzetten tot de maatschappelijke aanvaarding van deze diversiteit. Het valt aan te bevelen dat de overheid in het kader van een diversiteitsbeleid programma's aanmoedigt en ondersteunt die de bevolking doet reflecteren over de diversiteit o.a. aan gezinsvormen in de samenleving. Programma's en projecten die niet alleen aanzetten tot bewustwording van vooroordelen, maar die mensen ook 'tools' aanreiken om op een gelijkwaardige manier met elkaar te leren omgaan.

2.4 Naar een preventiebeleid door een hulpverleningsaanbod gericht op relatiebegeleiding en bemiddeling

De vraag kan gesteld worden naar het waarom van de stijgende echtscheidingscijfers. Het verdient aanbeveling hier ernstig bij stil te staan en te investeren in een preventiebeleid. Hoewel scheiden in se een beslissing binnen de private sfeer van mensen betreft, loont de aandacht voor preventie, aangezien (echt)scheiding hoe dan ook een impact heeft op het verdere leven van de betrokkenen, een impact die mogelijk in een aantal gevallen niet of onvoldoende vooraf wordt ingeschat.

Preventie houdt geen pleidooi in voor het bemoeilijken van (echt)scheiding (integendeel – een soepeler echtscheidingsprocedure komt o.i. tegemoet aan het afbouwen van het aantal 'vechtscheidingen'). Het houdt wel een pleidooi in voor het verder uitbouwen van een hulpverleningsaanbod waarbij partners/ouders die een scheiding overwegen terecht kunnen voor begeleiding bij de reflectie over de meerwaarde en de beperkingen van het doorgaan of afbreken van de relatie, voor het creëren van ruimte om elkaars gevoelens en standpunten te leren kennen, en voor bemiddeling indien de partners/ouders een beslissing tot scheiding nemen. Een relatietherapeut en/of bemiddelaar kan mee helpen om deze reflectie en afwegingen te maken, kan – in relationele crisissituaties – ruimte scheppen voor een gelijkwaardige dialoog, en kan in conflictsituaties mee bemiddelen om inzicht te krijgen in de basis van de verschillende standpunten die in se niet zo verschillend hoeven te zijn, waardoor met meer respect de relatie kan verdergezet worden of een scheiding kan verdergezet worden. Wanneer relatietherapie

en bemiddeling meer uit de taboesfeer worden gehaald, zal men deze hulpvormen mogelijk al inschakelen op een ogenblik dat de beslissing tot scheiden nog niet onomkeerbaar is. We denken bijvoorbeeld aan het terugbetalen van een eerste bezoek aan een relatietherapeut of bemiddelaar voor partners die aan scheiden denken.

2.5 Opleiding en vorming

Bijzondere aandacht voor gezinsontwikkelingen in de opleidings- en permanente vormingsprogramma's voor die beroepsgroepen (bijvoorbeeld leerkrachten, jeugdwerkers, opvoeders, hulpverleners) die dagelijks met kinderen en volwassenen uit diverse gezinsvormen werken, is wenselijk. Het integreren van gezinspedagogiek en -sociologie met aandacht voor gezins- en relatievorming, voor gezinstransities en de diverse veranderingen die dit met zich meebrengt, voor de impact van die transities op de levensdomeinen en het welzijn van (ex)partners, ouders en kinderen en vooral hoe met deze situaties kan omgegaan worden, kan leiden tot een betere ondersteuning van kinderen, ex-partners en ouders door het formele netwerk.

Tevens pleiten we voor een opvoedingsaanbod in de kinderopvang, in het onderwijs, maar ook in de vrije tijd, waarbij kinderen van jongsaf op een respectvolle en conflictvermijdende manier met anderen leren omgaan. Kinderen opvoeden tot geweldloosheid in het communicatief handelen, bij het oplossen van problemen en het hanteren van conflicten kan ertoe bijdragen dat kinderen zelf meer geweldloze vormen van communiceren en handelen in hun relaties met anderen gaan gebruiken. Aandacht voor opvoeden van (jonge) kinderen tot relatiebekwaamheid en weerbaarheid draagt ons inziens bij tot inzicht in vriendschaps- en intieme relaties en de veranderlijkheid ervan, maar vooral ook tot het ontwikkelen van vertrouwen in de eigen competenties in het omgaan met relaties en veranderingen in de leefsituatie. We denken hierbij ook aan vorming van opvoeders (ouders, leerkrachten, jeugdwerkers, ...) met betrekking tot het bijbrengen van deze vaardigheden aan kinderen, en aan bestuderen en in de praktijk implementeren van bestaande programma's en 'tools' terzake.

2.6 Bewustmaking van de verscheidenheid aan echtscheidingstrajecten en stimuleren van het gebruik van geweldloze scheidingstrajecten

De negatieve impact van conflicten en vijandigheid tussen de ouders vóór, tijdens, en vooral ook na een ouderlijke scheiding op het welzijn van kinderen is met een grote consistentie door het scheidingsonderzoek aangetoond. Conflictueuze scheidingssituaties hebben niet enkel een impact op de gevoelswereld van het kind, ze leiden ook vaak tot een broze ouder-kindrelatie (vooral met de uithuiswonende ouder). Het instandhouden van een kwaliteitsvolle ouder-kindrelatie is nochtans belangrijk. Het vermijden van voortdurende conflictueuze situaties is

dan ook van bijzonder belang met het oog op het welzijn van kinderen én ouders. Deze vaststellingen ondersteunen het belang van zowel scheidingstrajecten die een schuldloze scheiding mogelijk maken, als van scheidingstrajecten waarin (ex-)partners begeleid worden om in gelijkwaardigheid de partnerrelatie te ontbinden, en indien er kinderen zijn een nieuwe kijk op de ouderrelatie te ontwikkelen.

Dit vereist een meersporenbeleid. Het is wenselijk om mensen bekend te maken met de diverse scheidingstrajecten en dié trajecten aan te moedigen waarin partners in gelijkwaardigheid hun relatie kunnen beëindigen. Daarom pleiten we eveneens voor het verder uitbouwen en bekendmaken van een laagdrempelig bemiddelingsaanbod in Vlaanderen als een alternatief scheidingstraject, en het investeren in kwaliteitsvolle bemiddeling. Duidelijke (opleidings)criteria als voorwaarde om als bemiddelaar erkend te worden, en het volgen van permanente vormingsmomenten met het oog op het bijstellen van de eigen kennis en kunde terzake zijn hierbij een noodzaak. Gezien de complexiteit van sommige scheidingen is het ook belangrijk om multidisciplinaire teams uit te bouwen. Bovendien zou het interessant kunnen zijn om in het licht van volgende aanbeveling de opleidingen tot bemiddelaars verder uit te bouwen en bemiddelaars op te leiden in het hanteren van geweldloze methoden en technieken in een verscheidenheid aan situaties. De vereenvoudiging van de echtscheidingswetgeving en het accent op het begrip 'schuldloze scheiding' biedt mee kansen om het aantal vechtscheidingen te verminderen.

2.7 Ontmoetingsruimtes en expertisecentra

Op basis van het belang van het onderhouden van kwaliteitsvolle contacten tussen ouders en kinderen, maar ook tussen kinderen en grootouders, is het zinvol om de bestaande bezoekeruimtes uit te breiden en beter toegankelijk te maken. Daarnaast pleiten we ook voor het ontwikkelen – al dan niet gekoppeld aan een verruimde opdracht voor bezoekeruimtes – van toegankelijke 'neutrale' ontmoetingsruimtes waarin (ex-)partners, ouders, kinderen, grootouders elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar in gesprek kunnen gaan, indien gewenst onder begeleiding van een bemiddelaar.

Er is tevens nood aan onderzoek naar de mogelijkheid van het uitbouwen van laagdrempelige lokale expertisecentra met bestaande (eerstelijns)organisaties werkzaam in het kader van bemiddeling, bezoek- en ontmoetingsruimtes, geweldloze communicatie, conflictoplossing, enz. Expertisecentra die een aanbod hebben voor ieder (ouders, kinderen, leerkrachten, schooldirecties, jeugdwerkers,...) die in conflictueuze of probleemsituaties een beroep wil doen op geweldloze vormen van probleemoplossing of conflicthantering.

2.8 Opvoedingsondersteuning

Extra aandacht voor het ondersteunen van ouders én kinderen bij de opvoeding, voor de ouder-kindrelatie en voor relaties van ouders en kinderen met andere relevante bij de opvoeding betrokken actoren in conflictueuze gezinssituaties of tijdens een periode waarin een ouderlijke scheiding zich voltrekt is een must. Het belang van ondersteuning bij de opvoeding blijkt zowel uit de literatuur die de impact van een scheiding op ouders als op kinderen onderzoekt.

Laagdrempelige initiatieven zoals opvoedingswinkels, opvoedingstelefoon, jongerentelefoon, jongerenadviescentra, centra voor leerlingenbegeleiding kunnen bij de opvoeding betrokken actoren ondersteunen. Een brede toegankelijkheid van dit aanbod voor kinderen, (stief)ouders, grootouders, leerkrachten, hulpverleners die met transities in gezinsstructuren te maken hebben is wenselijk. Hierbij is specifieke aandacht voor de diversiteit aan gezinssituaties en -vormen in hun aanbod (bijvoorbeeld opvoedingsondersteunende programma's) ten stelligste aanbevolen, en is expertise-opbouw over het opvoedend handelen, over de behoefte aan opvoedingsondersteuning, over de ouder-kindrelatie en -communicatie in diverse (opeenvolgende) gezinsvormen essentieel.

Stiefgezinnen of nieuwsamengestelde gezinnen krijgen in vergelijking met éénoudergezinnen beduidend minder aandacht in het beleid, onderzoek en hulpverleningsprogramma's. Nochtans worden veel (jonge) kinderen binnen een relatief korte tijdsspanne na een ouderlijke scheiding geconfronteerd met nieuwe relaties en hertrouw van één van hun ouders. Kinderen die in een nieuwsamengesteld gezin terechtkomen, moeten daarin hun plaats vinden naast een stiefouder en eventuele stiefbroers en -zussen. Ook de relatie met hun biologische ouder(s) verandert, en soms voelen kinderen zich gevangen tussen hun (ruziënde) biologische ouders. In het bijzonder wanneer de nieuwe gezinsvorming kort na de scheiding van de ouders geschiedt, in een periode waarin de meerderheid van de kinderen nog leert omgaan met de veranderingen die met een ouderlijke scheiding gepaard gaan, is het belangrijk kinderen hierbij te ondersteunen. Maar ook de biologische ouders en de stiefouders hebben vaak vele vragen over de impact van nieuwe gezinsvormen op hun kinderen, over hoe ze met hun stiefkinderen moeten omgaan,...

2.9 'Time-out' voor ouders en kinderen

Scheiding impliceert vaak ouderlijk inkomensverlies, verhoogde residentiële mobiliteit, andere vriendschapsbanden, een kleinere omvang van het sociale netwerk. Allemaal factoren die een verlies van economisch, sociaal en cultureel kapitaal kunnen betekenen. Dit vertaalt zich – vooral in de eerste maanden en jaren na de scheiding – in een lager psychologisch welbevinden.

den, een zwakkere fysieke gezondheid, een verminderde kwaliteit van het opvoedend handelen en van de relatie tussen de ouders en de kinderen. Kortom, een scheiding is zowel voor de ex-partners als voor de betrokken kinderen een stressvolle periode waarin vaak meerdere veranderingen op verschillende levensdomeinen plaatsvinden.

Initiatieven die ouders en hun kinderen in deze kwetsbare periode ondersteunen, de kans geven om (samen) tot rust te komen in een neutrale omgeving, die tijdelijk voorzien in huisvesting en zorgen dat mensen op vrijwillige basis gesprekken kunnen aangaan met lotgenoten of met deskundigen, kunnen ouders en ex-partners ondersteunen in het omgaan met nieuwe wendingen in hun leven. Het ondersteunen van bestaande initiatieven en onderzoek naar de betekenis van deze initiatieven voor gescheiden partners, ouders en kinderen die er gebruik van maken, kan bijdragen tot het verder uitbouwen van een aanbod dat ouders, ex-partners en kinderen ondersteunt in het omgaan met en het een plaats geven van de scheiding in hun leven.

Vaak brengt een scheiding een achteruitgang in de financiële draagkracht van de ex-partners en/of van de nieuwe gezinnen met zich mee, waardoor veel van de gescheiden personen onvoldoende financiële middelen hebben om op vakantie te gaan of om gebruik te maken van het vrijetijdsaanbod. Nochtans kan een moment van 'time out' of van deelname aan het vrijetijdsaanbod na een scheiding voor zowel de ouders als de kinderen herbronning en investering in een 'nieuw leven' inhouden. Ontspanningsmogelijkheden en reizen zijn echter onvoldoende afgestemd op de financiële draagkracht van éénoudergezinnen en alleenstaanden. Daarom willen we ervoor pleiten dat organisatoren aangemoedigd worden om het vrijetijdsaanbod toegankelijker en in het bijzonder meer betaalbaar te maken voor deze gezinnen.

2.10 Alimentatie en financiële ondersteuning

Een scheiding leidt in vele gevallen tot economische achteruitgang van de ex-partners, in het bijzonder van vrouwen/moeders. Dit heeft vaak een negatieve impact op verschillende levensdomeinen van zowel de ouder(s) als van de kinderen. Verschillende onderzoeken suggereren dan ook het belang van financiële ondersteuning in de vorm van bijdragen (bijvoorbeeld kinderbijslag) en alimentatieregelingen, en van het sociale zekerheids- en fiscale beleid dat een overheid voert.

Onderhoudsgelden vormen een essentieel onderdeel in het inkomen van éénoudergezinnen. Toch blijkt dat onderhoudsuitkeringen ten gunste van kinderen soms met vertraging of zelfs helemaal niet worden betaald. In deze aanbeveling willen we in het bijzonder het grote belang onderstrepen van het bestaan van een degelijke werking van de Dienst voor

Alimentatievorderingen, evenals van degelijke financiële afspraken tussen de ouders met betrekking tot de kinderen: afspraken die rekening houden met het opgroeien van kinderen en met toekomstige ontwikkelingen in de gezinnen van de ex-partners. Het ontwikkelen van richtsnoeren (bedragen, te verwachten ontwikkelingen,...) die ouders kunnen ondersteunen bij het maken van deze afspraken en een hulp- en dienstverleningsaanbod inzake scheiding dat hieraan aandacht besteedt, zijn ten eerste aan te bevelen.

Ter ondersteuning van éénoudergezinnen pleiten we voor het aanpassen van het kinderbijslagsysteem in het voordeel van het eerste kind. Éénoudergezinnen hebben vaker slechts één kind dan tweoudergezinnen en genieten daardoor minder van de stijging in bedragen volgens rangorde van het kind.

We denken verder aan extra fiscale maatregelen ten gunste van alleenstaande ouders met kinderlast, goedkopere en fiscaal aftrekbare leningen, extra studiefinanciering voor éénoudergezinnen,...

2.11 Tewerkstellingsbeleid en combinatiebeleid

Na een scheiding zijn gezinnen vaak afhankelijk van slechts één inkomen, is er een grotere nood aan voltijdse arbeidsparticipatie (vooral bij vrouwen), ervaren vooral alleenstaande moeders een dubbele taakbelasting en wordt het beschikbare tijdsbudget gehalveerd. Maatregelen ter ondersteuning van de sociaal-economische positie van éénoudergezinnen en van hun combinatieproblematiek zijn wenselijk.

Uit hoofdstuk 9 is gebleken dat een betere leefsituatie na scheiding (betaalde job, inkomen,...) de negatieve impact van een scheiding op het sociale relatienetwerk van ex-partners kunnen verzachten of neutraliseren. Tewerkstelling vormt tevens een belangrijke buffer tegen verdere economische deprivatie en is een voorwaarde voor meer kanselijkheid van zowel éénoudergezinnen als van hun kinderen, op voorwaarde dat tegelijk een degelijk combinatiebeleid wordt uitgewerkt met het oog op het verlichten van de taakbelasting van ouders bij de combinatie van het uitvoeren van hun job en de opvoeding en zorg voor hun kinderen. Een te zware combinatie kan leiden tot psychologische stress van ouders, hetgeen een negatieve invloed heeft op de kwaliteit van de ouder-kindrelatie en van het opvoedend handelen van de ouder, en zodoende het welzijn van kinderen negatief beïnvloedt op verschillende domeinen. Een probleem bij het uittekenen van een specifiek beleid ten aanzien van éénoudergezinnen is de definitie van wie tot de doelgroep behoort en wie een éénoudergezin uitmaakt. Het uitwerken van specifieke maatregelen voor éénoudergezinnen betekent niet dat er voor andere gezinnen geen belemmeringen bestaan in de werking van de diverse maatschappelijke systemen, maar o.i. worden éénoudergezinnen door diezelfde belemmeringen harder getroffen.

Aanpassingen zouden kunnen gebeuren op het vlak van de arbeidstijdregeling (flexibele werkuuren en afstemmen van de werktijden op schoolgaande kinderen) en op het vlak van externe kinderopvang (toegankelijkheid en betaalbaarheid). Door het wegvallen van de inwonende partner worden alleenstaande ouders plots minder mobiel; zij krijgen nieuwe en soms urgente noden inzake opvang van de kinderen. Recent werden met het Vlaams actieplan van flexibele en occasionele kinderopvang (urgentieopvang) stappen gezet om een flexibel aanbod te creëren dat deels aan de specifieke noden van alleenstaande ouders tegemoetkomt (bijvoorbeeld de nood aan langere openingsuren). Verder verdient het aanbeveling de tegemoetkoming bij tijdelijke uitstap (ouderschapsverlof en tijdskrediet) te verhogen, zodat ook alleenstaande ouders in de praktijk van deze maatregel kunnen genieten. Andere voorbeelden van wenselijke aanpassingen zijn: het aanbieden van soepele korte uitstapfaciliteiten om acute of chronische overbelasting of een tijdelijke onverenigbaarheid met het beroeps- en gezinsleven op te vangen; het aanbieden van extra faciliteiten inzake tele(thuis)werk; het aanbieden van soepele gezinshulp in het geval van ziekte van de alleenstaande ouder; het beschikbaar stellen van meer betaalbare huishoudelijke hulp.

2.12 Aansturen van onderzoek: wat weten we (nog) niet?

In vergelijking met het buitenland is in Vlaanderen het scheidingsonderzoek en het onderzoek naar het functioneren van diverse gezinsvormen zeer beperkt aanwezig. Gezien de toegenomen prevalentie van scheiding en de toegenomen diversiteit aan gezins- en leefvormen de voorbije decennia pleiten we voor een sterke beleidsmatige ondersteuning van toekomstig onderzoek terzake. Enkel door het invullen van de inhoudelijke leemtes in het onderzoek over het functioneren van gezinnen en over de impact van een scheiding op volwassenen en kinderen beschikken we over voldoende kennis om beter de knelpunten in het beleid en de hulpverlening te duiden. Een verbeterde kennis draagt bij tot de doelmatigheid van het beleid en tot een betere afstemming van het hulpverleningsaanbod op de noden en behoeften van volwassenen en kinderen (tijdens transitie) in de diverse gezinsvormen. Naast survey-onderzoek moeten we daarbij ook aandacht hebben voor het belang van het aanboren van secundaire bronnen voor het exploreren en verzamelen van gegevens (bijvoorbeeld gegevens van hulpverlenende instanties, rechtbanken,...).

Aan de hand van de empirische evidentie in de doorgenomen literatuur presenteerden we in de inleiding van dit document een synthetisch onderzoeksmodel met betrekking tot de impact van een scheiding op volwassenen en kinderen. We menen dat dit model de cruciale intermediaire factoren bevat die de relatie tussen een scheiding en het functioneren van (ex-)partners en kinderen op verschillende levensdomeinen beïnvloeden en dat dit model kan fungeren als een basismodel voor toekomstig onderzoek. Scheiding wordt in dit model als een proces gezien waarbij factoren van vóór, tijdens en na de scheiding hun invloed doen gelden.

In het toekomstig Vlaams onderzoek verdienen een aantal thema's waarover de kennis in Vlaanderen ontoereikend is, bijzondere aandacht.

- We benadrukken het belang van het onderzoeken van de gezinsstructuur en de *gezinsrelaties in nieuwe gezinsvormen*; in het bijzonder kennis over stiefgezinnen ontbreekt. Er is nood aan gegevens over het aantal stiefgezinnen, over de aard van stiefgezinnen (al dan niet met eigen, stief- of gezamenlijke kinderen, al dan niet permanent inwonende kinderen,...) en andere wijzigingen in leefvormen na een scheiding. We menen dat de impact van het functioneren in en van nieuwe gezinnen totnogtoe onvoldoende werd onderzocht en dus een onontgonnen onderzoeksterrein is. Stiefouderschap en feitelijk zorgouderschap zijn ook terreinen waarover nauwelijks wettelijke regelingen bestaan.

Ook kennis over veranderingen in gezinsstructuren – bijvoorbeeld door een scheiding – bij allochtone gezinnen en hoe deze gezinnen/gezinsleden dit beleven, ontbreekt. Welke zijn de opvattingen bij allochtone gezinnen over relaties, huwen en (echt)scheiding? Welke zijn de determinanten voor een (echt)scheiding bij allochtonen? Welke is de impact van een scheiding op kinderen en volwassenen?

- Hiermee samenhangend is het van belang gedetailleerde gegevens te verzamelen over de aard en de beleving door de betrokkenen van de *feitelijke verblijfsregeling* na de scheiding en van mogelijke veranderingen die hierin op korte en langere termijn optreden (bijvoorbeeld de geografische afstand van de uithuiswonende ouder, hertrouw van één van de biologische ouders, enz.).
- Tevens benadrukken we het belang van het onderzoeken van de *toegang tot therapeutische interventies, het gebruik en de kwaliteit van hulpverlening* vanuit het perspectief van de hulpverlener én hulpvrager (zowel kinderen als volwassenen) als intermediaire factor. We menen dat kenmerken van het formele hulpverleningsaanbod intermediairen tussen de impact van een (echt)scheiding, de gezondheidstoestand en ruimer de levenskwaliteit. Langs de kant van het aanbod stelt zich de vraag of regio-specifieke kenmerken van de hulp- en dienstverlening zoals de bereikbaarheid, de beschikbaarheid, de betaalbaarheid of de bruikbaarheid een (intermediaire) rol van betekenis spelen. Langs de kant van de gebruiker stelt zich bijvoorbeeld de vraag of de scheidingsweg die men kiest (en daaraan verbonden de dienstverleners die men op deze weg tegenkomt) enig verschil uitmaakt in het welbevinden en de levenskwaliteit van de betrokken gezinsleden. Daarbij aansluitend stelt zich de vraag of de gebruiker de hulpverlening en therapeutische interventies als kwaliteitsvol ervaart. De structuur

van het aanbod kan de hulpvraag beïnvloeden. In een ideaal onderzoeksdesign worden daarom gegevens over de vraagzijde van hulpverlening getoetst aan gegevens over de aanbodzijde, op regionaal vlak. Kenmerken van het aanbod zijn namelijk context-specifiek.

- Er zijn onvoldoende gegevens beschikbaar over de kwaliteit, de beschikbaarheid en betaalbaarheid van de *huisvesting* en over de kenmerken van de woonomgeving na een scheiding, en welke impact deze heeft op het welzijn van volwassenen en kinderen. Nochtans is het recht op een degelijke huisvesting in Vlaanderen een sociaal grondrecht én een recht van kinderen (Verenigde Naties, Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind, artikel 27).
- We moeten ook betere gegevens verzamelen over de *fysieke gezondheid* vóór en na een scheiding, met aandacht voor de fysieke gezondheid bij kinderen. Ook de internationale literatuur besteedt hier weinig aandacht aan, wat de kans biedt voor Vlaanderen om baanbrekend onderzoek over dit thema uit te voeren.
- We hebben data nodig over de *sociaal-culturele en ruimer de maatschappelijke participatie* van gezinnen na een scheiding, zowel van volwassenen als van kinderen. Het betreft vragen als in welke mate beïnvloeden veranderingen in het gezin en de gezinssamenstelling de participatie aan onderwijs (bijvoorbeeld permanente educatie), aan (buitenschoolse) kinderopvang, aan vrijwilligerswerk, aan het vrijetijdsaanbod? En, in welke mate kan het desbetreffende aanbod beter afgestemd worden op de behoeften van gezinsleden uit diverse gezinsvormen? Bovendien zijn dit thema's die verband houden met doelstellingen van het Europese beleid, maar waarover zeer weinig onderzoeksgegevens voorhanden zijn. Nochtans suggereren verscheidene onderzoeken dat veranderingen in de gezinsstructuur door bijvoorbeeld een scheiding de maatschappelijke en de sociaal-culturele participatie beïnvloedt.
- Het onderzoek naar de *sociale relaties* bij gezinsleden na een scheiding en hoe deze evolueren bij nieuwe transities van de gezinsstructuur verdient ook extra aandacht. Uit de literatuur blijkt immers dat sociale netwerken een belangrijke buffer vormen tegen het optreden van negatieve effecten na een scheiding, maar de beschikbare onderzoeksgegevens zijn eerder gebaseerd op zeer kleinschalige dataverzamelingen. Grootschalig longitudinaal onderzoek is ook omtrent dit thema opportuun. Een onderzoeksvraag die weinig aandacht kreeg is de mate waarin de communicatie over de (aan te komen) scheiding ten aanzien van het sociale netwerk de samenstelling en de kwaliteit van dit netwerk op korte en lange termijn beïnvloedt. Welke impact heeft de communicatie over de scheiding op het onderhouden van contact met de ex-partner? Wat betekent dit

voor de contacten tussen kinderen en hun sociaal netwerk (bijvoorbeeld contacten met grootouders, contacten met kinderen van vrienden van de ouders)?

- Onderzoek naar de communicatie over de ouderlijke scheiding of over ouderlijke conflicten naar kinderen is een onontgonnen onderzoeksterrein. Nochtans lijkt dit een belangrijke factor die de perceptie van ouderlijke conflicten of van een ouderlijke scheiding evenals de copingstrategieën die kinderen hanteren kan beïnvloeden. Bovendien zijn dit variabelen die een invloed hebben op de relatie tussen een ouderlijke scheiding en/of ouderlijke conflicten. Interessant is ook de vraag of de communicatie over de ouderlijke scheiding verschilt naargelang het scheidingstraject dat ouders kiezen.
- Ook onderzoek naar de impact van een scheiding op de intergenerationale solidariteit is aan te bevelen. Welke vormen neemt de solidariteit tussen de generaties (niet) aan in vergelijking met generaties waarin geen scheidingen voorkomen? In welke mate is er na een scheiding – op korte of lange termijn – nog sprake van intergenerationale solidariteit tussen grootouders en kleinkinderen? In welke mate is er meer of minder sprake van mantelzorg? Onderzoek naar die vraagstellingen is van bijzonder belang gezien de recente beleidskeuzes die het belang van informele zorg onderstrepen. Bijvoorbeeld maatregelen die het mogelijk maken dat ouderen zo lang mogelijk zelfstandig kunnen wonen en die de zorg voor ouderen betaalbaar houden, zijn vaak geïnspireerd op de notie van intergenerationale solidariteit (bijvoorbeeld mantelzorg). En veranderingen in de solidariteit tussen generaties ten gevolge van een hoog aantal scheidingen kunnen een impact hebben op het kinderopvangbeleid. Inzicht in het effect van scheiding op intergenerationale solidariteit is dan ook wenselijk en beleidsmatig relevant.
- Overkoepelend aan de aanbevelingen voor beleid en onderzoek vragen we aandacht voor kinderen in gezinnen die een scheiding meemaken, en die na verloop van tijd deel uitmaken van nieuwsamengestelde gezinnen. Met betrekking tot deze verschillende thema's weten we bijzonder weinig, te beginnen bij de impact van de scheidingstrajecten op kinderen en de plaats die kinderen daarin (kunnen) hebben. In welke mate wordt het hoorrecht toegepast en hoe ervaren kinderen dit? Welke is de plaats van kinderen in bemiddeling? Hoe ervaren kinderen de economische achteruitgang? Wat betekent het voor (stief)kinderen om in een nieuw gezin terecht te komen met andere kinderen die je 'broers' en 'zussen' moeten worden? Welke afwegingen maken kinderen bij een scheiding, en hoe gaan ze met een scheiding om? Welke plaats krijgt een ouderlijke scheiding tijdens hun levensloop?,...
- Tot slot is er verder onderzoek nodig om te kunnen bepalen in welke verschillen in

de maatschappelijke, culturele en beleidsmatige context verantwoordelijk zijn voor de elkaar tegensprekende resultaten. Het betreft hier zowel de maatschappelijke als de beleidscontext en de maatschappelijke en individuele waarden- en normenkaders inzake gezinsleven, huwelijk en scheiding die daarin gelden (zie ook Dykstra, 2000). Door het gebruik van relevante kwantitatieve analysetechnieken (bijvoorbeeld multi-level technieken) en van kwalitatieve onderzoeks-benaderingen kan de invloed van de context op het functioneren van het individu en het gezin in de toekomst beter ontrafeld worden.

3. METHODOLOGISCHE BEDENKINGEN EN AANDACHTSPUNTEN VOOR TOEKOMSTIG ONDERZOEK

3.1 Een verbreding van het onderzoeksspectrum en de evolutie in het denken over scheiding: een wederzijds verband

Het internationale scheidingsonderzoek kent een bijzonder rijke onderzoekstraditie. Enerzijds lijkt deze traditie de complexiteit van het verband tussen scheiding en gevolgen deels te hebben ontrafeld. Anderzijds worden al te vaak tegenstrijdige resultaten gevonden. Dit duidt op de complexiteit van het onderzoeksonderwerp, maar wijst tevens op een diversiteit in gehanteerde onderzoeksmethodologie.

Het onderzoeksonderwerp is in complexiteit toegenomen, voornamelijk in de loop der jaren tachtig en negentig. Door de groeiende complexiteit evolueerde ook het denken over scheiding. Het onderzoek naar de impact van een scheiding op het welzijn van kinderen en ex-partners is geëvolueerd van onderzoek naar scheiding als een gebeuren op een bepaald tijdstip, naar onderzoek waarin scheiding als een graduele desintegratie van een fragiel gezinssysteem wordt beschouwd. In deze visie is scheiding een procesmatig gebeuren dat op verschillende momenten een verschillende impact kan hebben op het welzijn van kinderen en ex-partners. Het ontrafelen van dit proces en van de factoren die dit proces beïnvloeden is essentieel als we de impact van een (echt)scheiding willen begrijpen.

Deze evolutie betekende voor het wetenschappelijke onderzoek een beduidende inhoudelijke verbreding van het onderzoeksspectrum. Immers, persoons-, huwelijks-, gezins- en omgevingskenmerken worden belangrijke variabelen in het onderzoek. Dit betekent dat ook steeds uitdrukkelijker de vraag wordt gesteld naar selectie- en causatiemechanismen. Vrij recent wordt specifieke aandacht besteed aan 'predisruption-effects': met name de effecten van zaken die aan een scheiding vooraf gaan. Er wordt uitgegaan van de idee dat gezinnen die

uiteindelijk zullen scheiden reeds geruime tijd vóór de scheiding verschillen in hun functioneren. Bijvoorbeeld onderzoek van Cherlin et al. (1991) suggereert duidelijk dat kenmerken van de gezinssituatie en processen die zich binnen het gezin afspelen een invloed hebben op het welbevinden van kinderen vóór de scheiding plaatsgrijpt. Cherlin et al. (1991) stellen dat gezinnen die een scheiding meemaken, al vóór de scheiding in hun kenmerken wezenlijk verschillen van deze gezinnen die geen scheiding meemaken. De resultaten van longitudinale studies zijn echter niet eenduidig. Zo vonden verschillende studies dat ongeveer de helft van de gedragsproblemen en problemen in het functioneren op school van kinderen in gezinnen die later zouden scheiden reeds 4 tot 12 jaar vóór de (echt)scheiding aanwezig waren (bv. Kelly, 2003). Andere longitudinale studies konden enkel ná de ouderlijke scheiding een grotere mate van psychologische en gedragsproblemen vaststellen (bv. Doherty & Needle, 1991; Hanson, 1999; Morrison & Coiro, 1999).

Het benaderen van een scheiding als een proces stelt onderzoekers tevens voor de uitdaging om te zoeken naar de meest geschikte onderzoeksmethodologie om het proces en de factoren die het proces van een scheiding beïnvloeden te integreren in hun onderzoeksdesign. Dit leidt vaak tot het gebruik van verschillende concepten, methoden en technieken wat het vergelijken van onderzoekresultaten vaak tot een complexe aangelegenheid maakt. In wat volgt gaan we dieper in op deze conceptuele en methodologische variatie in het scheidingsonderzoek en formuleren we op basis daarvan aandachtspunten voor toekomstig onderzoek.

3.2 Methodologische bedenkingen en aanbevelingen

Het wetenschappelijk onderzoek naar de impact van een scheiding op het welzijn van kinderen en ex-partners en naar de factoren die deze relatie beïnvloeden of determineren kent verscheidene beperkingen. Een belangrijke beperking bestaat erin dat verschillende onderzoekers vaak tot verschillende resultaten komen, sterker nog, dat resultaten elkaar soms tegenspreken. Uit de literatuurstudie blijkt dat verschillende bronnen elkaar tegenspreken: de resultaten in land A (of deze van onderzoeker X) zijn niet altijd dezelfde als deze in land B (of van onderzoeker Y). Deze tegenstrijdige resultaten kunnen verband houden met verschillen in de maatschappelijke context, maar zijn vaak ook mogelijk het gevolg van methodologische en/of conceptuele variatie.

Aan de hand van de onderzoeksliteratuur die de projectgroep doornam, gaan we in op enkele veelvoorkomende methodologische problemen en bezwaren in het onderzoek, van waaruit we vervolgens een aantal gevolgtrekkingen in termen van onderzoeksdesign willen maken voor de toekomstige (Vlaamse) onderzoekspraktijk inzake de impact van een scheiding op de gezinsleden. In wat volgt bespreken we vijf bronnen van methodologische variatie en formuleren we aanbevelingen van methodologische aard voor het opzetten van nieuw onderzoek terzake.

3.2.1 Cross-sectionele versus longitudinale onderzoeksdesigns

De meerderheid van het scheidingsonderzoek gebeurde aan de hand van cross-sectionele dataverzameling (Cherlin et al., 1998). Veel onderzoek is ook nu nog steeds cross-sectioneel van aard. We stelden doorheen de literatuurstudie reeds vast dat verscheidene onderzoeksresultaten een grote variabiliteit suggereren in de mogelijke impact van een scheiding op het welbevinden van kinderen, adolescenten, jongvolwassenen en ex-partners. Het hanteren van een cross-sectioneel onderzoeksdesign is een element dat in grote mate bijdraagt tot deze variabiliteit.

Met een cross-sectioneel design wordt geen duidelijkheid verkregen over de causaliteit van de verbanden, want de volgorde van de bestudeerde gebeurtenissen of processen kan niet worden bepaald. Zo is het bijvoorbeeld niet mogelijk om de vastgestelde verschillen toe te schrijven aan een scheiding dan wel aan de sociaal-economische situatie van het gezin. Het vaststellen van een effect op basis van cross-sectioneel onderzoek laat niet toe een uitspraak te doen over de vraag of een scheiding aanleiding gaf tot een meer precare sociaal-economische situatie, dan wel of een sociaal-economische situatie oorzaak is van een scheiding (Dykstra, 2000). Een retrospectief onderzoeksdesign biedt niet altijd soelaas.

Daarom is een longitudinale dataverzameling zeer wenselijk. In een longitudinaal design worden de relevante factoren op het niveau van individu, gezin en omgeving op verschillende tijdstippen van de levensloop van individuen in kaart gebracht. Dit vermindert het risico op het vinden van schijnverbanden. Bijvoorbeeld: depressiesymptomen bij volwassenen kunnen eerder een gevolg zijn van factoren in de huidige leefomgeving dan dat ze een gevolg zijn van het meemaken van een ouderlijke scheiding. Longitudinaal onderzoek is nodig om een precies inzicht te krijgen in de causale verbanden tussen diverse kenmerken.

Een meerwaarde van een longitudinaal onderzoeksdesign is namelijk het aantonen van selectiemechanismen. Problemen ervaren ná de scheiding kunnen immers reeds voorafgaand aan de scheiding aanwezig zijn geweest. Met een longitudinaal design is het mogelijk om op deze mechanismen een zicht te krijgen. Cherlin et al. (1995) bijvoorbeeld stelden vast dat gedrags- en psychologische problemen bij kinderen reeds vóór de scheiding aanwezig waren. Hierbij dient opgemerkt dat in de betreffende onderzoeksliteratuur in hoofdzaak negatieve selectiekenmerken (bijvoorbeeld economische deprivatie en mindere mentale gezondheid) in reenschap worden genomen. Aan positieve selectiekenmerken (bijvoorbeeld een grotere mate van zelfredzaamheid) wordt in het scheidingsonderzoek geen aandacht besteed.

In een aantal longitudinale studies bestaat er echter ook nog onduidelijkheid over de causali-

teit van de verbanden. Een aantal onderzochte variabelen, bijvoorbeeld de tijd verstreken sinds de scheiding en de potentiële veranderlijke invloed hiervan op de effecten van de scheiding, geven verschillende resultaten naargelang het aantal meetpunten en de duurtijd van de onderzochte periode. Enkele longitudinale onderzoeken besteden aandacht aan effecten op kinderen van gezinsprocessen vóór de scheiding én na de scheiding. Maar een gebrek van deze studies is dat ze vaak meten op 'slechts' 2 tijdstippen: één moment vóór en één moment na de scheiding. Sommige bouwen meer meetpunten in (Sun en Li (2002) bijvoorbeeld hanteren 4 tijdstippen). De bepaling van het tijdstip van het meten van gezinskenmerken en -processen kan verschillen in resultaten opleveren; er zijn verschillen in gezinsprocessen 10 jaar vóór de scheiding, dan wel 2 jaar vóór de scheiding. Het hanteren van verschillende tijds-kaders kan de resultaten van het onderzoek naar de impact van een scheiding op het welbevinden van kinderen en ex-partners beïnvloeden. Een kritiek op de huidige longitudinale studies is dat er te weinig rekening wordt gehouden met de verschillende tijds-kaders, zowel inzake de tijd die verstreken is sinds de scheiding als inzake de leeftijd van de kinderen.

Zoals in hoofdstuk 1 van dit document werd aangehaald, is het onderzoek in Vlaanderen naar de impact van een scheiding op het welbevinden van kinderen en van ex-partners eerder schaars en fragmentarisch. Met uitzondering van de Panel Studie Belgische Huishoudens bestaat in Vlaanderen totnogtoe geen longitudinaal onderzoek dat nagaat welke de gevolgen zijn voor gescheiden volwassenen op een veelheid van levensdomeinen, en of kinderen in één-oudergezinnen al dan niet kwetsbaarder zijn dan kinderen in tweeoudergezinnen. Er zijn wel een aantal voorbeelden van cross-sectioneel onderzoek (zie hoofdstuk 1).

We pleiten dan ook voor een sterk onderbouwd longitudinaal onderzoeksdesign in toekomstig scheidingsonderzoek. Er is nood aan panelstudies en cohortanalyses die een voldoende lange periode overspannen (5 à 10 jaar), zowel vóór als ná de scheiding. Een panelstudie omvat een regelmatige bevraging van een vast panel van personen die representatief zijn voor een bepaalde populatie. Dit soort onderzoek maakt het mogelijk om meer inzicht te krijgen in de impact van een scheiding overheen de levensloop van kinderen en (ex-)partners. Immers, zoals eerder betoogd en aangetoond, hoeft een scheiding niet per definitie de oorzaak te zijn van problemen die zich na de scheiding lijken te stellen. Vaak zijn minstens de kiemen van deze problemen al vóór de scheiding aanwezig en zijn ze het resultaat van processen die zich binnen de context van het gezin afspelen, van persoonskenmerken of van omgevingsfactoren. Door het uitvoeren van panelstudies kunnen effecten van een scheiding of van voornoemde factoren op kinderen en ex-partners op lange termijn beter worden opgevolgd. Langetermijngevolgen worden duidelijker. Tevens kunnen selectie- en causatie-effecten beter worden onderscheiden en geduid. Een groot probleem in longitudinale onderzoeksopzetten is echter de (selectieve) uitval van respondenten met veel problemen, die kan resulteren in een vertekening van de onderzoeksre-

sultaten. Bijgevolg is een voldoende grote steekproef nodig om onder meer het probleem van selectieve uitval te ondervangen.

3.2.2 Steekproef, onderzoekspopulatie en subgroepen

In sommige onderzoeken worden enkel ‘officiële’ echtscheidingen in de analyses betrokken, in andere gaat het tevens om samenwoningontbindingen of decohabitaties. Vaak ontbreekt het aan een vergelijking tussen beide types van scheiding. Vanuit de hypothese dat samenwoningontbindingen mogelijk andere effecten kunnen genereren dan echtscheidingen, verdient het aanbeveling om beide types scheiding in de onderzoekspopulatie op te nemen. In ons land ontbreekt het overigens aan gegevens over het uit elkaar gaan van ongehuwd samenwonenden.

Een ander methodologisch probleem in scheidingsonderzoek is dat soms te kleine onderzoeksgroepen als analysebasis worden gehanteerd, zeker in het vroege scheidingsonderzoek (Dunn, 2004). Bijvoorbeeld, wanneer men vadergezinnen (éénoudergezinnen met een vader als gezinshoofd) wil onderzoeken, is deze groep – ook bij relatief grootschalige onderzoeken – vaak te klein om statistisch onderbouwde uitspraken te doen. Eénoudergezinnen zijn namelijk vooral gezinnen met een alleenstaande moeder. Om over kleine subgroepen uitspraken te kunnen doen, zal een steekproefopzet moeten worden gekozen die dit mogelijk maakt of technieken worden gehanteerd om het probleem op te vangen (bijvoorbeeld oversampling).

Uiteenlopende resultaten vinden hun oorzaak ook in een verscheidenheid van definities van onderzoeksdoelgroepen. Enkele voorbeelden. Gescheiden personen met een nieuwe partnerrelatie worden soms wel en soms niet in de groep ‘gescheiden personen’ opgenomen. Aangezien de aanwezigheid van een nieuwe partner een zeer belangrijke factor is voor het welbevinden, kan dit verschillende resultaten voor gevolg hebben. Of, bij een vergelijking tussen éénoudergezinnen en tweéoudergezinnen worden bij deze laatste soms ook stiefgezinnen gerekend, waardoor de verschillen tussen beide groepen kleiner worden. Omgekeerd zijn niet alle éénoudergezinnen gezinnen die een scheiding hebben meegemaakt. Demo (1992) vraagt zich (terecht) af of het niet even accuraat zou zijn om deze laatste gezinnen als ‘intact’ te beschrijven.

De verschillende samenstelling van onderzoeksdoelgroepen is deels ook te wijten aan de uiteenlopende wijze waarop de kernvariabele ‘gezinsstructuur’ in onderzoek omtrent de impact van een scheiding gemeten wordt: enkel via de huidige burgerlijke staat van de ouders, via het opvragen van de status ‘ooit gescheiden vóór een bepaalde leeftijd’, of door indicatoren aan te maken die de gezinssituatie meten op verschillende tijdstippen (Bhrolchain, 2001).

Op basis van bovenstaande bedenkingen pleiten we voor het opnemen van zowel samenwoning-

ontbindingen als huwelijksontbindingen in de onderzoekspopulatie. We pleiten verder voor het duidelijk definiëren van de onderscheiden doelpopulaties in de analyses. Een nauwkeurige meting van de ‘gezinsloopbaan’ op verschillende tijdstippen doorheen de levenscyclus is een voorwaarde om tot een eenduidige definitie van de gewenste onderzoeksgroep te komen. We pleiten tot slot voor voldoende grote steekproeven, met het oog op het bereiken van een voldoende statistische basis om uitspraken over subgroepen te doen: éénoudergezinnen met of zonder nieuwe relatie, stiefgezinnen, nieuwe scheidingen, herhuwelijken,...

3.2.3 Aantal en relevantie van intermediërende factoren

In toekomstig scheidingsonderzoek is het wenselijk dat onderzoekers zich bezinnen over de vraag *‘welke zijn de intermediërende factoren die ervoor zorgen dat een ouderlijke scheiding voor sommige kinderen een grotere dan wel een kleinere impact heeft op het succesvol functioneren in diverse levensdomeinen?’*. Het systematisch opnemen van intermediërende factoren is een noodzaak: willen we de impact van een scheiding onderzoeken, dan is het van belang om een aantal variabelen onder controle te houden. Inmiddels bleek uit onderzoek dat naast de gezinsstructuur, verschillende andere factoren rechtstreeks of onrechtstreeks ingrijpen op het functioneren en het welbevinden van kinderen en (ex-)partners. Hierbij treedt al snel een tweede bron van methodologische variatie op: namelijk verschillen in het aantal en de aard van de factoren die in de onderzoeksmodellen onder controle worden gehouden.

Courant worden socio-demografische kenmerken (bijvoorbeeld geslacht en leeftijd van het kind, sociale klasse, opleiding van de ouders, het aantal broers en zussen) onder controle gehouden. Andere belangrijke variabelen zoals persoonlijkheidskenmerken van de kinderen en de ouders/partners, de kwaliteit van de communicatie tussen de partners, de kwaliteit van de ouder-kindrelatie en het opvoedend handelen van de ouders, ontbraken lange tijd in het scheidingsonderzoek. Hierdoor kregen alternatieve verklaringen voor het oorspronkelijk vastgestelde (schijn)verband tussen een scheiding en het welbevinden van kinderen en ex-partners geen aandacht (Bhrolchain, 2001). Bijvoorbeeld in onderzoek naar de impact van een scheiding op gedragsproblemen van kinderen werd aangetoond dat naarmate meer relevante factoren onder controle worden gehouden, de invloed van een scheiding op gedragsproblemen vaak afneemt en soms volledig verdwijnt.

Echter, wanneer bijkomende kenmerken worden toegevoegd aan het onderzoeksmodel zijn de bevindingen minder eenduidig. Er worden vaak verschillende of zelfs tegenstrijdige resultaten gevonden. Het is daarbij niet altijd even duidelijk of de controlevariabelen betrekking hebben op de situatie vóór de scheiding dan wel na de scheiding (zie supra: longitudinaal onderzoeksdesign). Rodgers en Pryor (1998) bijvoorbeeld signaleren dat dit het geval is in studies die

gebaseerd zijn op de vaak gebruikte longitudinale Britse 'National Child Development Study' (NCDS). Deze auteurs suggereren dat de controlevariabelen in een aantal analyses eerder werden aangewend om de verschillen tussen intacte en gescheiden gezinnen weg te verklaren. Daarom benadrukken we het belang van het aanwenden van relevante controlevariabelen in de analyses; deze zijn veel ruimer dan de klassieke socio-demografische variabelen. Het is ook van belang toe te zien op de mogelijke interacties tussen de controlevariabelen. De keuze van relevante controlevariabelen is niet alleen noodzakelijk om schijnverbanden te kunnen duiden, maar ook om zicht te krijgen op mogelijke selectiemechanismen die aan de prevalentie van echtscheidingen ten grondslag liggen.

Relevante controlevariabelen op basis van onderzoeksliteratuur zijn (Dunn, 2004):

- op het niveau van het individu: persoonlijkheidskenmerken;
- op het niveau van het gezin: kenmerken van de partnerrelatie, kenmerken van de ouder-kindrelatie, kenmerken van het opvoedend handelen, kenmerken van het gezinsfunctioneren, kenmerken van de communicatie in het gezin, sociaal-economische situatie van het gezin;
- op het niveau van de leefomgeving: aard en omvang van sociale netwerken van de gezinsleden; beschikbaarheid en kwaliteit van hulpverlening.

3.2.4 Conceptualisering en operationalisering van variabelen

We stelden reeds vast dat de wijze waarop variabelen worden gemeten verschilt in diverse onderzoeken: er worden uiteenlopende, niet-eenduidige maten gebruikt. Dit geldt ook voor de afhankelijke variabelen: de variabelen waarop een scheiding een impact zou moeten hebben. Niet alleen verschilt het aantal dimensies, ook treden verschillen op in de mate waarin een variabele op een negatieve versus een positieve wijze geoperationaliseerd wordt.

Vaak worden onvoldoende dimensies van variabelen opgenomen: het opnemen van slechts één maat voor een multidimensioneel concept komt frequent voor. Bijvoorbeeld in het onderzoek naar de impact van ouderlijke conflicten op het welbevinden van kinderen of volwassenen wordt nog te weinig een onderscheid gemaakt tussen de verschillende dimensies van conflict. Ook externaliserend gedrag wordt op zeer verscheiden wijzen gemeten; daarbij is het niet duidelijk wat precies moet verstaan worden onder gedragsproblemen, delinquentie, anti-sociaal gedrag,... Nochtans werd onderzoeksmatig aangetoond dat een multidimensionele invulling van deze variabelen een duidelijke meerwaarde inzake kennisopbouw betekent.

Onderzoek naar de impact van een scheiding op kinderen, adolescenten, jongvolwassenen of

ex-partners is nog in hoofdzaak gefocust op negatieve effecten. Nog te vaak gaat onderzoek er van uit dat scheiding een stressvolle levensgebeurtenis is met eenduidig negatieve gevolgen voor het welbevinden. Hoewel stresstheorieën niet uitsluiten dat scheiding ook positieve gevolgen kan hebben, zijn onderzoekers tot nu toe onvoldoende op zoek gegaan naar de eventuele positieve effecten van scheiding op het welbevinden van kinderen en ex-partners (Amato, 2000). Nochtans suggereren verschillende onderzoeken dat het meemaken van een ouderlijke scheiding, op korte dan wel op lange termijn, ook een positieve betekenis kan hebben, zowel voor de kinderen als voor de ex-partners (zie Pryor & Rodgers, 2001). Bijvoorbeeld in onderzoek naar de impact van een ouderlijke scheiding op het welbevinden van kinderen gaat de aandacht vooral uit naar de toename van symptomen van depressie, een lager zelfbeeld, angst- en stemmingsstoornissen, gedragsproblemen, delinquentie, middelengebruik en verminderde schoolprestaties. Het onderzoek terzake met betrekking tot ex-partners be vraagt vooral de stijging van psychologische problemen, economische achteruitgang, middelengebruik, een verminderde kwaliteit van het opvoedend handelen. Zoals dit voorbeeld illustreert, gaat met de zoektocht naar negatieve effecten ook de operationalisering van variabelen in negatieve dimensies gepaard. Bijvoorbeeld het psychologisch welbevinden bij kinderen wordt veelal geoperationaliseerd in de dimensies ‘depressie’ en ‘angst’, terwijl dimensies als ‘levens tevredenheid’ en ‘geluk’ vaak over het hoofd worden gezien. Dit is een belangrijk aandachtspunt voor toekomstig onderzoek.

Om de vergelijkbaarheid van de onderzoeksgegevens te bevorderen en om een zo volledig mogelijke kennis te krijgen over de impact van een scheiding op kinderen en ex-partners pleiten we voor een duidelijke omschrijving van de variabelen en een operationalisering van variabelen in voldoende en evenwichtige (zowel positieve als negatieve) dimensies.

3.2.5 Gebruik van meer gesofisticeerde analysetechnieken

Multivariate analyses bieden een grotere garantie tot het vinden van betrouwbare effecten dan minder gesofisticeerde analysemethoden omdat zij toelaten om gemeenschappelijke gezinsfactoren, individuele kenmerken en specifieke ervaringen te onderscheiden. Dit blijkt uit de bevindingen van verschillende meta-analyses. Amato en Keith (1991) bijvoorbeeld vinden dat methodologisch sterk onderbouwde studies – die bovendien rekening houden met de bedenkingen die hierboven werden besproken – kleinere verschillen opleveren in het welbevinden tussen kinderen die opgroeiden in gescheiden versus intacte gezinnen dan methodologisch zwakkere studies. Deze laatste hebben de neiging om de impact van een ouderlijke scheiding op kinderen eerder te overschatten.

Het gebruik van *multi-leveltechnieken* biedt het voordeel dat de afzonderlijke effecten van

individuele kenmerken en van omgevingskenmerken beter kunnen worden onderscheiden. Hierdoor kan het aandeel van de ruimere context in de verklaring van verschillen in onderzoeksresultaten beter bepaald worden.

3.2.6 Meer actoren, meer perspectieven: kinderen, stiefouders en (stief)grootouders als onzichtbare elementaire deeltjes

Veelal wordt gepeild naar gedragsproblemen en criminaliteit, naar het psychologisch welbevinden, het schools functioneren en de ouder-kindrelatie vanuit een vraagstelling van deskundigen en via het scoren op nauwkeurig statistisch opgebouwde schalen die de mate van problematisch functioneren meten. Echter, hoe kinderen het functioneren van een gezin en het proces van een ouderlijke scheiding ervaren is weinig gekend. Wat de betekenis is van een gezin, van het leven in één of meer nieuwsamengestelde gezinnen, van het meemaken van één of meer ouderlijke (echt)scheidingen en van de verscheidene veranderingen die daarmee gepaard gaan, is vanuit het perspectief van kinderen weinig gekend. Deze factoren zijn vaak van even groot of groter belang dan het meemaken van een ouderlijke scheiding op zich. Hoe kinderen met deze verschillende aspecten omgaan, hoe ze deze percipiëren en de positie die kinderen ten aanzien van een ouderlijke scheiding en/of ouderlijke conflicten aannemen, blijkt eveneens van wezenlijk belang te zijn voor hun welbevinden.

De meerderheid van de studies is gebaseerd op schalen die ouders of leerkrachten invullen. Studies waarin ook kinderen hun welbevinden beoordelen zijn eerder zeldzaam (Pryor & Rodgers, 2001). Onderzoeksresultaten wijzen nochtans op het belang van de perceptie door kinderen van de ouderlijke scheiding en van de verschillende factoren die het proces van een scheiding of van het gezinsfunctioneren beïnvloeden. Te meer omdat onderzoek soms wezenlijke verschillen vaststelt tussen het perspectief en de beleving van het gezinsfunctioneren door kinderen, ouders, leerkrachten of hulpverleners (Van den Bergh et al., 2003). Kinderen hebben vaak een andere interpretatie van gezinsrelaties en -problemen dan ouders of leerkrachten. Het opnemen van kinderen als te bevragen actoren vergroot tevens de kennis over de manier waarop scheidingssituaties voor kinderen kunnen worden verbeterd. Hierbij verdient het aanbeveling om meer dan één kind in het gezin te bevragen, waardoor onderzoeksresultaten minder afhankelijk zijn van de persoonlijkheidskenmerken van het kind.

Meer onderzoek is ook nodig naar de visies, beleving, ervaringen en betekenisgeving van andere actoren die betrokken zijn bij transities in de gezinsstructuur: (stief)moeder, (stief)vader, (stief)grootouders. Ook het ondervragen van leerkrachten, hulpverleners en sociale steunnetwerken (leeftijdsgenoten, 'significant others', ervaringslotgenoten) is aan te bevelen, maar

methodologisch soms moeilijk te realiseren. Niettemin biedt het bevragen van deze verschillende perspectieven een breder en – bij het gebruik van verschillende elkaar aanvullende methodes – een vollediger beeld van de impact die (opeenvolgende) transities in de gezinsstructuur op het welbevinden van deze actoren hebben, en op de hiaten in beleid en onderzoek terzake.

3.2.7 Gebruik van kwalitatieve onderzoeksmethoden

Naargelang het doel van de bevraging wordt vaak de afweging gemaakt of best gebruik wordt gemaakt van kwalitatief onderzoek waarbij een grondige thematische uitdieping centraal staat, of van kwantitatief onderzoek waarbij de representativiteit van de onderzoekspopulatie centraal staat, of een mediumvariant.

In het huidige onderzoek wordt sterk gefocust op de 'netto-effecten' van een scheiding op het welbevinden van kinderen en ex-partners (Dykstra, 2000), maar wordt voorbijgegaan aan de vraag naar de perceptie en de betekenis in al haar facetten van het leven in een gezin, het gezinsfunctioneren en het meemaken van een scheiding. Aspecten die zich eerder tot een kwalitatieve benadering lenen zijn onder meer aspecten van beleving, bijvoorbeeld 'Wat is de betekenis van een gezin voor kinderen of (ex-)partners?', of 'Wat betekent het voor de kinderen en de partners om te leven in een gezinscontext met veel conflicten?', of 'Wat betekent het voor een kind als de ouders scheiden en ze (na verloop van tijd) in nieuwe gezinssituaties terecht komen?', of 'Wat betekent het als kind om in een scheidingsprocedure verwickeld te zijn?'

In het verlengde van het betrekken van het kindperspectief in een multi-actorbenadering, willen we daarom tevens de suggestie doen tot het overwegen van een participatief kwalitatief onderzoeksopzet – al dan niet bij wijze van vooronderzoek of als aanvullend onderzoek – naar het functioneren van gezinnen zoals ervaren door kinderen. Zowel op methodologisch als op conceptueel vlak betekent dit potentieel een meerwaarde voor toekomstig onderzoek in Vlaanderen. Immers, mogelijk duiden kinderen op het belang van bijkomende factoren of extra dimensies in het omgaan met een verscheidenheid aan gezinssituaties en processen van ouderlijke scheiding.

LITERATUUR

- Amato, P.R. (2000), The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, pp.1269-1287.
- Amato, P.R. & B. Keith (1991), Parental divorce and the well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 1, pp.26-46.
- Bhrolchain, M.N., R. Chappell, I. Diamond & C. Jameson (2001), Parental divorce and outcomes for children: evidence and interpretation. *European Sociological Review*, 16, 1, pp.67-91.
- Cherlin, A.J., F.F. Furstenberg, P.L. Chase-Lansdale, K.E. Kiernan, P.K. Robins, D.R. Morrison & J.O. Teitler (1991), Longitudinal studies of effects of divorce in Great-Britain and the United States. *Science*, 252, 5011, pp.1386-1389.
- Cherlin, A.J., K.E. Kiernan & P.L. Chase-Lansdale (1995), Parental divorce in childhood and demographic outcomes in young adulthood. *Demography*, 32, 3, pp.299-318.
- Clarke-Stewart, K.A., D.L. Vandell, K. McCartney & M.T. Owen (2000), Effects of parental separation and divorce on very young children. *Journal of Family Psychology*, 14, 2, pp.304-326.
- Colpin, H., J.P. Verhaeghe, L. Vandemeulebroecke, P. Ghesquière, K. Janssen, V. Amelinckx, E. Cocquit, & H. De Vos (2001), *Nieuwe gezinsvormen en onderwijsparticipatie in Vlaanderen. Eindrapport*. Onuitgegeven onderzoeksrapport. K.U.Leuven, Leuvens onderzoeksinstituut voor de Gezinsopvoeding en Opvoedingsproblemen & UGent, vakgroep Onderwijskunde.
- Doherty W.J. & R.H. Needle (1991), Psychological adjustment and substance use among adolescents before and after a parental divorce. *Child Development*, 62, 2, pp.328-337.
- Dunn, J. (2004), Understanding children's family worlds: family transitions and children's outcome. *Merrill-Palmer Quarterly*, 50, 3, pp.224-235.
- Dykstra, P.A. (2000), Diversiteit in gezinsvormen en levenskansen van kinderen op lange termijn. *Bevolking en Gezin*, 29, 2, pp.109-140.
- Hanson, T.L. (1999), Does parental conflict explain why divorce is negatively associated with child welfare? *Social Forces*, 77, 4, pp.1283-1315.
- Kelly, J.B. (2003), Changing Perspectives on Children's Adjustment Following Divorce. *Childhood*, 10, 2, pp.237-254.
- Morrison, D. R. & M. J. Coiro (1999), Parental conflict and marital disruption: Do children benefit when high-conflict marriages are dissolved? *Journal of Marriage and the Family*, 61, pp.626-637.
- O'Connor T.G., K. Thorpe, J. Dunn & J. Golding (1999), Parental divorce and adjustment in adulthood: findings from a community sample. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 5, pp.777-789.
- Pryor, J. & B. Rodgers (2001), *Children in Changing Families: Life after parental separation*. Oxford UK: Blackwell Publishing.
- Rodgers, B. & J. Pryor (1998), *Divorce and separation. The outcomes for children*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Sun, Y. (2001), Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: a longitudinal analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 3, pp.697-713.
- Sun, Y. & Y. Li (2002), Children's well-being during parents' marital disruption process: a pooled time-series analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 64, 2, pp.472-488.
- Van den Bergh, B., L. Ackaert & L. De Rycke (2003), *Tienertijd, Communicatie, opvoeding en welzijn in context: 10- tot 18-jarigen, ouders en leerkrachten bevraagd*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.